ריבה ויהודה

סיפור חיים

מוהל • טנצמן • טרץ' • בן אליעזר

Riva and Yehuda
Life Story
Mohel • Tancman • Tracz • Ben Eliezer

הוצאה עצמית של דני וויטק טרץ'

עורך ראשי: דני טרץ'

עריכה והגהות: יערה מוקי
עזרו בעריכה: רחל שובל־טרץ',
טלילה בן־זכאי, יעל נאמן
עיצוב ועימוד: אירית עמית
עיצוב עטיפה: דני טרץ'

הדפסה וכריכה: די. סי. פי
הדפסות בע"מ

תל־אביב, ישראל 2015

תוכן העניינים

מבוא

הכל התחיל בראשית שנות ה־70 של המאה שעברה. ויטק פנה ליהודה בבקשה להקליט את סיפור חייו. מאז ועד מותו יהודה סיפר פרקים שונים מחייו. לפעמים גם ריבה הצטרפה להקלטות. בשלב מאוחר יותר – אחרי מותו של אבא – ויטק גם צילם בווידיאו שיחות עם אמא.

כך הצטברו עשרות שעות של שיחות והעלאת זיכרונות. לצערי לא הכל נשמר.

אחרי מותה של ריבה, באפריל 2004, החלטתי לאסוף את כל החומרים, לערוך אותם ולהוציא אותם בספר שיהיה מיועד לילדינו ולנכדינו. אני יודע שהם ירצו לדעת על יהודה וריבה כל פרט ופרט, בדיוק כפי שהיום אני רוצה לדעת כל פרט ופרט על ההורים והסבים שלי. כשהבנתי שאני רוצה לדעת, נוכחתי פתאום שכבר אין את מי לשאול... לפעמים מדובר בפרטים טריוויאליים מאוד, שאפשר היה לברר בשאלה פשוטה שיכלה להיות מופנית לריבה או ליהודה, ולפעמים בדברים סבוכים יותר.

יצאתי למסע של שאלות. ביקרתי בארכיונים של קיבוץ גן שמואל וקיבוץ עין שמר כדי למצוא פרטים על תקופת שהותם של ריבה ויהודה שם. ביליתי מאות רבות של שעות בתחקיר אינטרנטי ונסעתי פעמים אחדות לפולין כשוויטק מצטרף אלי לא פעם. חלק מהמסמכים שחיפשתי איתרתי שם בכוחות עצמי, ואחרים – בעזרת היסטוריון פולני.

בספר שילבתי מבחר מתמונות משפחתנו. כך שזהו גם אלבום משפחתי. לא תמיד היה לי קל לזהות בתמונות הישנות מי הוא מי. גם כאן לא היה את מי לשאול. ובכל זאת, בסופו של דבר הצלחתי לזהות את רוב רובם של בני משפחות מוהל וטנצמן ורשמתי בקפדנות כיתובים מתאימים.

שילבתי בספר גם מפות, כדי להקל על זיהוים של המקומות השונים.

בסיפור הזה נשארו כמובן הרבה שאלות לא פתורות, וכל מי שירצה להמשיך לשאול או לחפש תשובות יוכל לצאת ממנו למסע משל עצמו.

דני טרץ'
תל־אביב, פברואר 2015

פרק ראשון

זיכרונותיו של יהודה 1929–1908

זיכרונות שיהודה הקליט, לבקשתו של ויטק

יהודה נולד תחת השם יהודה (יודקה) מוהל (Mohel) – ילד שני מתוך שבעה, לחנה־לאה (חנה־ביילה) מבית קשקט (Kaszkiet) ולאליעזר מוהל. תאריך הולדתו המדויק אינו ברור. בתעודת הלידה רשום התאריך 8 באוגוסט 1908, אבל הוא זוכר שאת יום הולדתו חגגו דווקא בחורף.

הוא נולד בעיירה קטנה בשם בורמל (Boremel) שבמחוז דובנו (Dubno), פלך רובנו (Równe) – ברובנו, אגב, ייוולד לימים ויטק. יהודה לא החשיב את העיירה הזו כעיר מולדתו. משפחתו נדדה בין עיירות וכפרים יהודיים באזור, והוא נהג לכנות עיירה אחרת באותו מחוז – מלינוב (Młynów) – העיירה "שלו". מחוז דובנו היה חלק מאזור רחב על גבול רוסיה־פולין שנקרא גם "תחום המושב" (אזור המותר להתיישבות יהודים בגבולות רוסיה הצארית) באוקראינה, שבאותם הימים הייתה חלק מרוסיה הצארית. למרות ששהה שם רק מספר שנים בודדות, יהודה זכר היטב את העיירה ותיאר אותה בפרוטרוט בזיכרונות שהקליט. הם מובאים כאן בעריכה מינימלית.

מפה 1
מפה של פלך רובנו, מחוז דובנו, ובה שתי העיירות (מסומנות באדום): בורמל, שבה יהודה נולד (1908), ומלינוב, שבה גר מגיל 16 ועד גיל 21

מפה 2
מפגש הגבולות בין פולין, בלארוס ואוקראינה נכון ל־2014 (האזור המתואר במפה 1 מסומן במלבן)

מפה 3
החלוקה המדינית במזרח אירופה נכון ל־2014 (האזור המתואר במפה 2 מסומן במלבן)

יהודה מספר

היום יום ראשון, 6 בדצמבר 1970. זה ימים אחדים שאני מרותק למיטה בגלל מחלת השפעת שתקפה אותי. אבל אל פחד, היום קצת הוקל לי – החום ירד. היום ומחר אשאר במיטה ולכן החלטתי לנסות להיענות לבקשתך, ויטק, להקליט פרקים מקורות חיי ומחיי אמא. ובכן, האמת להגיד, הייתי מופתע מאוד מבקשתך זאת. היא הוכיחה לי, על כל פנים, שאתה קרוב לנו יותר מאשר חשבתי וזה שימח מאוד את לבי. אני מוכן להיענות ברצון לבקשתך זו, במיוחד שגם אני מזה כמה שנים חשבתי שאצטרך להעלות את זיכרונותי על הנייר מכיוון שהדור שלנו היה דור מיוחד במינו, דור של ערבוב, דור של תהפוכות חברתיות ואשליות ואכזבות. נדמה לי שבכל פרט אפשר למצוא את כל הסממנים של הדור הזה, כמו שטיפת מים בים משקפת את כל התכונות של הים כולו.

נתחיל – איני יודע בדיוק את תאריך הולדתי. בבית אני זוכר שהיו חוגגים את יום ההולדת שלי בחורף. אינני זוכר בדיוק אם זה היה י"ח בטבת בשנת תרס"ח, 23 בדצמבר 1907, או י"ח בשבט בשנת תרס"ח, 21 בינואר 1908. בתעודת הלידה רשום שיום ההולדת הוא ב־8 באוגוסט 1908. ועוד תופעה כזאת אופיינית – אני לא יכול להגיד בדיוק איזו היא עיר מולדתי. זאת אומרת, אני יודע בדיוק באיזו עיר נולדתי, אבל בעיר הזאת שהיתי רק שנים מספר, בעיר אחרת שוב שנים מספר, בחוץ לארץ זמן מסוים ואחר כך נדידות, ואני לא יכול להגיד כמו שאומר אדם מן היישוב: הנה, זאת היא עירי.

בורמל

ובכן, נולדתי בעיירה בורמל במערב אוקראינה. חלק זה של אוקראינה היה אז, ב־1908, תחת שלטון האימפריה הרוסית, של הצאר הרוסי. עד גיל חמש אני זוכר את העיירה הזאת טוב מאוד. זאת הייתה עיירה קטנה בת 2,000 או 3,000 תושבים, רובם יהודים, מרוכזים במרכז העיירה. בפרברי העיירה חיו כפריים, איכרים אוקראינים שעיבדו את שדותיהם במשקים שלהם. עוד לא היה כביש בעיירה הזאת, הדרך הייתה דרך עפר.

באביב וגם בסתיו היה בוץ מכסה את כל העיירה וקשה היה לעבור את הרחוב. מדרכות לא היו, ובמשך הזמן עשו מדרכות מקרשים, שהיו מִתְבַּלים כמובן מדי פעם בפעם. את

בית יהודי טיפוסי באחד הכפרים בווהלין

הכביש הראשון שאני זוכר, "כביש" במרכאות כמובן, בנו הרוסים בעזרת שבויי מלחמה אוסטרים בזמן מלחמת העולם הראשונה. השבויים היו מביאים מהיער קורות עצים והיו שמים אותן קורה על יד קורה. הם היו מחברים את הקורות, ובצורה כזאת בנו כביש דרך העיירה, כביש שאפשר היה לעבור בו עם התותחים וכלי המלחמה.

באמצע העיירה הייתה כיכר גדולה, מגרש גדול. באמצע הכיכר עמד בית עתיק, בית שלמעשה היה מצורף מכמה בתים מחוברים, שרשרת ארוכה. בית ארוך זה נקרא "רטוש", מהמילה הגרמנית "ראטהאוז", זאת אומרת בית המועצה, שם ישבו ראשי העיר. אני מתאר לי שהבית הזה היה בטח מהמאה ה־17, או ה־18, כשעוד הייתה במקום איזו מועצה של העילית של העיירה, אינני מכיר את ההיסטוריה. על כל פנים, בזמני כבר לא הייתה שם שום מועצה, וזה היה שם היסטורי גרידא.

הבית הזה, כפי שאמרתי, היה ארוך מאוד. למעלה היו דירות, וגם למטה היו דירות. הדירות שלמטה היו מחוברות לחנויות. בחזית הייתה החנות, ממנה ירדו כמה וכמה מדרגות, זה היה בחצי מרתף, ושם הייתה הדירה, מורכבת מחדר אחד או חדר וחצי, ובה הייתה מרוכזת המשפחה של בעל החנות. היו גם דירות־חנויות קצת יותר מודרניות, כבר בגובה של הקרקע, דירות יותר חדישות שנבנו בתקופה מאוחרת יותר מסביב לשוק הזה, מסביב לכיכר. באמצע הכיכר הייתה משאבת מים עם "פומפה", משאבת יד. כנראה לא הייתה מערכת סניטארית של מים בבתים וכולם היו הולכים עם דליים למשאבה, ממלאים מים, מביאים הביתה וממלאים חבית. מהחבית הזו היו שואבים מים לבישול, לאפייה ולכל מיני צרכים אחרים. היה בית מרחץ בעיירה, ובעיקר בימי שישי, לקראת שבת, היו מתרחצים בו במים חמים.

החיים בבורמל (חינוך, כלכלה, תרבות)

אצל היהודים מערכת החינוך הייתה מורכבת מדרגות שונות של בתי ספר דתיים, מה שקוראים חדר. הילדים היו הולכים לחדר. היה חדר בשביל ילדים מתחילים, דרדקים, ילדים קטנים. אחר כך הייתה דרגה יותר גבוהה, של מלמד שלימד חומש, חמישה חומשי תורה, קצת גמרא, קצת תלמוד. והייתה דרגה שלישית, עוד יותר גבוהה – רבי עם תלמידים בגילאי

יהודים מעיירה בווהלין. צילום מ־1917

12, 13, 14, בחורים שמתעמקים כבר בתלמוד, בפירושים לתלמוד וכדומה. אינני זוכר, אך נדמה לי שלא היה בית ספר בשביל הילדים הכפריים. כנראה שילדים אלה, כשגדלו, הלכו לעבוד במשק, בשדות ובערים, וכנראה הבערות הייתה גדולה. זה היה המצב עד שנת 1914, עד מלחמת העולם הראשונה.

הכלכלה של העיירה הייתה מורכבת מעבודת האדמה, זה ברור. אצל היהודים – מסחר, בזעיר אנפין. זה היה מורכב מחנויות קטנטנות מצומצמות המתחרות אחת עם השנייה. אבל כמו שאומר הפתגם בתלמוד – "בני ישראל מתפרנסים זה מזה". וככה היו חיים ביחד, בדוחק רב.

בחנות אחת אפשר היה לקנות גם דג מלוח וגם סידקית. בדרך כלל לא היו חנויות מיוחדות לחומרים שונים. אמנם היו חנויות מיוחדות לבדים וחומרי סריגה, אך כל מיני דברים קטנים היו מרוכזים כולם בחנות אחת. זאת אומרת, בכל חנות אפשר היה להשיג את כל הדברים הקטנים.

חיי התרבות התרכזו בעיקר בבתי הכנסת. התרבות באותם ימים אצל היהודים הייתה בעיקר תרבות דתית. היו שלושה בתי כנסת: אחד של חסידי אוליקה (Ołyka), עיירה לא רחוקה, ושם היה רבי חשוב, והחסידים שלנו בנו בית כנסת. בית הכנסת השני היה של חסידי טריסק (Turzysk), בווהלין (Wołyń), עם רבי חשוב. ובנוסף לזה היה מה שנקרא בית המדרש, שהוא היה כאילו ניטרלי, ולשם היו באים יהודים שלא היו שייכים לחסידויות האלה.

אבא שלי היה שייך לחסידי אוליקה. אני הייתי בא יחד איתו לבית הכנסת הזה של חסידי אוליקה שעמד צמוד לבית המדרש. בית הכנסת של חסידי טריסק היה במקום אחר, יותר מרוחק.

אני זוכר יפה מאוד את ההווי, את המנהגים ואת האווירה ששררה אז בבתי הכנסת. בית הכנסת היה פעיל כל יום, מהבוקר עד הערב, בהפסקות. בבוקר, במשך שעות מספר, היו כמה מניינים מתפללים תפילת שחרית. היו באים יהודים עם טלית ותפילין, מתחילים משעה חמש־חמש וחצי בבוקר ביום ראשון. אלה היו בעלי מקצועות שהיו חייבים להשכים, למשל קצבים, שהיו צריכים לצאת מוקדם כדי לקנות בשר חי, פרות, עגלים. היו גם יהודים דתיים שחשבו למצווה להשכים לקום לעבודת הבורא. עד שעה עשר־אחת־עשרה היו מתפללים מניינים בבתי הכנסת. אחר כך הייתה הפסקה.

היו כמה יהודים בטלנים, או שאולי בחנות עמדה האישה, או שלא היה להם עיסוק מיוחד והם נשארו בבית הכנסת לעסוק בתלמוד וגמרא עד הצהריים. בצהריים הלכו הביתה לאכול ארוחת צהריים. בארבע־חמש אחר הצהריים היו באים שוב לתפילת מנחה. תפילת מנחה הייתה מתמשכת כבר עד תפילת מעריב. בין מנחה למעריב היו קבוצות של לומדים לומדים פרק בגמרא, חוטפים שיחה... הבחורים היו משחקים ביניהם, ואפילו היו מקרים שהיו משחקים בקלפים, בפינות נסתרות מאחורי התנור. כשהחשיך, היו מתפללים תפילת מעריב, ואחרי מעריב שוב ממשיכים ללמוד, לא כולם כמובן, והולכים לעסקיהם.

כך בית הכנסת היה כמעט כל היום מלא תורה. בשבתות, כבר מהבוקר, אולי לא כל כך מוקדם כמו בימי חול, כי אז לא מיהרו לעסקים. בערך בשעה שבע־שמונה החלו להתאסף לתפילת שחרית ולתפילת מוסף, הנמשכת בערך עד שעה עשר־אחת־עשרה, ואז היו חוזרים הביתה לארוחת הצהריים. לפני התפילה היה מותר לשתות רק כוס תה או קפה. בדרך כלל בשבתות היו שותים קפה עם חלב. רק אחרי התפילה, באחת־עשרה, היו באים הביתה, מקדשים על היין, וניגשים לארוחת הצהריים, ארוחה דשנה כמובן, ואחר כך שינה של שבת. לפני השינה היו לומדים פרק, בעיקר מפרקי אבות. היה מקובל בשבת ללמוד פרקי אבות. אבא היה עובר על פרקי אבות, מנהגים ומוסר ותרבות. אני מציע לך לקרוא את פרקי אבות, נדמה לי שתמצא בזה עניין. אחרי השינה של אחר הצהריים היינו קמים והולכים לתפילת מנחה, מעריב, עושים הבדלה בבית, להבדיל בין קודש לחול בצורה חגיגית. ואחר כך שרים בבית מזמורים מיוחדים ופזמונים, ובזה הייתה נגמרת קדושת השבת.

עד כמה שאני זוכר, עד מלחמת העולם הראשונה, כלומר עד 1914, לא היה בית ספר בעיירה. לא היה רופא בעיירה, היה רק חובש. וגם אחרי מלחמת העולם הראשונה, במשך שנים רבות, לא היה רופא. החובש היה חתנו של הכומר הפרבוסלאבי. הוא עשה עלי רושם מאוד חזק. הוא היה אדם גבוה, תמיר, בלונדיני, עם בלורית יפה. היה לו יחס יפה מאוד לחולים. היה בא, מייעץ. אדם צעיר באופן יחסי, בן שלושים, שלושים וכמה. עד היום אני זוכר אותו באופן חיובי בהחלט. כאלו היו חיי העיירה עד מלחמת העולם הראשונה.

אגב, בעיירה בורמל נולד גם מנהיג ציוני גדול וראש הקרן הקיימת לישראל – יוסף וייץ. הוא עלה לארץ ישראל בשנה בה נולדתי – 1908.

בית ההורים – משפחת מוהל

מה אני זוכר מבית ההורים? אבא היה יהודי בעל קומה ממוצעת, עם זקן יפה מטופח, חצי ארוך, עם פאות מסולסלות משני הצדדים. היה לבוש, כמובן, בקפוטה, מעיל ארוך. היה חובש לראשו כובע רוסי כזה מיוחד שהיהודים באימפריה הרוסית היו חובשים, עם מצחייה לא גדולה, לא כמו בגליציה, ששם היו חובשים שטריימל. בפולניה המרכזית היו חובשים כובעים קטנטנים כאלה. היה שוחט במקצועו. לא רק שוחט, אלא גם מוהל, סופר סת"ם וחזן, בעל תפילה. היה עובר לפני התיבה בשבתות ובחגים. היה יושב בכותל המזרחי של בית הכנסת, מקום כבוד, לא רחוק מארון הקודש, לא רחוק מהרב.

אגב, דבר מעניין שאזכיר כבר עכשיו כדי שלא אשכח, בעיירה הזאת היו שלושה שוחטים ושוחט רביעי שיצא ל"פנסיה" ולא עסק במקצועו, ואת מקומו ירש חתנו, שגם הוא היה שוחט. המעניין: שם המשפחה של השוחט שכבר לא עבד היה חַלָף (חלף הוא הסכין שהשוחט משתמש בו), שם המשפחה של חתנו היה רזניק (שפירושו "שוחט"). שם המשפחה של אבא היה מוהל. אלה היו שמות שיהודים קיבלו על עצמם לפי המקצועות, במאה ה־18 נדמה לי, כשהנהיגו שמות משפחה באימפריה הרוסית. אבא שלי היה מעיירה אחרת, קופצ'ובקה (Kopaczówka), ליד טורצ'ין (Torczyn) שבמחוז לוצק (Łuck). את המשפחה של אבא, אביו והסבא – לא הכרתי. יש לי מעט ידיעות על המשפחה של אבא. אני עכשיו מחכה לביקור מארגנטינה של אחיו הצעיר של אבא, הוא עכשיו בן 73, נדמה לי, והוא יבוא באביב לביקור בארץ. הוא נמצא בארגנטינה משנת 1925 ואני רוצה לקבל ממנו ידיעות, זיכרונות מהבית שלו ושל אבא. אבל הוא כתב לי שהוא זוכר מעט מאוד כי הוא היה ילד קטן מאוד כשאבא שלו (הסבא שלי) מת. ידוע לי שהוא למד אצל רב בעיירה אחרת, למד תורה והתכונן לקבל הסמכה להיות שוחט. לא כל מי שרצה יכול להיות שוחט; צריך היה לקבל דיפלומה. וכך גם דיין. מאוחר יותר, במקרה, הבן של אותו רב היה מורה פרטי אצלנו בעיירה, ואני למדתי אצלו חודשיים. הוא היה

בארץ וכעת נמצא באמריקה, פרופסור בבית מדרש לרבנים בניו־יורק, וגם כן רב, הרב ד"ר משה צוקר. בזמנו הוא היה אפיקורוס גמור, בכלל לא היה דתי. אבל זה עניין לחוד.

אבא של אמא היה שוחט, וכדי לקבל את המשרה של שוחט צריך היה שתהיה "חֲזָקָה", הזכות להיות שוחט. לפעמים היה צורך לקנות אותה בכסף. אך אם אדם כזה היה מתחתן עם בת של שוחט היה האב של הבת יכול להעביר לו את הזכות להיות שוחט. בצורה כזאת, כשאבא התחתן עם אמא הוא קיבל את הזכות הזאת, להיות שוחט בעיירה.

נודע לי אחר כך כי היו לאבא וגם לאמא צרות לא מעטות, בזמן הראשון, אחרי החתונה. נדמה שזה פרט לא חשוב אך כדאי לספר אותו, שאמא הייתה אשתו השנייה של אבא. הנישואים הראשונים לא עלו יפה. הוא התחתן עם איזו בחורה יפה מאוד, יפהפייה, אבל זמן קצר אחרי החתונה, חודשים מספר, יצאה מדעתה. לכן הוא קיבל גט ממנה אחרי זמן קצר מאוד ואחרי כן התחתן עם אמא.

התחרות בין השוחטים הייתה קשה. הם לא רצו לקבל מישהו חדש, כי זה היה סיכון לפרנסתם. הם רדפו את אבא, ונדמה לי שהיה מצב כזה שאבא רצה לאבד את עצמו לדעת, לשחוט את עצמו. אני זוכר שכשהייתי ילד ושמעתי על זה באה עלי צמרמורת. אבל אחרי כל הצרות האלה יצא בשלום, וסוף כל סוף הסתדרו העניינים.

זיכרונות מאבא

אני זוכר שההורים שלי היו עניים מרודים כל ימי חייהם. גם לפני וגם אחרי מלחמת העולם הראשונה לא תמיד היה בבית מספיק לחם. דירה משלנו לא הייתה לנו, היינו גרים בדירה שכורה. מי שלא הייתה לו דירה משלו היה במעמד ירוד. אני זוכר, הייתי אז בטח בן שלוש או ארבע (לפי מה שההורים שלי סיפרו, הזיכרונות הראשונים שלי הם מגיל שלוש או ארבע), גרנו בבית של סנדלר אחד, שיכול היה להרשות לעצמו לבנות לו בית חדש מעץ, בית גדול באופן יחסי, ובבית זה הם שכרו דירה. לדירה שלנו היו עולים במדרגות, שש או שמונה מדרגות. זה היה חדר גדול ולידו חדר קטן, שהיה חדר שינה.

כשהייתי בערך בן חמש, אבא התחיל ללמד אותי אלף־בית. הוא לימד אותי בצורה קשה, עם שבט ביד, ועל כל שגיאה קלה או חמורה הייתי מיד נענש עם השבט, ובצורה

כזאת, בכל זאת למדתי את האלף־בית. אני זוכר שני מקרים עד היום הזה, שנענשתי קשה על ידי אבא, ולמרות שאבא היה צודק כשהעניש אותי, בשני המקרים האלה אינני מאמין בצדקתו.

חנה־לאה (חנה־ביילה) לבית קשקט, אמו של יהודה. צילום מ־1925 בערך (לא נשתמרה שום תמונה של אליעזר מוהל, אביו של יהודה)

מקרה ראשון: כפי שהזכרתי בהתחלה, בעיירה היה בוץ באביב ובסתיו. כל האנשים, כמעט כולם נעלו ערדליים, וגם אנחנו. היו ערדליים עמוקים ולא עמוקים. לי ולאחותי בתיה, שהייתה מבוגרת ממני בשנתיים וחצי, קנו שני זוגות ערדליים עמוקים. אני הייתי משחק עם ילדה בגילי, בת הסנדלר. ביום אחד אחרי הגשם הזמנתי אותה לצאת איתי החוצה לשחק. היא אמרה שהיא לא יכולה לצאת מכיוון שאין לה ערדליים. אני

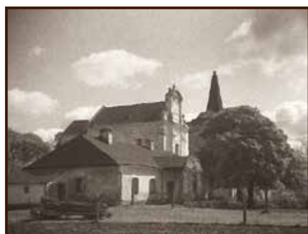
לא חשבתי הרבה, נתתי לה את הערדליים של בתיה, נעלתי את שלי ויצאנו לשחק. שיחקנו זמן מה, שעה, שעתיים או שלוש, וחזרנו. כשחזרתי הביתה – בבית שערורייה: בתיה מחפשת את הערדליים שלה והם אינם. איפה הם, האם גנבו אותם? כשנודע שאני לקחתי אותם ונתתי לילדה בת הסנדלר מבלי לשאול (העיקר: מבלי לשאול רשות) קיבלתי עונש חמור מידי אבא. קיבלתי מכות חזקות.

מקרה שני: אמא הייתה חלשה וחולנית. אני זוכר שכשאמא הייתה חולה ישבתי עם אחותי על מדרגות הבית. זה היה יום אביב או יום קיץ, שמש. שוחחתי איתה, ובין השאר עסקתי בפילוסופיה ושאלתי, "למה אמא חולה?" היא אמרה, "זה מאלוהים". אמרתי, "לא, אלוהים הוא אל רחום וחנון, מה אמא עשתה לו? הרי היא כל כך טובה. למה הוא מרשה שהיא תהיה חולה? יימח שמו וזכרו". ככה התבטאתי, בכעס על אלוהים שהוא מרשה שאמא תהיה חולה. הרי היא לא אשמה. היא לא עשתה לו שום דבר רע. איכשהו נודע לאבא. כנראה אחותי בתיה הלשינה וסיפרה לו שגידפתי את אלוהים. קיבלתי מנה גדושה של מכות. אמא כמעט התעלפה ורצתה להציל אותי. המכות היו כדי לחנך אותי שצריך להתייחס בדרך ארץ כלפי אלוהים. את שני המקרים האלה אני זוכר עד היום הזה.

אני הייתי הולך עם אבא לבית הכנסת. היה נהוג לחבוש מגבעת ולקנות מגבעת חדשה לפסח. בסוכות עשו לי חליפה חדשה וקנו לי מגבעת חומה. הייתי גאה במגבעת הזאת. הייתי בא עם אבא לבית הכנסת, במקום מושבו בכותל המזרחי, והיהודים שהיו יושבים לידו היו צובטים אותי בלחי, מעמידים אותי על הספסלים ושואלים אותי כל מיני שאלות, ואבא היה גאה שהייתי מסתדר איתם יפה ועונה על כל השאלות.

מלחמת העולם הראשונה

בשנת 1913 או 1914, כשהייתי בן שש, התחלתי ללמוד בחדר. מכיוון שכבר ידעתי את האלף־בית, למדתי חודש או חודשיים אצל מלמד דרדקים (מלמד ילדים קטנים) ומיד עברתי לרבי בדרגה יותר גבוהה, שלימד חומש וקצת תלמוד. למדתי בחדר כחצי שנה כשפרצה מלחמת העולם הראשונה. אני זוכר שהתחילו לגייס אנשים לצבא הרוסי, יהודים נשואים ובעלי משפחות וילדים, בני שלושים, שלושים וכמה, בעלי בתים, עם זקן. בעיר הייתה אז אווירה של אבל ממש, כשכל

הכנסייה של בורמל שהופגזה
במלחמת העולם הראשונה

יום היו מלווים יהודי שיוצא למלחמה, משאיר בבית אישה עם ילדים ולא יודע מה יהיה, אם יחזור. היה חשש שבצבא יקצצו ליהודים שומרי מצוות את הזקן, והבעיה החמורה הייתה אכילת טרפות. לא יכלו לשמור על הכשרות שם. וגם עניין סכנת החיים. זו הייתה ממש טרגדיה בעיירה וכל העיירה הייתה באבל חמור. עד שסוף כל סוף המלחמה התקרבה לסף העיירה שלנו, שמענו כבר את התותחים יורים והתחבאנו במרתפים. אני זוכר שעמדתי ליד דלת המרתף וראיתי איך התותחים יורים ופוגעים בבתים, בעיקר בכנסייה, שהייתה גבוהה.

הפגזים, אחד אחרי השני, היו פוגעים בכנסייה, ופרצו דלקות. היהודים היו מקובצים במרתפים ואמרו פרקי תהילים. עד שלבסוף הגיעו לידי פינוי מוחלט של העיירה. קדמו לכך כמה קורבנות. ביניהם גם כמה מהמשפחה שלנו. חברה אחת נהרגה מפצצה. הבית נהרס. עברנו ברגל, בעגלות. אני זוכר שהייתה לנו עגלה אחת מעשה ידינו, עם גלגלים קטנים. אנחנו, אבא והילדים, סחבנו אותה כמה שאפשר היה ואחר כך אספו אותנו שכנים לעגלה שלהם, ובצורה כזאת יצאנו לעיירה הקרובה, במרחק 15–20 ק"מ. אמא הייתה אחרי לידה של אחותי חייקה. בלילה יצאנו והפצצות עברו מעל ראשינו. אחר כך המשכנו בנדודים, ומשנת 1914 עד 1921 נדדנו מכפר לכפר, פה כמה חודשים, שם חצי שנה, בעיקר בכפרים במחוז לובלין (Lublin).

אני זוכר שכשהייתי בן שמונה או שבע, הייתי הולך עם אמא פעמיים בשבוע לעיירה הקרובה שבה שלטו כבר האוסטרים. שם היו מקבלים מנה של קמח בשביל מחיה. הייתי הולך עם אמא והייתי סוחב את הקמח על גבי מרחק של 12 ק"מ. אני זוכר שהייתי הולך עם אבא מרחק של 18 ק"מ לעיר קרובה והיינו קונים שם לחם לכל השבוע ומביאים. הייתי סוחב בעגלה ועל הגב. מובן שזה לא היה לפי גילי וזה הכביד עלי מאוד. החיים היו מאוד קשים בזמן המלחמה. היה חוסר בוויטמינים, בחומרי מזון. מובן שאי אפשר היה לחשוב על לימודים ואני באמת לא למדתי במשך כל הזמן הזה, חוץ ממה שהצלחתי לבד לתפוס. זה בכל זאת היה משהו. אני זוכר שכשהייתי בן שש, לפני התחלת המלחמה, כבר ידעתי לקרוא יידיש. הייתי קורא ספרים שהביאו יהודים, כל מיני חוברות קטנות ורומנים וספרי מעשיות. היו מחלקים אותם

לבתים לשבת, וביום ראשון מחזירים. בעזרת אבא למדתי קצת תלמוד ותנ"ך. הייתי מאוד להוט אחרי קריאה. הייתי אפילו קורא קרעי עיתונים שמצאתי ברחוב, מאמרים בלי התחלה ובלי סוף.

הדחף לקריאה היה כזה גדול שקראתי כל דבר, אפילו בלי להבין את הקשר בין המשפטים. הודות לזה התקדמתי בצורה סבירה בקריאה, בידיעה ובשפה. גם בעברית, עברית של אז כמובן, עברית של התנ"ך ושל הספרים העתיקים. בהברה האשכנזית. זכורני שהייתי לומד בחדר והייתי בא הביתה להפסקת הצהריים. לבתיה ולחברה שלה היה מורה פרטי, צוקר, שלימד אותן עברית, ואני הקשבתי למה שלימד אותן. היה נותן להן שיעורים. למחרת היה שואל אותן לפירוש המילים העבריות שלמדו ולא תמיד הן ידעו, ואני ידעתי והייתי מזכיר להן. המורה היה מזהיר אותי שלא אתערב ולא אזכיר להן. היה אומר לי שיש לו שוט קטן מקופל בכיס, ולכן אי אפשר לראות אותו, ואם אגיד להן הוא יוציא אותו ויכה אותי. בצורה כזאת היה מאיים עלי.

נזכרתי באפיזודה אחת מתקופת הילדות הקדומה, כשהייתי בן ארבע או חמש. במינסק (עיר המחוז, שהייתה הרבה יותר גדולה מהעיירה שלנו) היו לנו קרובי משפחה. בין השאר הייתה שם אחות של אבא. וגם אח של אבא. אח שני, והאח הזה, שנמצא כעת בארגנטינה, היו אצלנו, תחת פיקוחו של אבא ובאחזקתו. ובכן, אני זוכר שכשהייתי בן ארבע־חמש ביקרתי שם יחד עם אמא אצל קרובי המשפחה. יום אחד, אני חושב שביום שבת, יצאה אמא עם אחותו של אבא לטיול בעיר, ואני איתן. כשהיינו ברחובות הראשיים של העיר עברנו ליד חנות אופניים. האופניים המבריקים בחלון הראווה משכו אותי ולא יכולתי להינתק. אמא והדודה המשיכו בטיול ולפתע גילו שאני לא איתן. חזרו לחפש אותי ומצאו אותי מוקסם מן האופניים המבריקים. ואז הדודה, שהייתה פועלת וחיה משכר היום שלה, הבטיחה לקנות לי אופניים. ובאמת, כבר למחרת היום, יום ראשון, הביאה לי זוג אופניים יפים ונוצצים על שלושה גלגלים. אך לא הספקתי ליהנות מהם הרבה. כעבור יומיים או שלושה בא אחיו של אבא, שמחה, לקח את האופניים על הכתף והלך איתם. אני פרצתי בבכי. הוא הסביר שהאופניים מקולקלים והוא לוקח אותם לתיקון ואחר כך יחזיר אותם. אני כמובן לא האמנתי לזה ומיררתי בבכי. עד

היום נשאר לי משקע מזה, מהעוול שנעשה לי, שקנו לי מתנה ולא הרשו לי להשתמש בה ולקחו לי אחרי כמה ימים.

חזרנו קצת אחורנית בזמן. כעת אני רוצה להמשיך לספר כמה מקרים מתקופת המלחמה, תקופת הנדודים (1914-1921). אבא היה עוסק במקצועו בתור שוחט. במשך השבוע היה עובר מכפר לכפר, אצל המשפחות היהודיות שגרו בכפרים האלה. בכל כפר גרו שתיים־שלוש משפחות יהודיות. היו להן חנויות, ושתי משפחות, אני זוכר, החזיקו בשותפות תחנת קמח עם רחיים. בכפר אחר הייתה משפחה מסונפת, כמה וכמה אחים שהיו ממש בעלי אחוזות! עם אריסים שעבדו בשבילם, הרבה סוסים וכו׳. הרבה הקטָרים (הקטר – 10,000 מטר רבוע) של אדמה, משפחה עשירה. משפחות יהודיות בעלות אחוזות היו דבר נדיר בפולניה. ובכן, אבא היה נודד בין הכפרים ובין המשפחות האלה, ומי שהיה צריך לשחוט פרה, עגל, ברווז וכו׳ – הוא היה שוחט ומקבל את שכרו, והיה חוזר הביתה רק בימי חמישי בערב, נשאר בשישי ובשבת, וביום ראשון שוב היה יוצא לנדודים.

אהבה ראשונה וצמחונות

לעתים רחוקות אני הייתי מצטרף למסעות של אבא והכרתי קצת את הסביבה הזאת. לא גרנו כמובן במקום אחד, פעם בכפר זה ופעם באחר, בדמי שכירות. אני זוכר שבשנת 1915-1916 או 1916-1917 גרנו בכפר אחד אצל איכר יהודי בעל אדמה שהיה גם קצת עוסק במסחר וגם עובד את האדמה. גרנו אצלו בשכירות. בשבתות היה מתקיים המניין אצלו בבית. וגם בחגים היו מתפללים אצלו, בציבור. ספר תורה היה עומד בארון קודש בבית. בית כנסת לא היה. היו לו שלוש בנות ובן אחד, ילד בגילי שאיתו התחברתי. הבת הצעירה הייתה מבוגרת ממני בשנה (הייתי אז בערך בן שמונה־תשע) והתאהבתי בה אהבה עזה כמוות, כמו שאומרים. התביישתי לספר על זה ולא ידעתי איך לגלות לה את זה. פעם, כשלא היה אף אחד בבית (אנחנו גרנו בחדר אחד והם בחדר השני), כתבתי בפולנית באותיות דפוס ״שלך לנצח״ ושמתי את הפתק הזה על השולחן כדי שהיא תראה את זה כשתבוא, ומיד התחבאתי. בבתים האלה היו תנורים עם מקום מלמעלה, שאפשר אפילו לישון שם, ובמקום הזה התחבאתי. כשחזרו האנשים ומצאו את הפתק הם צחקו וצחקו מאוד. הבינו שזה מעשה שלי. אני

משפחות נודדות בזמן המלחמה, באזור ווהלין. צילום משנת 1916

מאוד התביישתי ולא העזתי לצאת החוצה מהמחבוא. זמן מה אחר כך יצאתי בערב עם אחותי בתיה וסיפרתי לה בסוד שאני מאוהב בילדה הזאת (אני כעת לא זוכר כבר את שמה). אני זוכר שבתיה אמרה לי: "מי היא בכלל, מה לנו ולה, היא אפילו לא יודעת לקרוא ולכתוב, נבערת מדעת, בת איכר, מה פתאום". במשך זמן ממושך סבלתי סבל האהבה הראשונה לילדה הזאת. זוהי האהבה הראשונה בחיי.

אבא, כידוע, היה שוחט. כשהייתי ילד קטן זה לא השפיע, במיוחד כשהיה שוחט בכפרים ולא בבית. אני תמיד הייתי רואה אותו בעבודתו, בפעולה הזאת. כשחיינו בכפר התחלנו לגדל בבית עופות. אני, אחותי וגם אמי התרגלנו אליהם ואהבנו מאוד את התרנגולות. אני זוכר שהייתה לנו תרנגולת אחת מנומרת שמאוד נקשרנו אליה, במיוחד בגלל שאמא החליטה להושיב אותה לדגור על ביצים כדי שיהיו לנו אפרוחים. ובאמת האפרוחים בקעו, התרנגולת טיפלה בהם, כולנו נקשרנו מאוד גם אליה וגם אל האפרוחים, ובמיוחד אני. הכרתי כל אחד מהם, אפילו מרחוק הייתי יכול לזהות אותם. כשגדלו, החליטה אמא לשחוט את אחת התרנגולות הצעירות האלה לשבת. את זה אני לא יכולתי לסבול. התחלתי לבכות וביקשתי לתת להן לחיות, לצעירות האלה שלא הספיקו לחיות. מובן שזה לא עזר לי, כולם צחקו ממני וכל שבת היו שוחטים אחת מהן. אני לא יכולתי לאכול מן הבשר הזה, גם בתור מחאה וגם בגלל שלא יכולתי לבלוע ממנו. מאוד סבלתי בתקופה הזו. לבסוף הגיע תורה של האם המנומרת. זה כבר עבר כל גבול. לשחוט גם את הילדים וגם את האם? זאת לא יכולתי לסבול. בכיתי נורא בלילות, הסתובבתי כמו מטורף ולא יכולתי לישון. החלטתי שאפסיק בכלל לאכול בשר. נוצר מצב מוזר. אני בן של שוחט. שחיטה היא פרנסתו ומחייתו. אני חי בביתו ואוכל את לחמו ומתקיים מזה. מצד שני, אני נלחם עם אבי ועם המקצוע שלו. מה לעשות? איך לצאת מן הסבך הזה? בתחילה לא גיליתי את השקפותי, אך אחר כך יצאתי בגלוי ואמרתי שאני לא רוצה לאכול בשר. אמא כמובן לא הסכימה ולא רצתה לבשל בשבילי אוכל מיוחד, והיו מכריחים אותי. היו מקרים שברחתי מן הבית ובמשך כמה ימים וכמה לילות לא הייתי חוזר הביתה, עד שהיו מחפשים אותי וסוף־סוף היו מוצאים אותי אצל חברים. התפייסתי וחזרתי. בהתחלה, אך אחר כך לחצו, ושוב פעם הייתי בורח. בצורה כזאת הלחץ

עלי היה די חזק ולא יכולתי באופן עקבי לעבור לכך שאמנע מאכילת בשר בבית.

מלחמת העולם הראשונה מסתיימת

זכורני ויכוחים שהיו לי עם בתיה, אחותי. היינו משחקים בכל מיני משחקים. הילדים האחרים היו קטנים יותר, בתיה ואני היינו המבוגרים. אבא היה מסתובב בכפרים, אמא הייתה יוצאת לסידורים וקניות, ולעתים קרובות היינו נשארים לבד בבית. כל הסידורים בבית נפלו על בתיה, הבת הבכורה, וגם עלי. הייתי צריך להביא מים, עצים וכו׳, אך בכל זאת נשאר זמן למשחקים וגם לוויכוחים. אני זוכר פעם אחת ששיחקתי במשחק (לבד, עם עצמי) שאני רוכב על סוס, ויש לי חרב ואני מרביץ והורג. בתיה שאלה אותי עם מי אני נלחם. מה זאת אומרת, השבתי, אני נלחם עם ערבים, בארץ ישראל. אני גואל את הארץ. למה אתה צריך להרוג אותם, שאלה. מה זאת אומרת, הם כבשו לנו, לקחו לנו את ארץ מולדתנו. היא הטיפה לי מוסר שלא צריך להרוג, צריך לחיות בשלום, יש מקום גם בשבילנו וגם בשבילם. כבר אז היא הביעה דעות ליברליות כאלה. למרות שלא היה לנו מושג על ברית שלום, על תנועות ציוניות או פוליטיות.

הייתי לעתים קרובות מנהל מלחמות עם ה״שייגצים״, הילדים הגויים שבכפר. היינו משחקים יחד וגם נלחמים יחד. במיוחד בל״ג בעומר, כשהייתי יוצא עם הקשת והחצים שעשיתי לי. הם היו צוחקים ממני. היינו זורקים אבנים ונלחמים. אני זוכר שפעם זרקתי אבן על ילד אחד והוא נפצע. כל ה״שייגצים״ עשו מצור על הבית ואני פחדתי לצאת. אמא סגרה את הדלת. אחר כך אמא יצאה ואיכשהו סידרה את העניינים, אך זה היה מין משבר כזה, ואני יצאתי אחר כך מן הבית עם פחד בלב.

זה היה זמן המלחמה והמקומות האלה עברו מיד ליד, פעם היו בידי האוסטרים ופעם בידי הרוסים ופעם בידי הגרמנים. בשבתות ובחגים, כשהיו מתפללים את תפילת החג, היו באים גם חיילים יהודים להתפלל יחד איתנו. אני זוכר שפעם, בימים הנוראים בשנת 1917, כמעט לפני גמר המלחמה, בא חייל אחד להתפלל במניין, וכשהגענו בתפילה ל״ממעמקים קראתיך ה׳״ הוא התכסה בטלית, לפי המנהג, ואני התכסיתי איתו בטלית שלו, ביחד, וקראנו מסידור אחד. וכשהתפלל זלגו דמעות

היינט

der Moment
דער מאמענט

"היינט" ו"מאמענט", עיתוני יידיש

חמות שלו על הסידור כל הזמן. עד היום אני מתרגש כשאני נזכר במאורע הזה, של יהודי בודד בצבא האוסטרי או הרוסי, לא חשוב איזה, אנטישמיות הייתה בכל הצבאות. אולי היה רחוק מביתו, השאיר בבית אישה, ילדים, לא יודע מתי יחזור ואם יחזור, והוא שפך אז את מר לבו בדמעות רותחות בזמן תפילת "ממעמקים". אני בכיתי יחד איתו. כך הגיעה שנת 1917. המהפכה פרצה ברוסיה.

המהפכה הסובייטית ופולין החדשה

אני זוכר, הייתי קורא את ה"היינט" ואת ה"מאמענט", עיתוני יידיש, ואני זוכר את המאמרים הפוליטיים של איצ'לה. הוא היה האבא של אחד העורכים של מעריב. אביו היה עיתונאי מפורסם ב"היינט", פרשן פוליטי ידוע וחביב מאוד על הקוראים. ואני זוכר שהיה כותב בצורה מוסווית על התרנגול האדום שעומד על הגג. מובן שהקוראים שלו הבינו את הנמשל ואת הפרשנות שלו יפה מאוד. אני זוכר יפה את הוויכוחים שאבא היה מנהל עם יהודים אחרים על המהפכה הסובייטית. אך יותר חשוב מהוויכוחים הייתה ההתעוררות, התסיסה בשטח. הבולשביקים ניהלו אז פעולה מלחמתית, מלחמה אזרחית, וגם רצו להרחיב את הגבולות, ואני זוכר שהיו מדברים על כך שהם הולכים ומתקרבים, וכמה שהתקרבו יותר התסיסה הלכה וגברה. בייחוד זה הגיע לאוזני ולידיעתי כשהיינו באים לכפר שבו הייתה המשפחה בעלת האחוזה, שם האריסים הכריזו על שביתה ולא רצו לצאת לעבודה והיה פחד שיכבשו את האחוזה. היו מקרים רבים במקומות אחרים שהיו מתנפלים על בעלי אחוזות (היו גם פוגרומים ביהודים) והיו רוצחים אותם ושודדים. בתקופה זו התפתחו קבוצות של שודדים, שהיו מתנפלים על מפעלים ואיכרים, במיוחד עשירים, תחת המסווה של מלחמה ומהפכה.

בינתיים הוכרז על סוף מלחמת העולם הראשונה ופולין החדשה "קמה לתחייה".

אני זוכר את ה"האלרצ'קים". היה גנרל יוזף האלר (Józef Haller), גנרל פולני ימני קיצוני שהיה, נדמה לי, בגלות בצרפת. שם הוא הקים יחידה, דיוויזיה. ועל שם הגנרל האלר הזה קראו להם "האלרצ'קים". אחרי שהכריזו על תחיית פולין, ה"האלרצ'קים" האלה חזרו לפולניה והתחילו לעשות שפטים, ביהודים כמובן. הם היו מתנפלים על יהודים בכל מקום שפגשו בהם: בעיר, ברחוב, ברכבת, בבית וכו'. בכפר הסמוך

אלינו היה יהודי אחד בעל זקן לבן ארוך, איש מכובד, והיה לו גם חתן בן שלושים־ארבעים עם זקן מטופח. פעם אחרי התפילה החיילים הפולנים של האלר קצצו להם את הזקנים, עם סכין והרבה כאבים, ולפעמים היו מדליקים את הזָקָן בגפרור ושורפים על הפנים. היו מקבלים כוויות וצלקות על הפנים. הם גם היו שודדים את היהודים ומתעללים בבחורות וכדומה. היו משווים את זה עם מעשי חמלניצקי, גזֵרות ת"ח־ת"ט, הפוגרומים הידועים ביהודים במאה ה־17. מבעד למעשי ה"האלרצ'קים" אני זוכר את הקמת פולין לתחייה.

יוזף האלר, מפקד הדיוויזיה השנייה של הלגיונות הפולניים. שהה בצרפת ושם הקים את "הארמיה הכחולה", שאיתה הגיע לחזית האוקראינית ב־1919

חזרה לבורמל

בכפרים האלה היינו ונדדנו עד שנת 1921. אז התחלנו לטפל בבקשות למשרדים ומיניסטרים בפולניה שיתירו לנו לחזור לעיירתנו, וגם היינו צריכים שיעזרו לנו בהוצאות הדרך ובהעברת המיטלטלים, כי לא היו לנו אמצעים לכך. אני זוכר שהכומר המקומי הקתולי עזר לנו הרבה, כתב את הבקשות והתעניין במקרה שלנו. הודות לזה, בשנת 1921 חזרנו לעיר בורמל. מובן שבעיירה, הרבה אנשים – מהמשפחה ומבין המכרים – כבר לא מצאנו. במשך השנים האלה או שנהרגו או שמתו. מהחפצים שלנו לא מצאנו דבר, הכל נשדד. צריך היה להתחיל לבנות הכל מחדש, בעירום ובחוסר כל, כמו שאומרים. וכך התחלנו לבנות מחדש את חיינו שם. אני הייתי אז כבר בן 13. עמדה בפני (ובפני נערים אחרים בני גילי) הבעיה של הרשמה לבית הספר. אמנם ידעתי לקרוא ולכתוב, אך לא היה לי חינוך, לימוד שיטתי. אז כבר היה בעיירה בית ספר פולני, עם כמה כיתות, חמש או שש כיתות, אינני זוכר בדיוק. התחלנו לטפל בכניסתי לבית הספר. ניגשנו לשם, אך המנהל אמר שאינו יכול לקבל אותי כי לא גמרתי אף כיתה אחת. זאת אומרת שהיה צורך להתחיל מכיתה א'. איך אפשר להושיב בחור בן 13 בכיתה א' עם ילדים בני שבע־שמונה? להכניס לכיתה גבוהה יותר אי אפשר כי לא היה לי הידע. ובכן, לא מצאנו פתרון. לחינוך פרטי לא היה להורים כסף; אני גם לא יכולתי לדרוש מהם את זה. המצב החומרי היה גרוע. ואז החלטתי, אינני זוכר אם ביוזמה שלי או בעצת ההורים (ההורים גם עזרו לי בסידורים הקשורים להחלטה זו), שאני אצא לכפרים בתור מורה, ללמד ילדים יהודים לקרוא, לכתוב, תפילה בציבור ואולי קצת מקרא, תלוי ברמה שלהם. כנראה

שלכך הייתי מסוגל (גם קצת חשבון), למרות שלא למדתי בבית ספר.

ויצאתי לכפר אחד, למשך ששת חודשי החורף, ושם לימדתי. לעתים רחוקות הייתי בא הביתה, פעם בחודש, חודשיים. והרווחתי במשך החורף מאות קילוגרמים של דגן, כי כך שילמו לי עבור עבודתי. באביב לקחתי את כל זה הביתה. בבית מכרתי את הדגן והחלטתי שבעד הכסף הזה אני אֶלְמַד באופן פרטי. באתי אל מנהל בית הספר הפולני וביקשתי ממנו שייתן לי שיעורים פרטיים, בערבים. באנו לידי הסכם על המחיר והתחלתי ללמוד אצלו. למדתי אצלו שישה חודשים, במשך כל חודשי הקיץ. אחרי חודשיים של לימודים אצלו באה אל אמא הביתה אישה אחת. היא הייתה ממשפחה בעיירה – שתי אחיות ואח – שהיו עשירים מאוד, באופן יחסי כמובן. בעיירה הזאת הם היו הגבירים. אנשים שנחשבו לאינטליגנציה של העיירה. האח היה רווק זקן וניהל את העסקים, והיו לו שתי אחיות, האחת מבוגרת והשנייה בערך בגילי. אז האחות הגדולה באה לאמי לבקש שאחותה הצעירה תלמד יחד איתי בשיעורים הפרטיים אצל מנהל בית הספר. לאמא זה היה, מצד אחד, כבוד גדול שממשפחה כזו מכובדת באים לבקש שהילדה תלמד איתי, אך מצד שני היא התפלאה למה זה ככה, ושאלה למה הילדה לא יכולה ללמוד לבד אצלו. האחות אמרה לה שבפגישות שלהם עם בעל בית המרקחת ומנהל בית הספר, בזמן משחקי קלפים וכו', הם שמעו מהמנהל כמה שאני לומד טוב ומוכשר, והיא רוצה שאחותה הקטנה תלמד דווקא יחד איתי ושאני אוכל לעזור לה בהכנת שיעורים ובכלל. אמא הסכימה. אגב, אני קיבלתי אז הנחה בתשלום שכר הלימוד. וכך למדתי במשך כמה חודשים איתה וגם הייתי עוזר לה בעשיית השיעורים.

לימודים, תנועת השומר הצעיר, עיתון

אחרי שתיקנתי את הידיעות שלי בששת החודשים האלה, בפולנית, וגם קצת בספרות פולנית, הכרתי קצת את אדם מיצקייביץ', משורר פולני גדול. קראתי גם כמה ספרים שלו, קצת דקדוק, הגיע שוב החורף. רציתי להמשיך ללמוד, אך אין כסף. החלטתי לחזור על אותו המבצע. שוב יצאתי לכפרים, לימדתי, הרווחתי שוב דגן, באביב שוב מכרתי. הפעם החלטתי ללמוד עברית. היה אז בעיירה שלנו, כפי שסיפרתי, המורה

צוקר. הוא לימד עברית בקבוצות. אצלו גם למדה אחותי בתיה. הצטרפתי לאחת הקבוצות ובמשך חמישה חודשים למדתי אצלו עברית. נהניתי מאוד מהלימודים האלה. גם קצת תנ"ך. מקרה אחד מאוד מהנה עבורי היה שבאחד השיעורים על הנביא ישעיהו, המורה הסביר את הפסוקים. ההסבר לא מצא חן בעיני. הרמתי את היד ואמרתי למורה שלדעתי הפשט, ההסבר, הוא לא ככה, אלא ככה וככה. הוא חשב רגע ואמר: כן, אתה צודק. אני הייתי גאה מאוד בכישרון שלי, שהצלחתי להסביר יותר טוב מן המורה, אך זה היה רק מקרה בודד אחד. כך זה נמשך עד שנת 1924. בשנה הזו המורה נהפך לאפיקורוס גמור. פתאום החליט לעזוב את העיירה ולנסוע לווינה ללמוד בבית מדרש לרבנים. מאז לא שמעתי עליו שום דבר. כשהגענו ארצה הגיעו אלי ידיעות שהוא נמצא בארצות הברית. מצאתי את הכתובת שלו ובאתי איתו בחילופי מכתבים. גם נפגשתי איתו כשביקר בארץ, וכעת הוא פרופסור בבית המדרש לרבנים "ישיבה יוניברסיטי" בניו־יורק.

בתקופה שגרנו בבורמל, עד 1924 (אז עברנו לעיירה אחרת, ועל זה אספר מאוחר יותר), התחברתי, כמובן, עם נערים בני גילי. ב־1922 אורגן שם סניף של השומר הצעיר. הסתדרות השומר הצעיר. אני, כמובן, הצטרפתי והייתי בקבוצה. אגב, ראש הקבוצה שלי דאז נמצא עתה בארץ וגר בחולון וכבר יצא לפנסיה. הוא גם התחתן עם בחורה מבורמל, ממשפחה ליברלית, שלמדה איתו. התלהבתי מאוד מהשומר הצעיר; מהפעולות, מההמנונים, מהמארשים, מהטיולים, מהשיחות (אני זוכר שהשיחה שהלהיבה אותי מאוד הייתה על תל־חי). אך הארגון הזה הפסיק את קיומו אחרי זמן קצר, אינני יודע מאילו סיבות. בסך הכל זה נמשך כשנה, שנה וחצי. לנוער המקומי לא היה מה לעשות, במה להיאחז. בית ספר לא היה. אמנם הייתה ספרייה (שבמשך זמן מה עבדתי בה) שנקראה ע"ש הוכברג. הוכברג היה מורה בבית ספר שהוקם מיד אחרי שחרור פולין ונסגר כעבור זמן קצר. הוא היה מורה צעיר לעברית ונרצח על ידי נציונליסטים אוקראינים כשהלך ברגל מעיירה לעיירה. אני זוכר את החותמת המרובעת, "ספרייה ע"ש המורה ש' הוכברג ז"ל". בספרייה הזו היו מרוכזים ספרים בעברית ובעיקר ביידיש. אני בהתחלה נרשמתי לספרייה ולקחתי משם ספרים ובלעתי אותם, ממש. יום־יום ספר או שניים. התחברתי עם אלה שניהלו את הספרייה וכך נכנסתי

לחברה ההיא, ותוך זמן קצר נקשרו בינינו קשרים ידידותיים והחלטנו שצריך לעשות משהו. לא ידענו מה בדיוק לעשות. לבסוף החלטנו שנוציא עיתון. התחלנו בזה והוצאנו כמה עיתונים, בכתב יד, עם 30–35 עמודים גדולים. היינו מחלקים את העבודה, כל אחד היה כותב כמה עותקים, חמישה־שישה כל אחד, וכך הצלחנו להוציא כ־30 עותקים בערך, אולי 35, שהיינו מחלקים לאנשים לקריאה.

כשהייתי בן 14, שנה לאחר שחזרנו לבורמל, עוד לפני שיצאתי לכפרים ללמד והמצב בבית היה גרוע מבחינה כלכלית, חיפשתי דרכים להרוויח קצת, להיות עצמאי יותר. היה לי חבר שהיה בן למשפחת בנאים. האב ושלושת הבנים היו עובדים ובונים בתים בכפרים בסביבה. אצלנו בעיירה הייתה משפחה צ׳כית בשם קוזאק. אגב, כשהייתי בטיול בצ׳כיה, אחרי מלחמת העולם השנייה, פגשתי במקרה באוטובוס במדריכה ששמה היה קוזאק. אחרי שיחה איתה נודע לי שהיא בת לאותה משפחת קוזאק מבורמל, שברחו לרוסיה או לצ׳כיה בזמן הכיבוש הנאצי. היא הייתה ביחידה הצ׳כית בצבא הרוסי. כשחזרה לצ׳כיה כנראה עלתה בסולם הפוליטי והייתה מדריכה של קבוצת הקצינים הפולנים. אז אצל משפחת קוזאק הזו עשו גג חדש, מבטון. לפי בקשתי התקבלתי שם לעבודה, בשכר מאוד נמוך. העבודה הראשונה שלי הייתה ניפוץ לבנים. חתיכות לבנים שלא השתמשו בהן יותר היו מנפצים לחתיכות קטנות ובזה היו משתמשים ליציקת הגג. הייתי מנפץ את הלבנים האלה וקיבלתי פצעים, אך בכל זאת הייתי מרוויח משהו עכשיו, והרגשתי קצת יותר טוב. אחר כך עבדתי במשך כמה חודשים בנגרות. רציתי ללמוד מקצוע. אחרי הלימודים האלה, בשנת 1923 או 1924, יצאתי למקום אחר ללמוד שם את מקצוע המסגרות. שם התארחתי אצל קרובים. מכיוון שאז הרגשתי את עצמי קצת יותר עצמאי, החלטתי שהגיע הזמן להפסיק אכילת בשר. ובאמת, בשנת 1924 הפסקתי, והתחלתי לחיות חיי צמחוני. היה קשה, בגלל הלחץ של המשפחה, אך לא נכנעתי ללחץ הזה. הייתי צמחוני עד 1932, נדמה לי, כשנכנסתי בפעם הראשונה לבית הסוהר בפלשתינה. בתנאי בית הסוהר נאלצתי להפסיק את חיי הצמחונות.

לחזור לעיתון שהוצאנו. כפי שאמרתי, הוא היה בן שלושים וכמה עמודים. אני פרסמתי מאמר ארוך (כחצי מכל העיתון) שבו ביססתי את התיאוריה של הצמחונות. נלחמתי

בדעות האומרות שחיות לא מרגישות, לא מבינות, אין להן הכרה, שהן טיפשות. אמרתי – מדוע שלא נאכל אנשים שהם טיפשים ואידיוטים גמורים. לא תרצח וכו׳. את העיתון היו קוראים גם מבוגרים, כמעט כולם ידעו לקרוא עברית (מהתפילות, מהתנ״ך). המאמר התפרסם בעיירה. כשהייתי בא לבית הכנסת היו מתקיפים אותי ולועגים לי, שאני רוצה לפגוע באבא שלי השוחט וכדומה. אגב, למאמר הזה נתתי מוטו מספר ישעיהו: ״...גוי חוטא, עם כבד עוון, זרע מרעים בנים משחיתים, עזבו את ה׳, נאצו את קדוש ישראל, נסוגו אחור״. כשראש הקבוצה שלי לשעבר מהשומר הצעיר קרא את המאמר (פיני סילבר, זה שנמצא בחולון) הוא הסביר שצריך לתת מוטו שמתאים לתוכן של המאמר והציע לי את הפסוק הזה. הייתי אסיר תודה. הודיתי לו על זה גם עכשיו, כאשר נפגשתי איתו בארץ.

המעבר למלינוב

בבורמל לא הייתה מספיק פרנסה לשלושה שוחטים ובני משפחותיהם. אלה היו שנים קשות, אחרי המלחמה. התנהל משא ומתן ביניהם על כך שאחד מהם יעבור משם. השוחטים האחרים היו מאוד מבוססים והיו להם דירות בבעלותם. לאחד הייתה דירה מאוד גדולה והוא השכיר חלק ממנה, מה שהניב הכנסה נוספת. למשפחה השנייה הייתה, בנוסף, חנות נעליים בבעלותה, ואשתו של השוחט והילדים היו עובדים בה, מה שהניב הכנסה נוספת. לנו לא היה בית משלנו, לא הייתה לנו הכנסה נוספת. מצבנו החומרי היה קשה משל האחרים, וגם היינו פחות מכולם קשורים למקום. ולכן נפל הגורל על אבא שלי והוא היה צריך לחפש מקום אחר.

במקרה התפנה מקום בעיירה קרובה, מלינוב, מרחק של בערך 50-40 ק״מ מאיתנו. הוסכם שאבא יקבל פיצויים משתי המשפחות על החזקה שהוא איבד, ועם הכסף הזה הוא יקנה את החזקה שם. זו הייתה עיירה דומה לבורמל מבחינת התנאים והגודל. היה שם רק שוחט אחד, רבי פסח, ואבא אמור היה להיות השוחט השני, וכך יהיו שני שוחטים בכל עיירה. גם המשכורת הייתה דומה, אולי קצת נמוכה יותר מאשר בבורמל. לאבא אפילו נשאר סכום כסף כלשהו, ההפרש בין הפיצויים שקיבל כאן לבין מה ששילם שם. בערך 400 זלוטים. ובעד הכסף הזה הוא הצליח לקנות דירה משלו.

שכונה יהודית במלינוב. צילום נדיר, כנראה מ־1916

זו הייתה דירה משומשת ורקובה, אבל היו בה שלושה חדרים. אחד די גדול, שהיה הסלון, ושניים קטנטנים שהיו חדרי השינה, וגם מטבח. זה היה בבית משותף וזו הייתה אחת הדירות שם. אני זוכר שאחרי כמה שנים היה צריך להחליף את קורות העץ של היסודות, כי הישנות היו כבר רקובות, וזו הייתה הוצאה כספית, אך לפחות זו הייתה כבר דירה שלנו. הפעם הראשונה שלמשפחה שלנו הייתה דירה!

עברנו למלינוב, בעגלות שעליהן העמסנו את "הרכוש". היה יום גשום, עם קצת שמש. לאט־לאט עברנו בעגלות. בתחילה גרנו בדירה שכורה לכמה חודשים, עד שהמשפחה היוצאת עזבה וגם שיפצו קצת את הדירה, ואחר כך נכנסנו לדירה שלנו. זה היה שנת 1924–1925. אני הייתי כבר בן 16–17 וניתקתי את כל הקשרים שלי עם החברה והנוער, עם העיירה שהכרתי על כל רחובותיה ובתיה ושהיו לנו בה גם הרבה קרובי משפחה. במקום החדש לא היו לנו קרובי משפחה. הגענו למלינוב בסתיו, בתחילת החורף. התנאים בזמן זה של השנה בעיירה קטנה אינם בדיוק מתאימים ליצירת קשרים חברתיים ופגישות. היה המון בוץ, שלגים וקור. לא היו לנו מספיק בגדים חמים. רוב הזמן לא יצאנו, אלא ישבנו בבית, ובמשך החודשים הראשונים לשהותנו לא הצלחתי לקשור קשרים חברתיים. בבית שגרנו בו היה בחור בגילי, אולי שנה יותר מבוגר, בשם יונה־ראובן. בחור משכיל יחסית, שלמד, די פיקח. איתו כן קשרתי קשרים. שוחחנו, התווכחנו וגם כתבנו יחד. לפעמים כתבנו מכתבים אחד לשני, אף על פי שגרנו דלת ליד דלת. אלו היו הקשרים הראשונים שלי במלינוב.

החצר הקטנה של משפחת מוהל במלינוב. בתמונה רואים שלוש אחיות של יהודה: ראשונה מימין – בתיה, במרכז (עומדת) חיה, מימינה דבורה. על אדן החלון יושבת בתיה אחרת, חברה של המשפחה, לימים אשתו של יעקב מוהל, אחיו של יהודה. צולם ככל הנראה בשנות ה־30

שנים ראשונות במלינוב, כלכלת העיירות

באותם חודשים ראשונים שלנו בעיירה אני זוכר מקרה שאחד מתושבי העיירה, שמואל מנדלקרן היה שמו, עזב את העיירה עם אשתו מלכה. זה היה ב־1925. אשתו הייתה אחותו של המשורר יצחק למדן, גם הוא מתושבי העיירה. אותו שמואל ואשתו נסעו לארץ ישראל. זה היה מאורע מאוד חשוב בחיי. גם בבורמל היה מקרה שמישהו נסע. אמנם הוא לא היה ממש מכר והיה גם הרבה יותר מבוגר ממני, אח של חברה שלי. עזב את בורמל ונסע לארץ ישראל. זה היה המקרה השני. הדבר הזה היה כמובן קרוב מאוד ללבי. אני לא הכרתי אותו. היה שם נשף גדול מאוד לפני שעזב. אני כמובן לא הוזמנתי, אך בכל זאת, יחד עם יונה־ראובן, כתבנו שיר פרידה והאותיות הראשונות של כל שורה יצרו את שמו ושם משפחתו של שמואל. את השיר הזה שלחנו עם שליח אליו, לנשף הזה. תשובה על זה, כמובן, לא קיבלנו.

אשר לעיירה מלינוב, אפשר לומר שהיא הייתה תחליף לבורמל. בדרך כלל העיירות האלה דומות אחת לשנייה, עם הבדלים קטנים. יחסית. מבחינה כלכלית היה דמיון, החנויות הקטנות שהתחרו ביניהן. בעיקר אני רוצה להדגיש את הקשר החזק שהיה בין העיירה לבין הכפר. למשל, בעלי החנויות, בייחוד בעלי חנויות בדים, גלנטריה, לא היו מסתפקים במסחר בחנויות, שממילא היו ריקות רוב הזמן, ורק ביום

חמישי ושישי היה קצת יותר מסחר. בעלי חנויות אלה היו, לכן, יוצאים לכפרים. בייחוד במשפחות שבהן היו כמה אנשים מבוגרים. היו צוררים את הסחורה בילקוטים, בסלים, ואפילו בסדין גדול. היו יוצאים לכפרים עם הסחורה. המרחקים לא היו מאוד גדולים, חמישה או שישה ק"מ בערך. לפעמים היו מבלים שם יום־יומיים. היו גם מקרים שהיו יוצאים לכל השבוע, עוזבים ביום ראשון וחוזרים רק ביום שישי. כמעט תמיד היה אפשר למצוא בכפר כמה וכמה מ"נציגי העיירה" המחפשים שם את פרנסתם. או שהיו קונים ביצים ועופות, או שהיו קונים בשר, עגלים ופרות בשביל הקצבים בעיירה, או שהיו מוכרים סידקית ובדים, או שהיו בעלי מלאכה כמו בנאים ונגרים, שיצאו לעבוד ולבנות בתים עבור האיכרים. אפשר להגיד שהייתה "הגירה" מן העיירה אל הכפר. ההגירה מן הכפר אל העיירה הייתה במשך ימות השבוע רגילה, איכרים בודדים באו אליה לסידורים רשמיים שונים. ההגירה העיקרית הייתה בימי הירידים, בימי השוק. היו ימים מקובלים, מדי זמן (פעם בשבוע־שבועיים, תלוי במקום), לימי שוק. ביום זה היו באים לעיירה האיכרים מכל כפרי הסביבה, למכור את מה שהיה להם. וגם לקנות. ובכלל היה מעניין לפגוש אנשים. בשוק היו מסדרים כמעין דוכנים, מין שולחנות ארוכים, מכל הצדדים, עם מעברים באמצע. כל חנות הייתה מוציאה את הסחורה שלה החוצה לשוק ועורכת אותה על השולחנות, לעיני הכפריים. גם מן העיירות הסמוכות ומן העיר הגדולה היו באים אנשים עם סחורה – נעליים, מגפיים, סחורות שונות למכירה. גם צעצועי ילדים. אפשר היה למצוא ביריד הזה כל מה שהעין רואה והלב חושק. ובכן, הקשר בין העיירה לכפר וההפך היה הדוק מאוד.

שוק באחת העיירות בווהלין. תמונה מתחילת המאה ה־20

החיים בעיירות, התחבורה, הטיפוסים

ברצוני לספר על אמצעי התחבורה בין העיירות היהודיות בימים ההם, בסביבות ווהלין. כבישים היו בדרך כלל מעטים, רק בין הערים הראשיות. התנועה בין מקומות קרובים (או רחוקים) הייתה מתנהלת בדרך כלל בעגלות רתומות לסוסים. אפילו מרחקים של 30-50 ק"מ מאיתנו, לערים כמו מינסק או רובנו, היו נוסעים בעגלות. מרחקים קרובים יותר – אפילו ברגל. ממלינוב לדובנו המרחק היה כ־18 ק"מ, והרבה פעמים עשיתי דרך זו בהליכה (לשם ובחזרה) ולפעמים גם ביום אחד. זכורני, כשהיינו עוד בבורמל, ב־1923 או 1924, הייתה התעוררות רבה בעיירה בגלל חדשה מרעישה. באו גם אנשים מיוחדים והרצו על זה, בבית הכנסת ובאספות פומביות, ונדמה לי שגם אספו כספים למטרה זו. ובכן, נפוצה הידיעה שמניחים פסי רכבת, וגם תהיה תחנה לא כל כך רחוק מבורמל, בערך 15-16 ק"מ. בסביבות מלינוב תחנת הרכבת הקרובה ביותר הייתה בדובנו.

בסביבות מלינוב, במרחק של כשלושה ק"מ מהעיירה, הייתה פרשת דרכים, הצטלבות כבישים. ימינה לדובנו, שמאלה למינסק, וישר – לרובנו. ההמשך מרובנו עבר דרך ההצטלבות ופנה לכיוון העיירה ינונובקה, ונדמה לי ששם כבר נגמר הכביש, הייתה דרך רכה. האוטובוסים הראשונים שקשרו בין העיירות רובנו, דובנו, מלינוב וכו' התארגנו בסביבות השנים 1926-1927, על ידי קצין פולני בדימוס, שחי שם. חבר שלי (היום חי בחיפה) היה הכרטיסן הראשי באוטובוסים שלהם.

סיפרתי קודם שמלינוב הייתה דומה לעיירה בורמל. אך בכל זאת היו דברים שונים. אמנם גם במלינוב עצמה, בעיר, לא היה כביש, אך לא רחוק עבר הכביש מרובנו למינסק. מה שהבדיל את מלינוב מבורמל – דבר ראשון, שהיה בית כנסת אחד (במקום השלושה שבבורמל). היה בית מדרש, ועל יד בית המדרש היה גם "שטיבל" קטן, בשביל בעלי מלאכה. דבר שני, במלינוב היה רופא מפורסם, פולני, ד"ר זיגמונט ויסלוצקי (Zygmunt Wisłocki) שאליו היו נוסעים חולים מכל הסביבה. שמו היה מפורסם בכל הסביבה, אולי בגלל שהיה היחידי, אך בדרך כלל שיבחו אותו כרופא טוב מאוד. היה לו בית יפה, עם גן גדול, ולא פעם היינו הולכים לטייל ליד האחוזה שלו. לימים אף קראו לרחוב על שמו.

במלינוב היה גם בעל בית מרקחת יהודי, אמנם יהודי מתבולל, בשם וינשטיין, שדיברו אצלו רוסית בבית. אינני

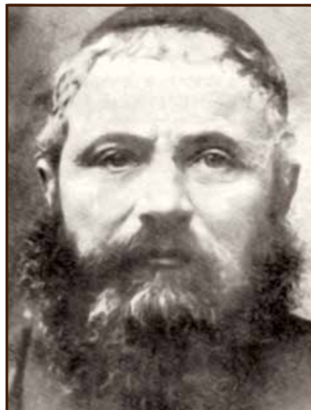
בטוח אם בכלל ידע יידיש. אולי ידע אך לא דיבר. בבורמל, למשל, בעל בית המרקחת היה פולני. בנו של וינשטיין, שדיבר גם פולנית, היה שותף עם קצין המילואים הפולני שארגן את רשת האוטובוסים, ובמשותף ניהלו גם בית מסחר. היו גם כמה אישים שכדאי היה, לדעתי, לתאר אותם, בקצרה.

הרב. כשאנחנו הגענו למלינוב לא היה רב בעיירה. חיפשו מועמד ומצאו בלובלין, או בסביבותיה, רב, לאו דווקא מאנשי אמונים, יהודי פולני שדיבר גם יידיש במבטא כמו בפולין המרכזית. שמו היה גם יהודה (רבי יהודה גורדון – גארדין) והוא בא עם משפחתו. מובן שהיו כל מיני קשיים עד שהוא הסתדר. היו שמרוצים ממנו והיו כאלה שלא היו מרוצים, אך לבסוף נקלט. ואחר כך נרצח על ידי הגרמנים.

הייתה משפחה מעניינת של יהודי שנקרא יהודה־לייב למדן. הוא היה אביו של המשורר יצחק למדן. התעסוקה הרשמית שלו הייתה בית מלון, אכסניה שהייתה תמיד ריקה. הם חיו בדוחק. הוא היה יהודי שידע ללמד תורה והיה רציני מאוד, נכבד מאוד, שתקן בדרך כלל, אך מעורר כבוד. כל העיירה הייתה מלאה הערצה וכבוד ליהודה־לייב. היה לו חתן, בעלה של בתו, ששמו היה מוטל ליטבק. הייתה להם חנות בדים אם אינני טועה. הוא היה יהודי מגולח, רק עם שפם, והיה ידוע כאחד המשכילים של העיירה, בעל השקפות מדיניות, חילוני, והיה מעניין להתווכח איתו על עניינים פוליטיים כלליים. הוא היה בעל ידע ונחשב אוטוריטה בעיירה. התייעצו איתו, היה נעים לשוחח איתו. בנו, יוסף ליטבק, חי עכשיו בירושלים, בחור מוכשר. כעת (1970) נמצא בשליחות בארצות הברית.

מימין לשמאל: הרב יהודה גורדון (גארדין), הרב האחרון של העיר מלינוב, יהודה־לייב למדן, מוטל ליטבק

שואב מים יהודי טיפוסי

טיפוס מעניין, עממי, פולקלוריסטי, היה הרשל דז׳יצינא (Dziecina). אדם בגיל שלושים וכמה, גבוה מאוד, צנום, קצת מפגר, שהיה גר עם אשתו ב"שטיבל" על יד בית הכנסת והיה משמש בתור שמש. המקצוע שלו היה שואב מים. היה הולך עם המקל ושני דליים על הגב, מביא מים מן הנהר או מן המשאבה שבמרכז העיר וממלא את החביות בבתים. בעד זה היה מקבל תשלום מחיה. עליו היו מספרים, משום שהיה כל כך גבוה עם רגליים ארוכות, שכשהיה מגיע לגדר לא היה צריך לעקוף אותה אלא להרים את רגליו וכבר עבר את הגדר. היו עליו כל מיני אגדות וסיפורים. למשל, מספרים שכשהציעו לו שידוך בדובנו, הוא נסע לדובנו לראות את הכלה. וכרגיל, יעצו לו שיאה לחתן להזמין את הכלה לקולנוע. וכך עשה. הזמין אותה לקולנוע. ישבו באחד הספסלים הראשונים והסתכלו בסרט. זו כנראה הייתה בשבילו פעם ראשונה בחייו. פתאום ראה בסרט זוג סוסים רתומים לעגלה, משתוללים ורצים, והיה נדמה לו שהנה־הנה הם קופצים מהמסך. הוא קם, הרים את היד וצעק, "ברררררר..."

עוד סיפור – פעם ראה בסרט זוג גנבים מתחבאים מהמשטרה שרודפת אחריהם ולא יכולה למצוא אותם. הוא קם והראה עליהם באצבע וקרא – "הנה הם!". זה היה סיפור שכל העיירה הכירה אותו ושימש נושא להלצות ואגדות וכדאי שייכנס ל"היסטוריה".

האוקראינים, הצ׳כים והפולנים

עד עתה תיארתי את העיירות עצמן, מלינוב, בורמל, אך לא תיארתי איך נראתה הסביבה. בין העיירות היו פזורים כפרים במרחקים יחסית לא גדולים, שלושה עד חמישה ק"מ בין כפר לכפר. היו כפרים צפופים, עם בתים סמוכים אחד לשני, אך היו גם כפרים שהמרחק בין הבתים לפעמים הגיע עד חצי ק"מ ולפעמים גם יותר. האוכלוסייה בכפרים הייתה בדרך כלל אוקראינית. הם היו במצב מאוד ירוד. הבתים היו קטנים ובנויים מקורות עץ ומכוסים בדרך כלל בגג מקש, וזו כמובן הייתה הסיבה שפרצו לעתים קרובות דלֵקות, בייחוד בקיץ. די היה בניצוץ שייפול על גג מקש ויגרום לדלֵקה. במקרה כזה אפילו חלק מן הכפר היה נשרף. הבתים היו מאוד נמוכים. גם מצב ההשכלה והתרבות היה נמוך כמו הבתים האלה. לא כל הילדים הלכו לבית הספר. היה עוני גדול. במשפחה אחת

היה זוג אחד של נעליים, ובזוג זה הלך כל יום ילד אחר לבית הספר. ההכנסה הכספית הייתה קטנה. החיטה הייתה נמכרת במחירים נמוכים. היו שנים של משברים. לפעמים לא היה כסף לקנות נפט לעששית (חשמל לא היה) והיו יושבים בחושך בלילות החורף הארוכים, וזאת למרות שהנפט לא היה כל כך יקר יחסית. האיכרים היו גם מבקעים את הגפרורים לשניים או לארבעה.

בית יהודי כפרי טיפוסי באחת העיירות בווהלין

בין הכפרים האלה היו פה ושם כפרים שהיו מאוכלסים על ידי צ׳כים. עוד במאה ה־19 השלטונות הרוסיים בתקופת הצאר עודדו התיישבות צ׳כים בווהלין. היו לא מעט כפרים כאלה מפוזרים בסביבה. המעניין הוא שכפר צ׳כי התבלט באופן ניכר מכפר אוקראיני גם במראה החיצוני וגם בצורת החיים הפנימית. ראשית כל, בכפרים הצ׳כיים רוב הבתים היו בנויים מלבֵנים, בעלי קומה אחת או שתיים. החצר הייתה מרווחת. האורווה, הרפת, היו בנויות גם כן מלבנים. לעבודות החקלאות והאדמה הצ׳כים היו משתמשים במכשירים יותר מורכבים משל האוקראינים, במכונות, במקצרות, במכונות לדיש. גם חיי התרבות היו יותר מפותחים, כל הילדים הלכו לבית הספר. לא היה איכר צ׳כי שלא היה מקבל עיתון צ׳כי הביתה. היו קוראים עיתונים. הרמה התרבותית הייתה הרבה יותר גבוהה מזו של האוקראינים בכל המובנים.

חוץ מהצ׳כים והאוקראינים היו גם כפרים מאוכלסים בפולנים. היו פולנים שישבו בסביבה מימים ימימה, אך היו גם פולנים רבים שהתיישבו בה אחרי מלחמת העולם הראשונה,

כפר צ׳כי בווהלין, עשיר ומסודר יותר מכפרים אחרים

אחרי 1917. החלק הזה של אוקראינה המערבית, שהיה שייך קודם לממלכה הצארית, עבר אז לגבולות פולניה. השלטונות הפולניים הפקיעו אדמות רבות של אוקראינים, גם של בעלי אחוזות, ומסרו אותן, במתנה או בהחכרה, למתיישבים פולנים (קראו להם ״קולוניסטים״), בעיקר לאנשי צבא שפרשו (אלה שהשתתפו במלחמות, בייחוד עם רוסיה). המגמה הייתה להעלות את אחוז האוכלוסייה הפולנית. מצב זה התנקם בהם אחר כך, כי ב־1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, כאשר הצבא האדום, הצבא הרוסי, כבש את מערב אוקראינה (במסגרת הסכם ריבנטרופ־מולוטוב הידוע לשמצה), הם הגלו לסיביר את כל הקולוניסטים הפולנים.

החגים בעיירות יהודיות בווהלין

פסח: לקראת חג הפסח התכוננו במשך שבועות מספר. לקראת ערב פסח כולם חידשו את הדירות. זו הייתה תקופה של סיוד הקירות. היו עושים ניקיון יסודי בתוך הבית ומסביב לבית. בעליית הגג היו נמצאים במשך כל השנה הכלים של פסח, בארגזים, והיו מורידים אותם כדי להשתמש בהם בפסח. ערב פסח ממש היה יום מיוחד שנחרט בזיכרון למשך כל החיים. ראשית כל – יום לפני ערב פסח נערך ביעור חמץ. אבא היה לוקח פרוסת לחם, מחלק אותה בסכין לריבועים קטנים. היה מפזר את הריבועים האלה בכל מיני מקומות: על קצה השולחן, על קצה הארון, פה ושם ובכל החדרים. כעשרים חתיכות כאלה. אחר כך היו מדליקים נר. הוא לקח בידו קופסת גפרורים ריקה ונוצת תרנגולת, ואחרי ברכות מסוימות שהיה מברך על ביעור חמץ היה הולך ואוסף את ריבועי הלחם שקודם פיזר, כשאחד הילדים מלווה אותו ומחזיק בידו את הנר. מובן שזו הייתה פעולה סמלית בלבד של ביעור חמץ. ביעור החמץ האמיתי היה בניקיון היסודי שעשו – אסור היה שיהיה שום חמץ בבית בפסח, קמח, שעורה וכו׳ – אך זו הייתה הפעולה הרשמית שציינה את ביעור החמץ. למחרת היינו אוכלים ארוחת בוקר של חמץ, באיזו פינה מצומצמת כי שאר החדרים כבר היו נקיים, ולאחר הארוחה הייתה גם הפינה הזו עוברת ניקוי והכשרה לקראת הפסח. באשר לכלים – היו כלים שהשתמשו בהם רק בפסח ולא במשך השנה, אך זה לא הספיק, ואם היה צורך להשתמש בפסח בכלים של יומיום היה צריך לעשות להם הגעלה. מרתיחים מים שלתוכם

מכניסים גם אבן מלובנת באש. נותנים למים לרתוח במשך כמה דקות ואז שמים בהם את הכלים, שקודם לכן נוקו ושופשפו בקפדנות.

ארוחת הצהריים לא הייתה רגילה. בדרך כלל היינו אוכלים בשעה אחת או שתיים. אך בערב פסח היינו מוכנים לרעוב ולחכות עד שאפשר היה להכין מאכל כשר לפסח. אני זוכר שבכל ערב פסח, המאכל הראשון היה תפוחי אדמה מבושלים. זה היה המאכל שהיה הכי קל להכין בסיר של פסח. היינו אוכלים אותם בשעה שלוש בערך והם היו טעימים להפליא באותו יום. מצות אסור היה עוד לאכול, כדי לא לחלל את קדושת היום. היה מותר להתחיל לאכול מצות רק בערב הסדר ולא לפני כן. אמנם היו מקרים שהיו עוברים על כך וטועמים חתיכת מצה, אך בדרך כלל היו משתדלים להימנע.

אחרי ארוחת צהריים קלה זו התחילו ההכנות לקראת הסדר. אבא היה עושה יין של פסח (בדרך כלל, במשך השנה, אבא היה עושה יין מצימוקים ושתו אותו בקידוש של יום שישי). הוא היה משרה את הצימוקים במים ליום או יומיים, נדמה לי שגם היו מבשלים אותם. בכל יום שישי היה מכניס את הצימוקים האלה לתוך מגבת נקייה וסוחט בכוח, ומֵי הצימוקים האלו היו היין של שבת, שהיה מאוד טעים. על זה אפשר היה לברך "בורא פרי הגפן". על יין אמיתי או משקה חריף היו מברכים "שהכל נהיה בדברו". ובכן, גם לחג הפסח היה אבא מכין יין לארבע כוסות. גם חרוסת היה אבא מכין בעצמו. אני זוכר שזו הייתה כבר מסורת, שהרבה משפחות מכובדות היו באות לאבא לקבל ממנו חרוסת לפסח. הוא היה כנראה המומחה, ואני לא זוכר בדיוק את המרשם – אגוזים, תפוחים וכו', אך הוא היה מכין חרוסת להפליא. אחרי כל ההכנות האלה היינו מתכוננים ללכת לבית הכנסת להתפלל תפילת מעריב של פסח. בית הכנסת היה מואר בהרבה נרות ועששיות של נפט. יש סיפור על שמש אחד בבית הכנסת בבורמל. היו כמה עששיות נפט תלויות על התקרה ולכל עששית הייתה זכוכית, ובמשך השבוע, בזמן השימוש בהן היו מעלות עשן ופיח, והשמש היה מנקה אותן בערב שבת לקראת תפילת השבת. היו מספרים שהיה אחד כזה "מומחה" שהיה מנקה כל זכוכית יפה מאוד והיה שובר אותה, כאילו במקרה, כדי שלא יצטרך לנקותה שוב.

בית הכנסת היה מואר וחגיגי, כולם לבושים בבגדי חג

בית הכנסת בעיר לוצק

חלקו הפנימי של בית כנסת באחת מעיירות ווהלין

ונקיים מן הרחצה. היו מתפללים בצורה חגיגית, תפילה מיוחדת בנוסח מיוחד לקראת הפסח. אחרי זה היו חוזרים הביתה ומתחילים בהכנות לקראת סדר של פסח. זו הייתה סעודה חגיגית באופן יוצא מן הכלל. אבא היה מסב על ספה מיוחדת מוקפת כריות רכות והיה נשען בזרועו עליהן. הוא היה נקרא המלך. כל הילדים מסביב. אמא הייתה המלכה והייתה קורנת מנחת למראה הבנים והבנות. היין בבקבוק נוצץ, המצות מכוסות, הקערה עם החרוסת, הביצה, הכרפס, הכלים נוצצים, הכוסות עם ציורים ובזכוכית צבעונית. הכל היה מיוחד, חגיגי, יוצא דופן. ואז מתחיל הקידוש לפסח, ואחר כך חלוקת המצות והחרוסת, כוסות היין, שירת ההגדה. עד היום נשארו לי בזיכרון שאלת הקושיות, השירה החגיגית וכו׳. אני הייתי שואל את הקושיות ואחרי זה אחי הצעיר יעקב היה שואל. אז הוגשה הארוחה. אחרי הארוחה היינו שבעים ועייפים ורצינו לישון, אך חיכינו לחוויה המיוחדת – האפיקומן. אבא היה מחביא את האפיקומן ואנו הילדים היינו צריכים לחפש ולמצוא, והמוצא היה מקבל פרס מסוים.

אחרי זה קראו את החלק השני של ההגדה. למרות שהיינו עייפים, בכל זאת חיכינו לחלק זה, בגלל השירים והמזמורים, ״חד גדיא״, ״אחד מי יודע״ וכו׳. היו גם ליצנים בעיירה שהיו עושים כל מיני קונצים, מתגנבים מאחורי החלונות, מנסים להוליך שולל אי אלו בעלי בתים. אך זה היה חג משפחתי מכובד ומרשים מאוד. למשל, כשהיו אומרים ״שפוך חמתך על הגויים״ הייתה על השולחן גם כוס גדולה מכסף, כוס של אליהו הנביא שעליו האגדה מספרת שהוא בא לשתות עם המשפחה. בזמן ״שפוך חמתך״ היו פותחים את הדלת לאליהו הנביא, כדי שיוכל להיכנס ולשתות מכוסו. אנחנו הילדים היינו מסתכלים בדלת לראות אם נבחין באיזו תנועה. היינו גם בודקים את הכוס, אם לא חסר קצת מן היין, ותמיד היה נדמה לנו שבאמת קצת מן היין חסר, ושאליהו הנביא אכן טעם ממנו. אחר כך נודע לי שעניין פתיחת הדלת לאליהו הנביא מקורו בימי הביניים, כשהיו אז עלילות דם (האשמת היהודים בשימוש בדם של ילדים נוצרים לצורך הכנת מצות לפסח). את הדלת היו פותחים כדי להראות שאין לנו מה להסתיר ושאין אנו משתמשים בדם של ילדים נוצרים. יש גם אגדות אחרות ביחס לפתיחת הדלת, אך בשבילנו אז זה היה בשביל אליהו הנביא.

בית הכנסת בעיר פשמיסל (Przemyśl) בווהלין

בית כנסת מעץ באחת מעיירות ווהלין

בפסח היו קונים לילדים אגוזים ואנו היינו משחקים בהם, ויש גם הרבה שירים על נושא זה. חול המועד של פסח נמשך ארבעה־חמישה ימים, אחר כך שמיני עצרת ואחרי זה אחרון של פסח. זה היה היום הקל של החג, כי היו יהודים שבכל ימי הפסח היו אוכלים מצה שמורה, מצה מיוחדת של המהדרין למהדרין, עשויה מקמח מיוחד שנשמר היטב במשך כל השנה שהגרעינים לא יחמיצו. ביום האחרון של פסח מותר היה לאכול מצה רגילה.

בנוסף לאספקט הדתי, פסח היה גם חג האביב. השמש התחילה לייבש את הביצות ומצב הרוח היה יותר עליז.

שבועות: שישה שבועות אחרי כן, בחודש סיוון, כשהקיץ היה בעיצומו, הגיע חג השבועות. הוא נמשך יומיים בלבד ונקרא בדרך כלל "חג הירק" או "חג החלב", מכיוון שאז היו אוכלים מאכלי חלב. חלב, שמנת, קרעפלך (כיסונים) עם גבינה וכו'. כמעט לא היו אוכלים בשר באותו חג. בערב החג היו נוהגים לקנות קני סוף, קנים ארוכים שהיו גדלים על שפת הנהר. בערב החג היו האיכרים האוקראינים מביאים אותם בעגלות למכירה. היו מפזרים את הקנים בכל מקום, בחדרים, בבתי הכנסת וכו'. היו תפילות בבית הכנסת, ארוחות חגיגיות, אך זה היה חג קל יותר ופחות רציני מאשר חג הפסח ואינני זוכר כעת שום דבר נוסף מיוחד לו.

בין חג השבועות והימים הנוראים הייתה תקופה כלשהי בלי חגים. למעשה בתקופת ביניים זו היו ימים עצובים ביותר. בתמוז היה יום צום של י"ז בתמוז. בחודש אב היו הכנות לקראת תשעה באב – חורבן בית המקדש. ראשית כל – שלושה שבועות לפני תשעה באב היו נמנעים מלאכול מאכלי בשר. הצום התחיל בערב ט' באב ונמשך עד הערב שלמחרת. היו הולכים לבית הכנסת ויושבים בלי גרביים על הרצפה. בבית הכנסת היו הופכים את הספסלים ואת הכיסאות. בארוחה האחרונה לפני התענית היו נוהגים לאכול ביצה, שהיא מסמלת את חיי האדם שהם עגולים ומתגלגלים עד המוות, עד החורבן. זה גם היה מסמל את חורבן בית המקדש. למעשה היה צריך לאכול את הביצה טבולה באפר. ובכן, היו יושבים נמוך וקוראים "איכה ישבה בדד העיר" ממגילת איכה, המיוחדת לחורבן.

אנו הילדים, שעדיין לא צמנו ולא הרגשנו את הרעב, הכנסנו קצת עליצות לחג הזה: היינו אוספים קוצים – פירות

עגולים קטנים כמו תפוחים שהיו מכוסים קוצים וגדלו בשדות העיר ובפרבריה באותה תקופה. היינו זורקים את אלה אחד על השני והפירות היו נצמדים לבגדים. במיוחד היה זה מסוכן לשערותיהן של הבחורות כי היה קשה להוציא מהשיער. מובן שהמבוגרים לא היו במיוחד מאושרים מהמשחק הזה, אך היו מתייחסים לכך בסובלנות בכל זאת.

יום כיפור וראש השנה: אחרי תשעה באב בא חודש אלול, שבו היו עושים הכנות לקראת הימים הנוראים והחזרה בתשובה, והכפרה על החטאים, בייחוד אלה שבין אדם לחברו. האגדה אמרה שעל החטאים שבין אדם למקום יום כיפור מכפר אך על חטאים שבין אדם לחברו אין יום הכיפור מכפר אלא אם ביקשו סליחה ומחילה וסלחו אחד לשני. קרוב לימים הנוראים התחילו הסליחות. בשעה ארבע בבוקר, עוד לפני עלות השחר, היה השמש הולך מבית לבית ודופק בתריסים עם פטיש וקורא, "יהודים, צום קדושים, קומו לעבודת הבורא". אני הייתי הולך עם אבא, למרות שהיה קר בבקרים ורצינו לישון. בבית הכנסת היינו מדליקים נרות וקוראים את הסליחות, עם החזן בראש. כך זה נמשך עד ראש השנה. ראש השנה היה השיא. זה היה חג התחלת השנה החדשה, והיו מברכים אחד את השני בברכות לשנה החדשה, לוחצים ידיים. בבית הייתה נערכת ארוחת ערב חגיגית, תפילות, זמירות. למחרת תפילת שחרית, מוסף, תקיעת שופר, ושוב ארוחה חגיגית, יותר רצינית. היו משתדלים בימים אלה להיות טובים אחד לשני, לא להרגיז אחד את השני. היו משתדלים ללמוד, לעסוק בתורה. מראש השנה עד יום כיפור היו עשרת ימי תשובה. בערב יום כיפור, עם רדת השמש, התכוננו ללכת לבית הכנסת לתפילת כל נדרי, שהייתה נערכת בשעה ארבע־חמש. הייתה אז בבית אווירה מתוחה. הולך וקרב מועד ברכת הנרות של אמא. זה היה מאורע יוצא מן הכלל, מיוחד ומרגש מאוד. זו הייתה חוויה עצומה בשביל כולם, כשאמא ניגשה לברך על הנרות. בערב שבת ובערב כל חג היא התפללה.

יהודה מוהל במלינוב, צילום מ־1928 או 1929

באותם ימים היו מקפידים יותר על עשיית מצוות, תפילה בציבור, שמירת מצווה קטנה כגדולה, הליכה לבית הכנסת. בערב יום הכיפורים נערכו הכפרות. כל אחד ואחת, קטן כגדול, היה מחויב למצוא לו כפרה. בדרך כלל היו אלה תרנגולים או תרנגולות לבנים, שתהיה הכפרה נקייה וצחורה.

מסובבים היו אותם מסביב לראש שלוש פעמים ואומרים, "זו כפרתי, זו חליפתי, זו קבורתי..."

באשר לי – בעיני לא מצא חן המנהג הזה. הייתי נוטה לצמחונות ונראה לי שהדיבר "לא תרצח" צריך להתייחס לא רק לאנשים אלא גם לבעלי חיים, ולהם יש זכות לחיות בדיוק כמו שלנו. ההרג ההמוני הזה (כולם היו מביאים את העופות אלינו הביתה, שאבא ישחט) היה מעורר בי גועל נפש וסבלתי ממש. ערב יום כיפור היה בשבילי יום טרגי ממש. במיוחד היה קשה לי בתקופה מאוחרת יותר, לפני העלייה, כשכבר שנים מספר חייתי חיים צמחוניים והייתי עצמאי (בהכשרה, לקראת הקיבוץ). באותו זמן, בשנת 1928–1929, פרסמתי מאמר בעיתון של השומר הצעיר בוורשה, נגד ההרג והרצח שעושה האדם כדי למלא את בטנו, ובזכות חיים מוסריים יותר.

8

השומר הצעיר

מתוך שיחה

יהודה מוהל

קורן הכשרה ...

בין סבך הרעיונות והאידיאות שנוצרו והולכים ונוצרים חדשים לבקרים, יש עוד אידיאה אחת, שבמשך דורות עברו עליה, מבלי לשים-לב לה כמעט. רק יחידי סגולה, בעלי דרגא מוסרית יותר עילאית, כגון: טולסטוי, א. ד. גורדון, א. ז. רבינוביץ וכמותם, כל אלה שדרשו בשם המוסר האישי האלמנטרי, האהבה והקרבת לטבע וליצוריו, הם וחבריהם היו מהראשונים שפרסמו את רעיון החמלה והגשימוה בחייהם היום-יומיים.

מנהג זה, מנהג אכילת בשר יצורי הטבע הסובבים אותנו והחיים אתנו באחוה ושלוה גמורה, נובע, כידוע, מהזמן הקדמון בהמצא האדם במצב פראי והיה דורס לא רק חיות ועופות, אלא לפעמים תכופות גם את האדם-חברו. את החיות הטורפות נלחם האדם פנים אל פנים, ובאין נשק מודרני בידו, בקש לו אמצעי מלחמה שונים בכדי להתגבר על אויבו בנפש. הגאים אלה פתחו באדם את האינסטינקט האכזרי הנה, שנשאר לו, בירושת-אבות, עד היום הזה. ברם, לא על זה אני מתפלא, מכיון שהרבה והרבה מנהגים ומדות לא טובים נשארו לו לאדם בירושה מהזמן הקדמון, שאנו כיום משתדלים לשרשם מלבות צעירנו, לעקרם מן השרש, ולהחליפם בערכים אחרים, יותם יפים ויותר נעלים. אלא מתפלא אני לזאת, כי אם לכל מנהג לא-יפה ולא-מוסרי, אנו שמים לב ומבקשים אמצעים לתקנו ברברה החרשה. לשם זה נכתבו הרבה ספרים ונוצרו כמה וכמה שטות פידגוגיות בכדי לחנך את הצעיר וליצור ממנו את הטפוס היפה, המקוה. הנה לא שמו לב כלל לרעיון הוגטריניות.

בתור תקון הרע הקים, ולא נקפו אצבע להבליטו ולפתוחו כתנון.

דורשים אצלנו הרבה, וביחוד אצלנו, אצל תנועת-הנער המתנכת, על יופי צדק ומוסר, על שלילת הסיסמא: „כל דאלים גבר" למרות היותה קימת בכל שטחי החיים. גרסנו: מרד בקים השלילי. עלינו להקים את המפעל החיובי, הנשגב. ואם מרד – אוי עלינו לתגשימו בכל שטחי חיינו.

אומרים: צמחונות! הרי זה סנטימנטליות... תלוש מן המציאות... אולם האם הרחמים על העגל החי בצער ובחסר כל, חמלתנו על האדם בעל-המום, השתתפותנו בצער הנענים והנרדפים, אין זה סנטימנטליות, לא פחות מהחמלה על בעלי-החיים הנהרגים לשם תאות אכילתו של האדם! האם לא באמצעות הרגשות הסנטימנטליות שאנו מעוררים בנפשות צעירינו אנו רוצים לפתח בהם את שלילת הקים ולהוסיף להם מרץ לשם שנוי סדרי-דורות והקמת עתיד צודק ומזהיר! ו„תלוש מן המציאות" – בשם איזו מציאות מדברים! אדם צריך להיות בריא, רענן. והרי ראינו ואנו רואים מדי יום-ביומו צמחונים והם בריאים ורעננים לא פחות מאוכלי-בשר. וכי נוכל לקרא לזאת „תלישות מן המציאות"! אין זאת כי רק רוצים אנשים להשתדל למצא איזו שהיא תשובה, מכיון שאין להם מוצא אחר ועל הרגלם הנעים לא ירצו לותר. ברור לכן כי בחברתנו החדשה הבנויה על יסודות מוסר, צדק ושויון אסור לנו להעיק על בעלי-חיים ולהשתמש בבשרם לשם תענוגנו האנושי. יחד עם כל ערכינו המחורשים צריכה למצא לה מקום גם אידיאה זו, הצמחונות.

הרבה מאתנו אינם יכולים לעמוד ולהביט באקט זה של שחיטה. אולם אין זה מונע בעדם מלאכול בשר מבושל המוגש לשלחן. היש רבאות גדולה מזו! הייתי תופס את האנשים בציציות ראשיהם, מגישם בחזקה למקום ההרגה, וגוזר ע'יהם: הביטו נכחם, למען תוכלו לרון על מעשיכם בשעת ההסבה לשלחן.

ומה שנוגע לחנוך. אין לי אף צל של ספקפוק בזה כי בכל ילד וצעיר משלנו מתעוררת לפעמים שאלה זו. היות וכאן מורגשת הסתירה שאין הרגש המוסרי, הטבעי ובין החיים האוסרים בגליות וכעור. הילד התמים אוכל בשר מתוך הרגל, ואינו חושב על מוצאו. כשם שאוכל הוא את הלחם מבלי שידע כי מוציאים אותו מדגן. אלא מכיון שגדל קצת ונודע לו אותו סוד, מכיון שנכנס פעם לאיזו או לבית-תשחיטה וראה את המחזה האיום בהעביר אדם סכין גדול ונוצץ על צואר נפש חיה, וזורם דם אדום, דם כרמנו, פורץ מתוך הגרון, אחרי מחזה זה הרבה אינם יכולים שוב לתגיש בשר לפה.

זאת ועוד אחרת: בשוב הכפיר או האנקור מאספת קבוצתו, והוא עוד מלא התלהבות: ראש-הקבוצה כה יפה דבר על אהבת רחמים וחנינה, על האהבה לטבע ולכל יצוריה, אסור להרג זבוב! ובבואו הביתה מוצא הוא על שלחן אביו עצמות מאותו התרנגל היפה שזה אך אתמול לסף אותו ושחק אתו. מרגיש כאן הילד סתירה עצומה שבין האידיאל, השאיפה הנעלה והמציאות הגסה, מרגיש הוא כאן את ה„נאה דורש ולא נאה מקים", ואל מי אם לא אל ראש-קבוצתו יפנה בשאלה: היתכן?! מדוע זה ככה! וכאן על ראש-הקבוצה להיות זהיר בתשובתו, שמא לא תהיה נכונה ואמתית. כרגיל, שמעתי, עונים: כך מוכרח להיות, כך צריך להיות, חק הטבע, האדם צריך להיות בריא, וכדומה. ונשאלת השאלה: האם אין אנו חוטאים בזה כלפי נשמת הילד הטהורה שאנו מכהים אותה! האם אין אנו חוטאים כלפי המוסר, בבואנו לטשטש אידיאה אחת שמובשרת להעלות את הצעיר למדרגה מוסרית גבוהה?

על כל מנהל ומנהל מאתנו לחשוב על פרובלמה זו ולפתרה, על כל ראש-קבוצה מאתנו להיות מוכן בכל יום ויום לשמע שאלה זו מפי חניכיו, ועליו לדעת לענות להם דברים נכונים מבלי לטשטש את רעיון החמלה, אלא לפתחו ולהעבירו לשטח כללי של כל הקבוצה.

המאמר שהופיע ב"עיתון הבוגרים של הסתדרות השומר הצעיר", 1 ביוני 1929. חוברת מס' 11, עמ' 8

השומר הצעיר במלינוב

באביב, אני חושב שזה היה ב־1926, כשהתחילה הפשרת השלגים והביצות יבשו קצת ואפשר היה לצאת החוצה ולקשור קשרים עם הסביבה, התחלתי גם אני לצאת ולעשות

הכרה עם הנוער. נודע לי שבמלינוב קיים ארגון של השומר הצעיר, או לא ממש היה קיים, אך גם לא דעך לגמרי, ויש נוער שמחפש את הפעולות. אחד המנהיגים של התנועה הזאת אז היה אהרון בֶּרבֶּר (הררי), היום (1970) בקיבוץ מרחביה, ועוד אנשים מספר. יחד עם קבוצה זו התחלנו לפעול למען החייאת הפעולות של התנועה (הקן). במשך הזמן נבחרתי למזכיר הקן, ואהרון לראש הקן, וככה פעלנו יחד במשך התקופה הזו של שהותי במלינוב, שלא הייתה רצופה, אלא עם הפסקות גדולות (שהיתי שם מ־1924 ועד 1929, אך למעשה הרבה פחות, בגלל העבודה שלי בכפרים בסביבה).

יהודה (עומד, שני מימין) וחבריו בתנועת השומר הצעיר במלינוב, 1928–1929

התחלנו לתכנן את הפעולות ולהקים קבוצות וגדודים. הפעולות שלנו הצליחו, הקמנו תנועה גדולה, רחבה. כ־90 אחוז מהנוער במלינוב השתייכו לשומר הצעיר. מגיל שבע־תשע ועד הגיל המבוגר, 18–19. היו קבוצות של בני גילים שונים, וכל הפעולות התנהלו בעברית – ההרצאות, השיחות. כולם ידעו את השפה. הקמנו גם ספרייה לא גדולה בעברית. היינו קשורים גם עם הקן הסמוך בעיר דובנו, הגדולה יותר. שם היה קן מפותח וותיק יותר, למדנו מהם הרבה. הם היו באים לבקר אותנו ולעזור לנו בעבודה. ראש הקן בדובנו היה משה מרגלית, שנמצא עכשיו בקיבוץ שער הגולן. פעולות הקן, שהתפתחו יפה כפי שאמרתי, עוררו במידה מסוימת מורת רוח אצל הקהילה הדתית, לא רק ככלל, אלא גם אצל יחידים שבביתם הייתה התנגדות לזה מטעם ההורים. לעתים, בבית הכנסת למשל, היו מרימים קולות מחאה נגד ההתפקרות, על שמחללים את השבת על ידי יציאה לטיולים או שמלמדים

את הילדים לא לכבד את הוריהם. אני זוכר שהייתה זו תנועה מרדנית, תנועה שחשבה את עצמה למהפכנית. חילונית וסוציאליסטית. היה אז שיר שהיה מבוסס על פסוקים ב"משלי" (במקור: "שמע בני מוסר אביך..."), שאמר: "אל תשמע בני למוסר אב..." וכו'.

הנהגת קן השומר הצעיר במלינוב, א' בשבט תרפ"ח (23 בינואר 1928). יהודה יושב שני מימין, בידו עט

היו תופעות נוספות של התנגשויות בין הדור המבוגר והדור הצעיר. אני זוכר מורה אחד בבית הספר, מורה פרטי, שהיה אתאיסט מובהק. הוא שיתף איתנו פעולה במידה מסוימת. הוא התלבט מאוד באפיקורסות שלו. פעם הוא אמר לנו שהיה רוצה לתת הרצאה בבית הכנסת על אתאיזם. זו הייתה, כמובן, חוצפה, ולדעתי עכשיו גם לא היה הדבר הנכון לעשות. עד היום אני חושב שאי אפשר לנהל ויכוח על דת עם אנשים דתיים. משום שדת אינה תיאוריה שאפשר להוכיח אותה בהוכחות הגיוניות. זו אמונה שבלב, ועם אמונה אי אפשר להתווכח. אך אז היינו צעירים ותמכנו בו וארגנו את ההרצאה הזאת. כל הנוער עמד כחומה מאחוריו ומסביבו, כי ידענו שהדתיים יתחילו להתקיף אותו, אולי גם להרביץ לו. אפילו עשינו "עִסקה" עם ההורים שלנו, שבמקרה שיתחילו מכות, אבא שלי ירביץ לאבא שלו, ולא ירביצו לזרים...

כל זה משקף את רצונו של הנוער להשתחרר מכבלי העבר

ולפתוח בחיים חדשים. הסיבות לזה היו פשוטות מאוד, בייחוד לגבי הנוער היהודי. בפולין היה אז המשטר של פילסוצקי (Piłsudski). האווירה הייתה אנטישמית בכל מקום, אף על פי שהאיכרים האוקראינים שהיו באים לעיירה חיו בשלום, בדרך כלל, עם היהודים. אך גם כאן, מתחת לפני השטח הייתה קיימת האנטישמיות, והשלטונות הפולניים של אז וגם המוסדות השתדלו לעורר אותה, לתת לה תנופה וביטוי מעשי, כמו לא לקנות אצל היהודים, להחרים את החנויות של היהודים וכו׳. זה היה צד אחד – הרגשת הדיכוי הלאומי. מצד שני היה מצב כלכלי ירוד, בייחוד בעיירות היהודיות. אם היה חוסר עבודה בעיר אצל הפולנים, על אחת כמה וכמה זה הורגש בעיירות הקטנות אצל היהודים. כל צעיר יהודי שהתבגר, מגיל 15 והלאה, לא ראה לפניו עתיד, לא אפשרות של לימוד מקצוע במוסדות החינוך ולא אפשרות של קבלת עבודה בכלל, והברירה היחידה הייתה, כמובן, הגירה. ואם הגירה, אז לארץ ישראל, בגלל הדיכוי הלאומי. וההגירה באה, קודם כל, משורות התנועה הציונית.

לקראת העלייה לארץ ישראל

במצב זה הייתי אז גם אני, למרות הפעילות החברתית שלי בתנועת השומר הצעיר. המצב הכלכלי בבית לא היה מזהיר. לא רציתי יותר לחיות על חשבונו של אבא, היינו בבית שבעה ילדים והחלטתי לחפש מקום, להרוויח קצת כסף, להיות עצמאי יותר. בעזרתו של אבא והקשרים שלו בכפרים הסמוכים, יצאתי להיות מורה אצל משפחות יהודיות שם. אינני זוכר בדיוק כמה זמן זה נמשך, אולי שנה וחצי (חורף, קיץ וחורף). הייתי בא הביתה רק לעתים רחוקות. ההתנתקות מהחברים ומהתנועה העיקה עלי מאוד. התגעגעתי אליהם. בכפרים האלה הייתה רק משפחה אחת (אולי גרינברג?) שהייתה על איזושהי רמה שיכולתי למצוא איתם שפה משותפת, והייתי מבלה איתם לעתים קרובות. אך זה לא נתן לי סיפוק ורציתי לחזור לפעילות בתנועה, ובעיקר חשבתי שאני מוכרח לעלות ארצה. זה היה בשנת 1927 והייתי כבר בן 19, כמעט 20, ובגיל זה כדי לעלות ארצה מטעם השומר הצעיר היה צריך קודם לצאת להכשרה. הפסקתי ללמד בכפרים, חזרתי הביתה והחלטתי שאני יוצא להכשרה. בסוף 1927 יצאתי לקיבוץ הכשרה – הייתי הראשון מהעיירה שלי – שמקומו היה ליד סטולין.

יהודה (עומד קיצוני משמאל) בקיבוץ ההכשרה הורין (Horyń) שהיה ממוקם ליד סטולין. שם שהה במשך שנה ב־1927, ושם פגש בצירוף מקרים את ריבה בעת פעילות ציונית

שם עבדנו במנסרות. היינו מרוכזים עשרים וכמה איש. שכרנו בית ובו גרנו כולנו. ישנו כולנו ביחד בחדר אחד על הרצפה, על מזרנים. בבוקר היינו יוצאים כולנו לעבודה, חוץ מאחד או אחת שהיו נשארים בבית לבשל את הארוחות, לסדר את הבית. כל השאר היו עובדים, לפעמים לא רק משמרת אחת אלא שתי משמרות או שלוש. כולנו לא היינו כל כך רגילים לעבודה פיזית, ועד שהתרגלנו לזה ונכנסנו למסלול הייתה תקופה של סבל וייסורים. אבל התרגלנו. וכך עבדתי שם כמעט שנה. אחר כך הוחלט לעבור לגרעין הכשרה אחר בעיר ששמה סמיוטיץ' (Siemiatycze) – היום במזרח פולין, ליד הגבול עם בלארוס.

בסמיוטיץ' עבדנו בבית חרושת ללבידים. זה היה בחורף 1928–1929, אחד החורפים הקרים ביותר. הטמפרטורה הגיעה עד מינוס 30–40 מעלות וחורף זה זכור בהיסטוריה של פולניה כחורף קשה במיוחד. העבודה שלי הייתה אז בעיקר בחוץ, גם בלילות, וסבלתי מאוד מהקור. נוסף לכך, התזונה שלנו לא הייתה מאוזנת, במיוחד שלי, שהייתי צמחוני והגוף היה תשוש למדי. אך זה לא השפיע על מצב הרוח שהיה מרומם – הנה אני מגשים חיי קיבוץ ועובד ומתכונן לנסוע לארץ ישראל. ובאמת, בקיץ 1929 נודע לי שהממשלה הבריטית אישרה לי סרטיפיקט לעלות לארץ ישראל. חזרתי אז לזמן קצר הביתה, אל ההורים, כדי להתכונן לעלייה לארץ ישראל.

ט"ז באלול תרפ"ט (שבת, 1 בספטמבר 1928). קן השומר הצעיר בעיר מלינוב נפרד מן העולה הראשון לארץ ישראל, יהודה מוהל (יושב במרכז התמונה, בחולצה לבנה). מימינו יושבת אחותו בתיה, אחיו יעקב (יאשה) עומד שלישי מימין עם עניבה לבנה. לפניו, מימינו, יושבת שנייה מימין אחותם דבורה

קיצור תולדות בית מוהל

משפחת מוהל (או כפי שהייתה מוכרת לרבים – בית רבי לייזער שוחט) הייתה בת תשע נפשות – הורים ושבעה ילדים:

האב: אליעזר בן דוב ודבורה מוהל. נולד ב־1872 בעיירה קופצ'ובקה, ליד טורצ'ין שבמחוז לוצק, ווהלין. נספה בשואה ב־1942.

האם: חנה־לאה בת יעקב ושרה קשקֶט. נולדה ב־1882 בעיירה בורמל, ווהלין. נספתה בשואה ב־1942.

הבת בתיה: נולדה ב־1906 בבורמל. נספתה בשואה ב־1942.

הבן יהודה: לימים וצלב טרץ' (Wacław Tracz) ויהודה בן־אליעזר. נולד ב־1908 בבורמל. נפטר ב־16 במאי 1989. נטמן בבית העלמין בקריית שאול.

הבן יעקב (יאשה): נולד ב־1911 בבורמל. נפטר ב־4 ביולי 1974. נטמן בבית העלמין בקריית שאול.

הבת דבורה (דורה): נולדה ב־1914. נפטרה ב־3 באוגוסט 1987. נטמנה בבית העלמין בחולון.

הבת חיה (חייקה): נולדה ב־1916. נפטרה ב־12 באוגוסט 1985. נטמנה בבית העלמין בחולון.

הבת ברכה (בוז'קלה): נולדה ב־1926 במלינוב. נספתה בשואה ב־1942.

הבת ינטה: נולדה ב־1930 במלינוב. נספתה בשואה ב־1942.

בתיה, הבת הבכורה של משפחת מוהל

יהודה נזכר במשפחתו בחוברת שפורסמה לזכרה של אחותו דבורה:

מבין כל הילדים האישיות הבולטת ביותר הייתה בלי ספק בתיה. פיקחית, חכמה, נבונה, רגישה, מסורה בכל לב להורים ולנו. כל מי שהכיר אותה העריץ וכיבד אותה. חברה טובה ונאמנה, יועצת ומנחמת, מוכנה לעזור תמיד לכולם.

יעקב הצטיין בכישרונותיו. בישיבה בה למד היה אחד התלמידים המצטיינים. היה חדור אמונה דתית בילדותו וגידל פאות, אותן גזרנו לו במספריים נגד רצונו כאשר חזרנו לבורמל. הוא אסף את השערות, נשא אותן בכיסו ובדמעות בעיניים התוודה: "אני מחזיק את הפאות בכיסי ואני שומע יום־יום איך הן בוכות".

ארבעת האחים ממשפחת מוהל ששרדו את השואה. צולם בישראל בשנות ה־60. עומדים (מימין): דבורה, חיה ויעקב. במרכז יושב יהודה

דבורה הייתה בעלת אינטליגנציה טבעית וזיקה אינטלקטואלית (דומה במובן זה לבתיה) ופחות התעניינה בדברים מתחום הבית. דבורה הצטיינה בלימודיה, בהתנהגותה וביחסיה עם הסביבה הקרובה – משפחה, חברים, ידידים. מה שאפיין אותה הייתה עדינות נפש. במעגל התעניינותה היו תמיד, החל מהגיל הצעיר, בעיות חברה, מוסר וצדק חברתי. היא הייתה פעילה בתנועת הנוער השומר הצעיר (כמו כמעט כל יתר בני המשפחה) במלינוב, ובארץ הייתה קרובה לחוגי מפ"ם בהשקפותיה החברתיות והפוליטיות. יחד עם זה הייתה לה נטייה למיסטיקה ולמסורת דתית.

חיה הייתה טיפוס בריא, חזק, שואפת לחיים שמחים ומהנים, אוהבת את עבודות הבית, עוזרת הרבה לאמא החולנית והחלשה, עקרת בית להפליא, מתרועעת הרבה עם בחורים, שופעת אופטימיות ושמחה פנימית.

בוז'קלה הצטיינה ביופייה שהרשים את כל מי שראה אותה. מלבד כישרונותיה בבית הספר ונטייתה לכתיבת שירים, היא נחשבה ליפהפיית העיר והייתה אהובה מאוד על חברותיה, מוריה ומכריה.

הצעירה ביותר, ינטה'לה, כבר בילדותה הוכיחה פיקחות יוצאת דופן והייתה ילדת שעשועים לכל בני המשפחה.

ברכה (בוז'קלה) מוהל

פרק שני

זיכרונותיה של ריבה
1911 – 1932

ריבה נולדה ב־22 בנובמבר 1911, א׳ בכסלו תרע״ב, בעיירה סטולין (Stolin) שעל גבול בלארוס ואוקראינה. עד 1917 הייתה סטולין חלק מן האימפריה הרוסית ומ־1918 ועד 1939 חלק מפולין. בספטמבר 1939 נכבשה העיירה על ידי ברית המועצות במסגרת הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. ב־1941 נכבשה על ידי גרמניה הנאצית וב־1944 שוחררה. אחרי מלחמת העולם השנייה נותרה כחלק מברית המועצות, ומאז 1989 מהווה חלק מבלארוס.

מפה של אזור סטולין. גבולות בינלאומיים נכונים לתחילת המאה ה־21

מפה של אזור סטולין. גבולות בינלאומיים נכונים לתחילת המאה ה־21

אביה של ריבה, יששכר טנצמן (1846–1923), נפטר כשהייתה צעירה מאוד, בת 12 לערך. הבית והעסק, חנות בגדים ובדים, נוהלו על ידי האֵם רושקה (1869–1942), מבית קריקון. מעט מאוד ידוע לנו על אביה של ריבה. היא לא הזכירה אותו רבות, אבל כשדיברה עליו עשתה זאת בהערצה וכבוד.

ריבה תמיד מדברת על יופייה של אמה. בתמונות אפשר לראות אישה גדולה ומרשימה, בעלת נוכחות חזקה ובוטחת. רושקה הייתה טיפוס מטריארכלי, אישה חזקה שגידלה את ששת ילדיה: ציפורה (1890), יעקב (1892), יוסף (1894), פייגל (1898), שרה (1901) וריבה (1911). היא הייתה אשת אשכולות, ניהלה בית וחנות גדולה, וכאשר היה בכך צורך – גם עזרה לילדיה. שני הבנים עזבו את סטולין בגיל צעיר, השתקעו בוורשה והקימו חנויות בדים מצליחות משלהם. רושקה נסעה לוורשה לא אחת כדי לעזור לבניה בניהול החנויות ולאפשר להם לצאת לחופש. בשנת 1934 היא אף נסעה לפלשתינה, לבקר את בנותיה שרה וריבה.

למשפחה היה בית אבן גדול בכיכר הראשית של סטולין, שעד היום עומד על תלו, ובו גם חנות בגדים ובדים. החנות הייתה בקומת הקרקע, ובקומה הראשונה היו חדרי השינה. בבית המצב הכלכלי היה טוב, היו עוזרות ומבשלות וכל הילדים קיבלו חינוך נאות. שמרו על כשרות ועל החגים היהודיים, ורושקה אף חבשה פאה. אבל הילדים כבר התרחקו מן הדת, פרט ליעקב שהתחתן עם אישה דתייה – רחל. היה זה בית חם ומכניס אורחים, מלא בידידים ובידידות של הילדים. דיברו בו יידיש, פולנית ואוקראינית, וכל הילדים דיברו גם עברית הודות ללימודים בבתי ספר יהודיים־ציוניים.

תמונה משפחתית מ־25 באפריל 1926: מפגש פרידה משרה (אחותה הגדולה של ריבה) לפני נסיעתה לארץ ישראל. במרכז התמונה צילום של אב המשפחה, יששכר טוצמן, שנפטר שלוש שנים קודם לכן. עומדים (מימין): גנריך טוכמן (בעלה של פייגל), שרה, פייגל (מחזיקה את בתה הבכורה סימה'לה). יושבים (מימין): דודה ויטל (אחותה של רושקה), רושקה, ריבה

ריבה זוכרת עוד את הפחד מכנופיות של אוקראינים מצבא פטלורה שעשו שמות ביהודי האזור בשנים 1917-1918. עם זאת, ילדותה בסטולין נשארה בעיניה תמיד התקופה המאושרת ביותר בחייה. היא חזרה ונזכרה בה בגיל מבוגר, ובשנים האחרונות של חייה היה זה הזיכרון הטוב ביותר בעיניה. באותן שנים אחרונות היו הקשר שלה עם אמה ואהבתה הגדולה אליה חלק חשוב מאוד מחייה, והיא סיפרה לא פעם שהיא משוחחת רבות עם אמה המנוחה ביידיש ומבקשת את עזרתה בדאגות שונות.

זיכרונות ילדות

הנה ציטוטים אחדים מזיכרונותיה על תקופת ילדותה, כפי שנרשמו על ידי הנכד ירון טרץ' ב־2003 (ריבה כבר הייתה אז אחרי אירוע מוחי, מה שמסביר את סגנון הדיבור):

זה כפי הנראה היה הבית של משפחת טוצמן בסטולין. בחזית הבית, מימין, רונית פיק, נכדתה של פייגל טוכמן לבית טוצמן. התמונה צולמה בשנת 2001

פסח: החגים שהכי אהבתי היו פסח וראש השנה. אני מנסה להיזכר איך חגגנו בבית את פסח. אבא תמיד הביא מבית הכנסת אורח לליל הסדר והיה מושיב אותו לידו. האורח היה מברך ראשון על היין. בבית מאוד שמרו שחס וחלילה לא יהיה חמץ. אני זוכרת את אמא שלי לבושה מאוד יפה לחג – בשאל (צעיף) יפה, שמלה ארוכה ופֶּרוּקָה (פאה). היא הייתה מאוד

יפה, היו לה שמלות יפות ושרשרת זהב. לקראת החג אחותי שרה הייתה נוסעת לוורשה ומביאה לאמא פרוקה חדשה. על השולחן היו כלים יפים, לכל אחד כוס יין, ובמרכז עמדה הכוס לאליהו הנביא. כל הכוסות היו עשויות כסף ועמדו על מגש מכסף. גם הפמוטים היו מכסף. אמא הדליקה נרות לפי מספר האחים: שני אחים, ארבע אחיות – שישה נרות.

אהבתי שמוציאים את הכלים המיוחדים לפסח, וגם פותחים את הדלת שייכנס אליהו הנביא ומסתכלים לתוך הכוס שלו לבדוק אם הוא שתה קצת. זה מקובל היה בכל הבתים. אני זוכרת שאחותי שרה, אחרי שהיא מצאה את האפיקומן, ביקשה אופניים וקנו לה. פעם גם אני מצאתי ונתנו לי הרבה אגוזים.

בארוחת החג היינו אוכלים מרק עם קניידלך ודגים ממולאים, ואחר כך לפתן מפירות יבשים. גם בשר אווז עם חזרת. אבא היה עושה חזרת אדומה ולבנה. אבל בשבילי היא הייתה חריפה מדי. כולם היו אוכלים אבל אמא הרשתה לי לא לאכול.

הוריה של ריבה: יששכר ורושקה טנצמן מבית קריקון

בית הכנסת הגדול בסטולין

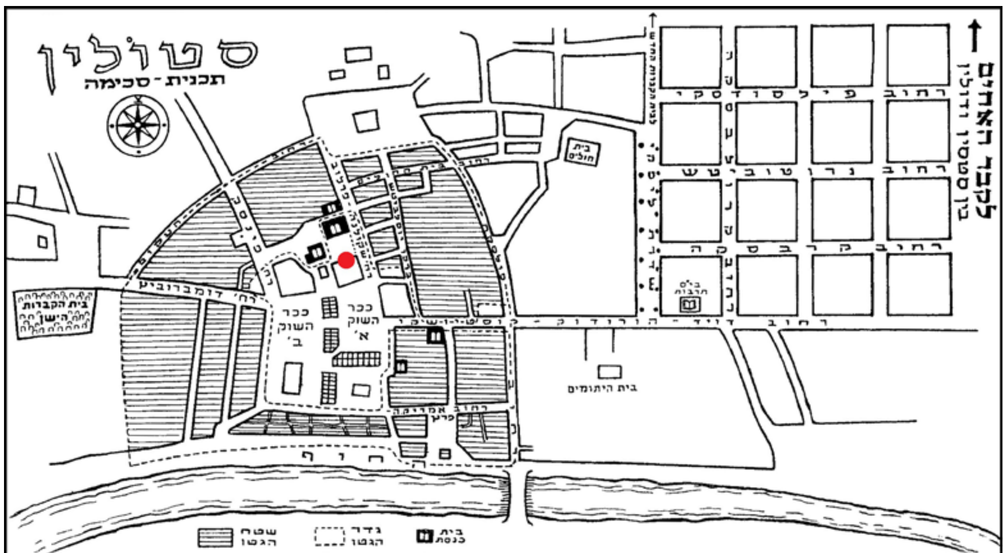
חנוכה: בחנוכה היו משחקים בסביבונים ובקלפים. היה מקובל לשחק בשניהם. היו לי שלושה או ארבעה סביבונים. אחיותי ידעו לשחק בקלפים ואף שיחקו על כסף, אני לא ידעתי. היינו מטגנים ואוכלים לַטְקֶס – לביבות. בחנוכה אכלנו הרבה בשר אווזים. אמא הייתה קונה "שמאלץ" – שומן אווזים. היא הייתה שומרת שהשמאלץ יהיה כשר ומכניסה אותו לקניידלך, כי שומן אווזים הוא מאוד טעים. אצלנו בבית בחנוכה לא היו סופגניות, רק לטקס. היה נהוג לשחק בכל מיני משחקים. מי שידע היה משחק שח. אני לא ידעתי, אך אחַי יעקב ויוסף היו משחקים ביניהם. היינו מקבלים מתנות. אני זוכרת שפעם קנו לי נעלי לקה. ופעם אחרת קנו לי בגד חדש לבית הספר. היינו צריכים ללבוש בגד ועליו סינר. וכמובן כל ערב היינו מדליקים נרות חנוכה על אדן החלון. אז מכל בית ראו נרות חנוכה. זה היה מאוד יפה בערב. היינו גם מתאספים בבית הספר, שם הייתה מופיעה המקהלה.

פורים: בפורים כל הילדים היו מתחפשים. היינו מציגים הצגה, "פורים שפיל". הבנות התחפשו לאסתר המלכה, הבנים להמן הרשע ולמרדכי. אף פעם לא הייתי אסתר המלכה כי לא הייתי כל כך יפה. שרה הייתה הכי יפה – גבוהה, רזה, היה לה גוף יפה, התלבשה יפה. היא אהבה צבע "לילה" (מעין סגול לילך). אמא שלי לא התחפשה. מבוגרים אחרים כן התחפשו. מהפורים שפיל אני זוכרת את השיר: "יודעים מי אני? מרדכי היהודי". אף אחד לא רצה להיות המן הרשע.

חג מתן תורה: שמחה מאוד גדולה. הלכו לבית הכנסת. הבית שלנו היה קרוב מאוד לבית הכנסת. הנשים היו יושבות למעלה ב"עזרת נשים". אני זוכרת שהילדים היו מחזיקים דגלים, למעלה היה נעוץ תפוח, ובתוך התפוח נר קטן. אני זוכרת את הפרוכת בבית הכנסת – מאוד יפה, עשויה קטיפה בצבע בורדו ועליה רקמה בכסף וזהב. רב בית הכנסת היה איש מרשים, גבוה ויפה. קראו לו רב אשר פיאלקוב. אני זוכרת את החתונה של בת הרב, חנה'לה שמה. קודם ניגנה שם תזמורת, אחר כך נכנסו החתן והכלה, ואחרי כן ההורים שלהם. הרבי פרלוב (רב של הזרם החסידי בסטולין) היה בא לבית הכנסת ויושב עם הקהל. לרבי היו חסידים, לרב לא. לרב היו באים לשאול שאלות. למשל בנוגע לביצה, שהיה בה לפעמים בלוטרופן

("בלוט" זה דם). היו באים לשאול אם אפשר להשתמש בביצה כזו שיש בה קצת דם. או כשהיו חותכים תרנגולת והיה נדמה שהיא לא בסדר – היו מביאים אותה לרב והוא היה מחליט.

לרבי פרלוב היו כמה מאות חסידים שהיו נפגשים, אוכלים, רוקדים, שרים. היו לו חמישה בנים וכולם היו שרים ומנגנים בסופי שבוע בכינור. היינו הולכים מתחת לחלונות שלהם לשמוע. הוא היה הרבי הראשי של סטולין ושל עוד עיירות קטנות מסביב. היה אפילו רחוב פרלוב בסטולין. החסידים היו לבושים בקָפּוֹטָה ארוכה וחגורה, ונדמה לי שהלכו עם כובע מפרווה וגרביים לבנים, אבל בזה אני לא בטוחה.

מפת העיר סטולין בשנים 1918–1939. בית משפחת טנצמן מסומן בעיגול אדום

במוצאי שבת היו מדליקים נרות הבדלה ושרים, "שבוע טוב, שבוע טוב, שבוע טוב ומבורך". לאבא שלי היה כלי מיוחד של בשׂמים שהיו מריחים בהבדלה, כלי מאוד יפה. זה עשה ריח טוב בבית.

יום כיפור: כשהייתי קטנה גם אני רציתי לצום, אך אמא אמרה, "לקטנים אסור לצום". בערב יום כיפור היו מקריבים תרנגולת – "זאת כפרתי". היה הרבה אוכל בסעודה המפסקת. אני זוכרת את יום כיפור כשאבא היה עוד בחיים. כשהיו חוזרים מבית הכנסת, אחיותי שרה'לה ופייגלה היו מכינות שולחן יפה מאוד, עם כלים יפים ודברים טובים: עוגות ויין וגם ליקר, ופירות יפים, דובדבנים. אבא הביא מבית הכנסת את מי שלא

היה לו איפה לאכול. הוא סיפר שיש איש שבא לצום איתנו ביום כיפור. כיסיו מלאי עוגות, והוא ייתן מהן לכולם, אבל רק בסוף יום כיפור. זו גם כן מצווה. היה שיר, "ונתענע תכף" ("ונתנה תוקף" בהיגוי אשכנזי), שאחריו מותר היה לאכול. ביום כיפור ראו פחות אנשים ברחובות. לא היו כרכרות. ילדים היו יוצאים עם אופניים. אני לא ידעתי לרכוב. אופניים לא היו מקובלים אז לנשים. אופניים היו רק לבנים.

הייתה לנו מבשלת בבית, לשה, שאמא הייתה נותנת לה הוראות מה לבשל. לקניות הלכו יחד כדי שתִראה מה המבשלת קונה. היא הייתה יהודייה, גרה אצלנו. אישה מאוד נחמדה, צעירה. היה לנו חדר בלי חלון ושם היא ישנה. היא הייתה מגישה לשולחן, רוחצת כלים וכו׳. אמא מדי פעם הייתה קונה לה מתנה, בד לשמלה או נעליים. היא הייתה שבעת רצון ממנה. אהבה וכיבדה אותה. לידנו הייתה משפחת פרנקל וגם להם הייתה מבשלת.

אמא עבדה בחנות. הייתה לנו חנות גדולה מתחת לבית. אנחנו גרנו בקומה הראשונה והחנות הייתה בקומת הקרקע. בקומה השנייה היו חדרי השינה. החדר הכי גדול לאמא ולאבא. היו כמה חדרי שינה, לכל ילד חדר נפרד. אני ישנתי יחד עם המבשלת. השירותים היו בחוץ. כשהייתי קטנה השתמשתי בסיר לילה. היה לנו חדר סוכה, כלומר חדר שאפשר לפרק לו את הגג ולשים במקומו סכך לסוכה בסוכות, זה היה גם חדר השינה שלי. כל הבניין היה שלנו. כשרצינו שאמא תבוא איתנו לסיביר לפני שהנאצים נכנסו, היא אמרה: "מה אני אשאיר בית כזה? במו ידי בניתי אותו". אז הבית נשאר... ואמא מתה.

Łopata S., Rynek — Mołocznik Sz., Targowa — Papisz I., Rynkowa — Pikman A., Rynek — Pilczyk R., Rynek — Pilczyk Sz., Rynek — Plaśniuk A., Rynek — ×Plaśniuk Ch., Rynkowa — Reźnik Ch., Rynek — Rozenberg Sz., Rynek — Rubinsztejn M., pl. Rynkowy — Słucka S., Rynek — Szwarcun M., Rynek — ×Tancman S., Szkolna — Turkiewicz D., Rynek — Wiernik Sz., Rynek — Winnik M., Rynek — Zyniuk G., Kościelna.

Cyporyn Ch., Rynek — Drożdziński M., Rynek — Fikangor A. — Garbieł M., Pińska — Jachniuk D., Rynek — Tuchman Ch.

Budowlane przedsiębiorstwa (*entreprises de constructions*): Ruchocki

— Trejster J.
Elman S. —
Golman B. i
Malarze (*pein*
Manufaktura (
pl. Rynkowy.
Młyny (*moulin*
(par.) — Gelm
i Frenkiel Ow
man M. (gaz
×Kołodny Ow
ka—Piechotin
×Szklawer Zo
kańska.
Murarze (*maç*
Milman A. —
Obuwie (*chaus*
Rynek — Mu
Ruchocka M.,

סריקה מתוך "ספר הכתובות" (חוברת לרישום עסקים), שיצא לאור בפולין בשנת 1930. בעמודים על סטולין, בתוך מדור "בדים" (Bławaty), רשום: Tancman S. – Szkolna ה־S מתייחסת לשם יששכר, שנכתב בפולנית Sahar. לגבי הכתובת: אנו יודעים שהבית והחנות שכנו ליד כיכר העיר (Rynek) וכי רחוב שקולנה (Szkolna) יצא מאותה כיכר. מכאן כמעט בטוח שזהו בית פינתי והוא מסומן כך גם במפה. הפרטים אושרו בנסיעתה של רונית פיק לסטולין בשנת 2001 וגם על ידי ריבה עצמה

לא רחוק מסטולין, אולי ארבעה ק"מ מן העיר, היה מקום נופש שקראנו לו זאצ'ישה (Zacisze), שזה בפולנית "מקום של שקט". המקום הושכר מידי הבעלים הפולנים והוכשר לנופש, לינה וטיולים, עם מבנים ומים זורמים וכו'. לשם היינו נוסעים לפיקניקים ובחופשים היו שם קייטנות עבור ילדים יהודים.

בסטולין הייתה לי גם אהבה ראשונה. זה היה חיים טילצ'ין שאביו נחום היה עורך דין בעיירה. הוא למד איתי בכיתה והיה ילד יפה מאוד. בכל פעם שעבר ברחוב דפק לי הלב. הוא גר ליד הכנסייה.

אמא שלי רושקה הייתה הבת הבכורה של זיידע (סבא) עבר וסבתא סימה. היו לה עוד שלוש אחיות, ויטל, חנצ'יק ולאה, ואח אחד ושמו אהרון. כל היום הייתה עובדת בחנות, מוכרת. אמא הלכה עם המבשלת לקנות מוצרים, בשר, דגים. לשה הדליקה את התנור והכניסה את הצ'ולנט. אמא גם ידעה לבשל. כל שבוע היו אופים חלה לשבת – לפעמים המבשלת, לפעמים אמא. את הדגים אמא הייתה עושה. אז לא ידענו על קרפיונים. קנו הכט (פרידה, זאב המים). אמא הייתה אומרת שבהכט יש בשר לבן. "טרגר ואסר" (שואב מים) היה מביא מים ממעיין פעם בשבוע. היינו משלמים על זה הרבה.

לפני הכניסה לחנות היה חדר כביסה. המכבסת הייתה עושה כביסה ותולה ומגהצת ושמה בתוך הארון. בימי ראשון היא לא הייתה באה. הייתה קתולית. היו לנו יחסים מאוד טובים. אישה לא גבוהה, די שמנה. אמא הייתה שבעת רצון ממנה. הייתה נותנת לה מדי פעם מתנות, בד מהחנות וכו'. כשהמבשלת הייתה מנקה היא הייתה מביאה עוד אחת לעזור לה. אני זוכרת שהופתעתי שבבית של יהודה במלינוב אמא שלו עשתה הכל לבד, והבנות שלה היו עוזרות לה.

אבא מת, נדמה לי ב־1923, מדלקת ריאות. אני זוכרת שהיה איש טוב, נדיב, ועזר המון לעניים וחולים. גם האבא של אבא, אשר טנצמן, היה מפורסם בנדיבות שלו. אבא הקים וניהל ארגון מתנדבים בשם "ביקור חולים", שדאג לחולים עניים בעיר. ואחרי זה ארגן הספקת עצים להסקת תנורים לעניים. כשאבא היה חי כל שנה היינו נוסעים עם אמא ואיתו לוורשה, אני ושני האחים שלי – יוסף ויעקב. בעיני הוא היה מאוד חיובי. אני זוכרת שהוא היה הולך לבית הכנסת ומביא אולי 20 יהודים עניים לסעודה של ערב שבת. גם במוצאי שבת

היה מביא מבית הכנסת אנשים לסעודות. אמא הייתה שבעת רצון כי זו הייתה מצווה. אבא כיבד את שני האחים וגם את הבנות, אבל כלפי הילדים הוא היה קצת מרוחק. רק בחנוכה הוא היה משחק עם הילדים, דומינו וקלפים. כשההורים היו נוסעים לוורשה היו מביאים לפעמים מתנות. פעם כדור עם רשת, פעם נעליים. לאחיות הבכורות הביאו בד לתפור שמלות. כך היה מקובל אז. היחסים היו כאלה, לא קרובים כמו היום. זה הבדל בתקופה. אז לא הייתה לנו בעיה עם זה. זה נראה לנו טבעי. לא היו אומרים שאוהבים, אבל היחסים היו טובים. מנשקים. אני חינכתי את ויטק ודני בתנאים קשים. לא יכולתי לקנות מתנות ולא היה מה לאכול. פעם שאלתי את ויטק ודני: "עם מה שיחקתם?" הם אמרו שעם כל דבר שהיה, כל דבר היה יכול להיות משחק.

תמונות מסטולין (מימין): כיכר העיר ביום השוק; רחוב טיפוסי עם מדרכות עשויות עץ; בניין בית הספר "תרבות" בסטולין. כל הצילומים משנות ה־20 של המאה ה־20

אבי, יששכר – איש מכובד, סבר פנים יפות. הוא גם בא ממשפחה מכובדת ועשירה. אפרים ליפשיץ זה בן אחותו, עד היום אנחנו נפגשים. את הבניין עם הבית והחנות יששכר קיבל בירושה מההורים. אמא ואבא הקימו את החנות ביחד. שניהם היו חרוצים. גם הוריו של יששכר היו בעלי חנויות בדים.

אבא פתאום חלה. היה חולה כמה חודשים. באו רופאים, אבל שום דבר לא עזר. עיירה קטנה. היה שם פלצ'ר (felczer), שזה לא לגמרי רופא, זה עוזר לרופא, חובש. אני זוכרת ששמנו כוסות רוח. הוא נפטר בסביבות חנוכה. האחים תכף באו מוורשה. זה היה בשבת. אמא אמרה שבשבת אסור לבכות. אני זוכרת שבאו המון אנשים הביתה. האחיות היו בבית, האחים מוורשה השתתפו בהלוויה. נדמה לי שהייתה הלוויה גדולה מאוד. יצאו מהבית שלנו, והוא נקבר בבית הקברות בסטולין.

אחרי שהוא נפטר היה קשה. פתאום נשארנו בלי כסף. אמא עבדה בחנות, ואחיותי שרה ופייגלה עבדו וגם אני עזרתי.

ביקשו שאשמור שלא יגנבו. היו הרבה אנשים, בייחוד בימי ראשון, כי בימי ראשון החנויות של הפולנים היו סגורות ואצל היהודים היה פתוח. לא כל כך אהבתי את זה, אבל הייתי צריכה.

בבית היינו מדברים ביידיש, לפעמים בפולנית, לפעמים באוקראינית. בחנות רק באוקראינית. עברית למדתי בבית הספר הציוני "תרבות" ובגימנסיה "תרבות" וגם בסמינר למורים וגננות. בסטולין היה גם גן ילדים "תרבות". כשהיה מישהו שלא רצינו שיבין, אז היינו מדברות, אני והאחיות, בעברית. האיכרים גם לא ידעו יידיש. אמא ידעה קצת עברית, פחות מהאחיות.

מכל השפות הכי אהבתי את היידיש. זאת שפת האם שלי. בבית הספר כולם דיברו עברית. יידיש לא כולם דיברו. אני ויהודה היינו מדברים בייחוד עברית ולפעמים פולנית. יהודה לא אהב פולנית. אולי כי סבל יותר בפולניה, ישב בבתי סוהר וכו'.

התקופה הטובה בחיי היא ילדותי בסטולין. כשהייתי חולה אמא הייתה יושבת כל הזמן לידי, "ריבה'לה קלייניקה, זייה גוטה (ריבה הקטנה, תהיי טובה), אני אביא לך מתנות". ובאמת הייתה מביאה לי מתנות. אני זוכרת כדור עם רשת.

אחרי כן נסעה אחותי לוורשה והביאה לי מנדולינה. לקחו לי אפילו מורה, אבל לא הצלחתי ללמוד. אהבתי לשמוע שירים. אצלנו היה רדיו, דבר חשוב. אחרי זה בוורשה הייתה תקופה שהייתי הולכת לאופרה, מוזיקה יפהפייה. אני זוכרת שבבית הספר הייתה מקהלה. אחותי, שרה, הייתה שרה יפה במקהלה. גם אני שרתי במקהלה. עכשיו אין לי לגמרי קול, יש לי קשיי נשימה. המקהלה הייתה מורכבת מכמה מאות אנשים. אם הייתה חגיגה אז היו מזמינים את המקהלה, משלמים למנהל, והוא נסע לוורשה ובחר שירים נפלאים ביידיש ושירים מהתנ"ך בעברית. פעם בא אלינו לסטולין ביאליק, אז המקהלה שרה לכבודו. סטולין הייתה ידועה כעיירה של אוהבי ויודעי עברית. גם במלינוב ידעו עברית. יהודה למד שם. בדרך כלל בעיירות הקטנות ידעו עברית. בכל מקום היה בית ספר יסודי, אבל לא בכל מקום הייתה גימנסיה. בפינסק (Pinsk) הייתה אחת שבה למדתי אני.

מנהל המקהלה, זה שהיה מחפש שירים מהתנ"ך, היה נמוך ודי שמנצ'יק. במקהלה היו גם גברים וגם נשים. התאמנו בבית הספר היסודי "תרבות". היו נפגשים בערך פעם בשבוע.

גם הופעות היו בערך פעם בשבוע. אנשים היו קונים כרטיסים והיו באים לבית הספר בו היינו מופיעים. היו ספסלים. אני וחברותי אהבנו מאוד לשיר במקהלה, אף פעם לא הפסדתי הופעה. היו לי גם חברות שלא השתתפו כי לא היה להן קול. היום אנשים רצים אחרי כסף, אז פחות. לא היה לאן ללכת, לא היה קולנוע, אז זה היה הבילוי, ואנחנו עשינו את זה ללא תשלום ומתוך הנאה. היו אנשים שניגנו גיטרה, ואני זוכרת שכעסתי על עצמי למה לא הצלחתי ללמוד לנגן מנדולינה.

כשהייתי ילדה מאוד אהבתי לאכול תירס. אישה אחת הייתה מביאה אלינו הביתה במגבת לבנה הרבה תירס מאוד טעים וקצת מלח. כל בני הבית אהבו את זה.

ברחובות היו מדרכות עץ שהונחו על לבנים. כשהיה גשם הייתה בעיה, הכל היה בוץ רטוב. ובאמצע, בין המדרכות, היה חול – לא היו כבישים. אולי בוורשה ובפינסק היו. הכרכרות היו נוסעות על החול. הייתה בעיה לנסוע בעגלות אם היה גשם. לפעמים העגלה אפילו לא יכלה לצאת מהבוץ, והעגלונים היו עוזרים אחד לשני. הרכבת לא הגיעה ממש עד סטולין והיו צריכים לקחת עגלה לתחנת הרכבת. היו הרבה עגלות בדרכים. אמא לא הרשתה לי לנסוע בהן כי היה בזה סיכון.

הייתי הולכת לדודה ינטל, אחות של אבא. ינטל ליפשיץ. היא גרה קרוב. ושם היו הרבה ילדים, בני דודים, ושם היינו משחקים במחבואים. מציירים על הרצפה דמות אדם, על רצפת הבית בצבעים.

היה לנו חבל קפיצה והיה לנו כדור עם רשת. הייתה לי גם בובה שקיבלתי מוורשה וכולם באו לראות את הבובה שסוגרת ופותחת עיניים. זאת הייתה אטרקציה. לאף אחד לא הייתה כזאת. קראתי לה "בובתי היפה".

אני זוכרת שב־1917 נודע לנו שפרצה המהפכה הסובייטית. הייתי בת שש. התחילו ללכת ברחוב עם דגלים אדומים וצעקו: "קומו אנשים, עד עכשיו היו מנצלים אתכם! התעוררו אנשים, עד היום ניצלו אתכם, אל תרשו עוד לנצל אתכם!"

הודות לזה שזיידע עבר היה שולח לנו דגים יבשים, וגם קמח ובשר – התקיימנו. היה שולח מקורוטיץ', עיירה קטנה, די קרוב לסטולין. שם היה נהר. הייתה לו טחנת קמח שהייתה מופעלת בכוח המים. הוא היה הטוחן של העיירה. הוא היה גם דג דגים ואמא הייתה מכינה מהם מרק – מאוד טעים. היה לו גן יפה עם עצי דובדבנים, אגסים ותפוחים והיה שולח לנו

זיידע (סבא) עבר קריקון מקורוטיץ'

פירות. זה היה אבא של אמא. היינו באים לבקר אצלו ואהבתי אותו מאוד. היה אדם דתי מאוד, ומאוד מקובל אצל החסידים. נוסע כל פעם לרבי פרלוב.

זיידע עבר היה איש גבוה. אהב לשתות תה בסמובר (מיחם ממתכת). אשתו, סבתא סימה, הייתה אישה טובה. הייתה הולכת בחצאית ארוכה עם סוכריות ועוגיות לילדים בכיסים. היינו רצים אחריה כדי לקבל.

ביתו היה פשוט, קומה אחת. חדר גדול, חדר אורחים, והלאה היה חדר השינה של סבא וסבתא. היינו באים אני, אחותי שרה'לה, אחותי פייגלה עם בעלה. כולנו היינו לנים בחדרי האורחים (היו שניים). הייתה להם משרתת יהודייה, הביאו אותה מעיירה קרובה. לזיידע היו חמש בנות ובן אחד, אהרון.

התמונה היחידה שהשתמרה של משפחת זיידע (סבא) עבר ואשתו סימה קריקון. כאן הם יושבים קיצוניים מימין. על ברכי סבא עבר יושבת חנצ'יק – נכדתם, הבת של מלכה ואמה של סימה קריפסי (Crifasi) – היום בתל־אביב

זיידע עבר וסימה קריקון היו חסידים של שושלת קרלין־סטולין המפורסמת. סבא עבר נולד כנראה בסביבות 1840 וחי עד 1930. רושקה הייתה בתם הבכורה. אחריה נולדו: חוה (התחתנה עם מרדכי שכטמן), בריינדל (התחתנה עם יעקב צ'פסמן), אהרון (התחתן עם חנה) ו־ויטל (התחתנה עם דוד ללצ'וק). שני האחרונים נספו בשואה

אמא שלי הייתה הבת הבכורה. אצל הרבי פרלוב נפגשו זיידע עבר ואבא של אבי, אשר טנצמן, והחליטו על החתונה. שידוך. לא הכירו לפני ואבא שלי לא ראה אותה לפני החתונה. אמא סיפרה לי שאחרי החתונה, כשהלכו לחדר והוא הוריד לה את ההינומה, הוא אמר: "רבלה נדלה" (הרבה נמשים), כי אמי הייתה מכוסה בנמשים בפנים ובידיים ובכל הגוף. אך היא לא נעלבה. מהר מאוד היא התאהבה באבי, גם הוא התאהב בה. אמא שלי הייתה אישה יפה והוא היה גבוה.

עד כאן דברי ריבה.

לימודים ונסיעה לפלשתינה

לאחר סיום בית הספר היסודי "תרבות", ששפות ההוראה בו היו פולנית ועברית, ריבה נוסעת לעיר קרובה, פינסק, בכדי להמשיך את לימודיה בגימנסיה "תרבות". בפינסק היא מתגוררת עם אחותה הבכורה ציפורה, המבוגרת ממנה בכ־12 שנה ונשואה לשלמה גרשונוביץ.

לאחר סיום הגימנסיה היא מתקבלת לסמינר לגננות (שוב "תרבות") בוורשה, שם גרים גם שני אחיה יוסף ויעקב. תעודת סיום הסמינר עזרה לה מאוד בחיים ובזכותה קיבלה עבודה בזמן מלחמת העולם השנייה ואחריה. התעודה אבדה ולא הצלחנו למצוא אותה. מתקופת הלימודים בסמינר נשארו לריבה ידידות אחדות, שעלו לאחר מכן לישראל. ביניהן היו דבורה אינשטיין, אמו של הזמר אריק אינשטיין, רבקה ברמן מדגניה א׳ ואמה של מיכל בת אדם.

ב־1930, לאחר ארבע שנות לימודים, ריבה מתחילה לעבוד כגננת בוורשה. היא חברה פעילה בתנועת "השומר הצעיר", וב־1932 מקבלת מאחותה שרה (שגרה בארץ כבר מ־1926) סרטיפיקט ועולה לפלשתינה.

סמינר למורות וגננות "תרבות" בוורשה. ריבה יושבת בשורה הראשונה, שלישית מימין. צילום משנת 1930

פרק שלישי

זיכרונותיו של יהודה 1933–1929

המשך זיכרונות שיהודה הקליט, לבקשתו של ויטק

העלייה ארצה – נמל יפו

את הפרק הקודם גמרנו עם עלייתי ארצה ב־1929. באופן כללי עלי להגיד שבזמן העלייה ארצה הייתי מלא וגדוש בחלומות ואידיאלים, שהתבססו מסביב לשלושה צירים עיקריים. הבסיס הראשון היה הציונות, הבסיס השני היה הסוציאליזם והשלישי, שהיה אולי מיוחד לי, היה הצמחונות. לשלושת היסודות האלה נתתי את נשמתי. צריך להגיד שבאותם ימים הייתי מאוד משולהב אבל מאוד נאיבי. רק אחר כך, כשנפגשתי עם חברים בקיבוץ, ועם אנשים אחרים, כשיצאתי מן העיירה שלי לעולם הרחב, יכולתי לעשות את ההשוואה ולהוציא את המסקנות. סוף כל סוף חונכתי וגדלתי והתפתחתי בד׳ אמות של עיירה קטנה בעלת אופקים מאוד מוגבלים. וגם האופקים שלי היו מוגבלים מאוד. האמונה והאידיאלים שלי היו עמוקים מבחינה רגשית, אך הייתה בזה הרבה תמימות. ראיתי עולם מאוד צר, עיגול צר, והתמקמתי בתוך העיגול הזה. צריך להגיד שאחר כך, כשהשוויתי עם נוער מערים אחרות, מפותחות יותר, שלא לדבר על ורשה – נוער שנפגש עם רעיונות שונים וכיוונים שונים, בבית הספר ואחריו, עם גוונים שונים של ציונות לשמאל ולימין – האופקים שלהם היו רחבים יותר. הם

לא היו כל כך שלמים כמוני, כלומר כמו מי שבא מן העיירות הקטנות וראה רק את האידיאולוגיה של השומר הצעיר ולא שום אידיאולוגיות אחרות. עם זאת, האמונה שלנו הייתה עמוקה.

הפלגנו מחוף טריאסט באונייה בסוף אוקטובר 1929, קבוצה של חברי השומר הצעיר. למעשה היה זה חלק גדול של הגרעין שהיה צריך לבנות קיבוץ משותף בארץ. אנשים שיחד איתם עברתי את תקופת ההכשרה. היו איתנו עוד חברי השומר הצעיר שנסעו לקיבוצים אחרים. עזבנו את חוף טריאסט בים סוער ובאישון לילה, לכיוון ארץ ישראל. באחד מהבקרים הקרים של נובמבר 1929 התקרבנו לחופי יפו. אבל גם ביפו לא היה עדיין נמל ראוי. אוניות גדולות יותר היו צריכות להישאר מחוץ לשטח הנמל במים עמוקים, כי בנמל היו המים רדודים. גם העלייה שלנו בבוקר זה התעכבה במרחק מה מחוף יפו וראינו שמתחילות להגיע אלינו סירות כדי להביא אותנו לחוף. הגענו ימים ספורים אחרי שנרגעו הרוחות ממאורעות 1929, ואולי לא נרגעו, כי בחוף יפו עדיין נמשכה השביתה של הסוורים הערבים.

ירדנו בקבוצות לחוף יפו. אחרי הפרוצדורות הרגילות של אז – בדיקת דרכונים ורישום – העמיסו את חפצינו על עגלות ואותנו העבירו בתוך מכוניות ל״בית העולים״ בתל־אביב. אגב, פרט פיקנטי: פניתי אל יהודי שהעמיס את חפצינו על העגלה, ״לאן אנו הולכים, אדוני?״ הוא הסתכל לעברי בכעס ואמר: ״אני לך לא אדון, אני חבר״. כאלו היו הימים האלה, הציוניים, החלוציים.

בדרך ל״בית העולים״ הסתכלתי בסקרנות מן האוטו החוצה. עברנו דרך יפו. ראיתי אנשים רוכבים על סוסים קטנים ותהיתי איך סוסים קטנים כאלה מחזיקים מעמד. מובן שאלה היו חמורים, דבר שלא ראיתי באירופה. הרושם הראשון היה חטוף. נכנסנו ל״בית העולים״, שהיה ברחוב העלייה בתל־אביב. אגב, רק לפני חצי שנה (ב־1970) הרסו אותו. בלי לדעת שעומדים להרוס את הבניין, הצלחתי לצלם אותו למזכרת. חודש לאחר מכן עברתי וראיתי שכבר מטפלים בהריסה. היה זה מין אוסף של בניינים ערביים על גבי תל גבוה, והיה צריך לעלות בהרבה מדרגות. החדרים היו די פרימיטיביים, בעלי מיטות ברזל. שם שיכנו אותנו, בינתיים, עד שיתברר לאן ניסע.

נמל יפו בשנות ה־1920. סוורים מעבירים סחורות מן האונייה לחוף

נמל יפו הישן. צילום (צבוע) משנת 1930

הערה משנת 2012: במגרש של "בית העולים" נבנה בית הספר האזורי על שם רוגוזין, שלימים הפך ל"קמפוס ביאליק־רוגוזין", עם מוסדות חינוך מגן ילדים ועד לתיכון. בית הספר הוא גם מרכז לילדי עובדים זרים בתל־אביב.

מימין: "בית העולים" ברחוב העלייה בתל־אביב. משמאל: אולם השינה המרכזי ב"בית העולים" – צילומים מתחילת שנות ה־1930

יש להזכיר, דרך אגב, שעוד בהכשרה ובקיבוץ בחו"ל היינו מדברים ומתווכחים על תפיסתנו וגישתנו לחיים, על היחיד בחברה. מובן שבשיחות אלו התגלעו בינינו חילוקי דעות שבמשך הזמן התגבשו ונעשו עמוקים יותר. זה נמשך גם על האונייה וב"בית העולים", והגיע לממדים של משבר. כדי ליישב את חילוקי הדעות האלה (שכיום אינני זוכר על מה היו, כנראה לא על עניינים רציניים) היה צריך לבוא מישהו מההנהגה. בא חבר ממשמר העמק, אך לא הצליח ליישב את העניין. בסופו של דבר הרוב הלך לראשון לציון לייסד שם קיבוץ חדש, וקבוצה קטנה, וגם אני בתוכה, בחרה ללכת לקיבוץ בנימינה. זה היה קיבוץ קיים ובו קבוצת אנשים מחברי השומר הצעיר, מבוגרים מאיתנו בשנתיים־שלוש, שבאו ארצה לפנינו, בהפרש של חצי שנה עד שנה.

קיבוץ בנימינה – עולם חדש

לדרך לבנימינה יצאנו עמוסים. בנוסף לחפצים שהבאנו מחו"ל קיבלנו מן הסוכנות אוהלים. לכל שלושה אנשים – אוהל. לכל אחד מוסקיטור (כילה נגד יתושים). הגענו לקיבוץ והקמנו את האוהלים. כל הקיבוץ גר באוהלים. נזכרתי אז בפתגם "נטה אוהליך יעקב". עוד לא היו צריפי מגורים, אפילו לא אחד. יש לומר שבימים ההם, כשקיבוץ קם, הוא קם קודם כל בתור קבוצה של שכירי עבודה. בצורה כזאת היה צריך להתקיים זמן

ממושך – שלוש, חמש ואפילו עשר שנים, עד שהגיע תורו להתיישבות והוא קיבל אדמות מן הקרן הקיימת.

הערה משנת 2012: הקיבוץ לא עלה בסופו של דבר על קרקע משלו. הנה ציטוט מאתר קיבוץ גן שמואל: "בשנת 1933 התאחדה קבוצת גן שמואל עם קיבוץ בנימינה (חברי השומר הצעיר, שישבו באותה עת בחדרה), ובשנת 1935 הצטרף הקיבוץ למסגרת הקיבוץ הארצי".

בנימינה המושבה ויישובים נוספים מסביב היו בנויים לא על אדמות של הקרן הקיימת אלא על אדמות פיק"א – אדמות שנקנו מקרן שעמדה לרשותו של הברון רוטשילד והוא מסר אותן להתיישבות איכרים. בשולי המושבה הזאת נטה הקיבוץ את אוהליו. אנשי הקיבוץ נשכרו לעבוד אצל איכרי המושבה, וגם על אדמות פיק"א שלא נמסרו עדיין להתיישבות איכרים. לפיק"א היה ממונה על אדמות אלה.

כפי שסיפרתי, לא היה עדיין אף צריף מגורים. הצריף היחיד היה צריף חדר האוכל והמטבח. המטבח תפס חמישית מן הצריף ושאר השטח הוקצה לחדר האוכל. היו בו שולחנות עם ספסלים ובאמצע הייתה תלויה עששית, כי חשמל עוד לא היה בקיבוץ. הייתה רק מנורת לוקס שעבדה על ספירט ונתנה אור די חזק. באוהלים היו המנורות האלה תלויות על עמודים מרכזיים. חוץ מצריף חדר האוכל היה עוד צריף קטן למקלחת, ובמרחק מסוים מן המחנה – בית שימוש. לאחר מכן, כשקנינו פְּרָדות לעבודה, בנינו גם אורווה. אני זוכר שב־1930 או 1931 התחילו כבר לבנות את צריף המגורים הראשון. הוא היה מיועד קודם כל עבור משפחות חדשות בקיבוץ. לחדרי המשפחות שנכנסו לגור בצריפים היה צריך להוסיף עוד מיטה, עבור החולים (בעיקר מלריה). זו הייתה צורת החיים בקיבוץ.

העבודה: כפי שאמרתי – חיינו על עבודה שכירה, שהתחלקה לשני סוגים: עבודות פנים ועבודות חוץ. ההסדר היה כזה: בערב היה נציג של הקיבוץ הולך ללשכת העבודה ושוהה במקום כמה שעות. שם היו מתקבלות ההזמנות מטעם האיכרים לפועלים. היו מחלקים אותן באופן פרופורציונלי בין הפועלים הבודדים ובין פועלי הקיבוץ. הנציג שלנו היה מקבל את המנה שהגיעה לו, ויחד עם עוד חברי קיבוץ היו יושבים ועושים סידור עבודה, למחרת. סידור העבודה הזה היה לפי מחלקות. מספר העובדים בעבודות הפנימיות היה

חברי קיבוץ בנימינה בעבודות חוץ במושבה (מתוך חוברת על קיבוץ בנימינה מארכיון קיבוץ גן שמואל)

תמיד תלוי במספר ההזמנות לעבודות חוץ, כי אלה היו הבסיס הכלכלי שלנו. אם היו יותר הזמנות לחוץ, נשארו פחות אנשים לעבודות פנים. ואם המצב היה הפוך – היינו יכולים להרשות לעצמנו יותר עובדים לעבודות פנים.

עבודות הפנים: קודם כל – מטבח. במטבח עבדו מארבע או חמש בבוקר בערך עד תשע או עשר בערב. מובן שהיו צריכים לעבוד לפחות בשתי משמרות. מספר העובדים היה בין שישה לשמונה. זה כבר יוצא כ־15 איש מחברי הקיבוץ. בסך הכל היינו כ־80 איש בקיבוץ.

מכבסה: צריך להגיד, בזמן שמדברים על עבודות פנים כמו מכבסה וכו׳, שהשיתוף בקיבוץ אז היה הרבה יותר מלא משהוא כיום. כל מה שהחברים הביאו איתם מחו״ל, כמו בגדים וכו׳, נכנס למחסן הכללי. למחסן היו מכוונים בעיקר בחורות מקצועיות, כאלו שידעו לתפור או לעשות תיקונים בבגדים. היו מכינים את הבגדים ביום שישי אחר הצהריים, וכשהחברים חזרו מן העבודה מצאו על מיטתם בגדים נקיים לשבת, בחבילה מסודרת ומקופלת ומגוהצת. את בגדי העבודה המלוכלכים זרקו לארגז כללי, שהלך אחר כך למכבסה. גם במכבסה עבדו כמה אנשים, לפי האפשרויות.

שמירת לילה: תפקידו של שומר הלילה היה לא רק לשמור, אלא גם להעיר כל אחד בשעה שעליו ללכת לעבודה, להדליק במטבח את הפרימוסים, ושאר עבודות הכנה שאפשר היה לעשות בלילה. במשך זמן מסוים שכרנו כרם, וגם שם היה צריך לשמור בלילה. אני הייתי במשך שבועיים שומר בכרם, ואני זוכר שהיה איזה פנצ׳ר – בוקר אחד אחרי השמירה שכבתי לישון והעירו אותי לאחר כשעה בשאלה אם יריתי בלילה, כי מצאו לא רחוק משם ערבי פצוע. באמת יריתי באוויר, כדי להבריח נחשים או גנבים, אבל הוא לא יכול היה להיפצע מהיריות שלי כי יריתי באוויר, כדי להפחיד. חשבו שיהיו בעיות, אך לא קרה כלום.

קבוצת בנאים מקיבוץ בנימינה (מתוך חוברת על קיבוץ בנימינה מארכיון קיבוץ גן שמואל)

עוד שני מוסדות של עבודות פנים, שנחשבו כבר כמכניסים: האחד – נגרייה. היו ארבעה או חמישה נגרים. המוסד השני היה הסנדלרייה, שבה, כביטוי מהפכני של השומר הצעיר, עבדו שתי בחורות, אלישבע ומלכה. הנגרייה והסנדלרייה ביצעו עבודות גם בשביל הקיבוץ וגם בשביל החוץ.

אחת מעבודות החוץ הייתה קטיף. לזה שלחו בחורות או בחורים אחרי מחלה, חלשים, כי זאת הייתה עבודה קלה יותר.

חפירת תעלות הייתה עבודת פרך, כי האדמה בבנימינה הייתה אדמת ביצה, שבקיץ התייבשה ונעשתה קשה כאבן. היה מאוד קשה לחפור כ־40 ס״מ בשכבה העליונה הקשה הזו. למטה מזה האדמה הייתה דביקה וצמיגה כמו גומי. את התעלות היה צריך מפעם לפעם לנקות, כי המים היו סוחפים בוץ ויוצרים סתימות. היה צריך לעמוד בתוך התעלה, כשהמים והבוץ מגיעים לחצי הגוף, ולהוציא באתים את הבוץ הנוזלי. העובדים בעבודה הזאת היו מכוסים כל הזמן בבוץ.

אלו היו עיקר עבודות החוץ. סדר היום היה כזה: בדרך כלל החברים לא הלכו לישון לפני גמר סידור העבודה, כדי לדעת במה עובדים למחרת היום ומתי צריך לקום בבוקר. בבוקר השכם שומר הלילה העיר כדי לצאת לעבודה, כל אחד בזמן שלו. לפעמים היה צריך לקום מוקדם באופן מיוחד, אם היה צורך להגיע לשדה רחוק של פיק״א או למושבה רחוקה כמו פרדס חנה, והדרך לשם לקחה כשעה. החברים קמו, התרחצו והתלבשו. נכנסו לחדר האוכל, לקחו משהו לארוחת בוקר. עובדי המטבח הכינו לכל אחד צידה לדרך בהתאם לצרכיו, לפי רשימה שהיו מקבלים.

עיקר המזון היה מין נוזל דליל בקערה עם כמה פרוסות לחם, קצת זיתים, לפעמים חצילים מטוגנים או קציצות. אמנם המצב בארץ לא היה טוב מבחינה כלכלית באופן כללי, אך האוכל שלנו היה דל במיוחד לעומת מה שהביאו איתם פועלים אחרים, וזאת יכולנו להשוות כשעבדנו איתם והיינו אוכלים ביחד את ארוחת הבוקר. גם בקיבוץ עצמו, אחרי העבודה, בארוחת הצהריים או הערב, המזון היה בשפל המדרגה. מובן שזה השפיע על המצב הגופני. חברים בעלי גוף חזק החזיקו מעמד, אך אלה החלשים נחלשו עוד יותר והיו פתוחים למחלות, בעיקר למלריה.

באשר לי, בגלל שהייתי צמחוני אפילו לא אכלתי את קציצות הבשר ומנת המזון שלי הייתה עוד יותר דלה. אין פלא שכעבור זמן לא רק באמת חליתי במלריה, אלא שאחר כך זה התפתח למלריה כרונית שהיה קשה להיפטר ממנה וסבלתי הרבה. היה זמן שכמה חודשים לא יצאתי בכלל לעבודה כי ההתקפות היו חוזרות ונשנות כל שלושה שבועות באופן סדיר – לא הספקתי להחלים מהתקפה אחת וכבר הגיעה התקפה חדשה, וחוזר חלילה. הקיבוץ סידר, על חוף הים, בשיתוף עם קיבוץ אחר, בית הבראה לחולי מלריה כרונית ששהיתי בו.

אחר כך נשלחתי גם לבית ההחלמה במוצא, ושם שהיתי כמה שבועות. אחר כך עשיתי טיול גדול בארץ, אך זה כבר סיפור אחר. זה באשר לעבודה ולמזון בקיבוץ.

על כל החיים הכלכליים בקיבוץ חלש האקונום, חבר הקיבוץ שנבחר כדי לנהל את המשק. מכיוון שהכל היה משותף, כל ההכנסות מן העבודה השכירה היו מגיעות אליו. האקונום היה מנהל פנקסים. הוא היה קונה את כל הדרוש לקיבוץ, כמו דברי מזון, הלבשה וכו׳, בסיטונות, והיה הקובע בכל העניינים המשקיים. עניינים עקרוניים או חשובים ממש הגיעו לשיחת הקיבוץ, אך הוא היווה את הזרוע המבצעת. אם חבר קיבוץ היה צריך סכום כסף למטרה שהיא, כמו טיול או נסיעה מסוימת, היה צריך לפנות לאקונום. בסכומים קטנים היה האקונום מחליט בעצמו, לפי שיקול דעתו, אך כשהיה מדובר בסכומים גדולים היה נוטה לסרב, וחבר הקיבוץ היה רשאי להביא את העניין לפני הקיבוץ.

באשר לחיי התרבות בקיבוץ – הייתה לנו ספרייה, די גדולה ובשפות זרות שונות, גרמנית, צרפתית ואנגלית, פולנית. הכילה ספרי מדע בעיקר, כלכלה, בעיות חברתיות. אני אז למדתי בעצמי גרמנית, כי רציתי לקרוא ספרי מדע בשפה זו. למדתי בעזרת מילון ועבדתי על זה הרבה. באשר לתיאטרון וקולנוע – גם בערים לא היה היצע גדול כל כך כמו שיש היום; אך בכל זאת היו כמה תיאטראות כמו הבימה, האוהל, המטאטא. אפשר היה ללכת לתיאטרון בזמן ביקור בעיר, אם היה כסף. לא היה אז נהוג שהתיאטרון יורד לקיבוץ. לעתים רחוקות מאוד ראינו תיאטרון או קולנוע. אם היו מביאים סרט למושבה, גם אנחנו היינו נהנים מזה לפעמים.

במה שכן היינו "עשירים" זה במוזיקה. היה לנו פטפון שקיבלנו במתנה ממישהו, נדבן. והיו לנו הרבה תקליטים, ולחברים היה חופש מוחלט לשמוע מוזיקה כאוות נפשם. בעיקר אני זוכר בחור אחד גבוה ויפה, סשה פינקל, אחיו של שחקן הבימה שמעון פינקל, שהיה חובב מושבע של מוזיקה והיה משתמש הרבה בפטפון. וגם חברים אחרים היו שומעים הרבה.

עוד אלמנט שאפשר לכלול במושג תרבות היו השיחות, האספות. בשיחות היו ויכוחים ודיונים. היו דנים בבעיות אקטואליות וגם בבעיות אידיאולוגיות ועקרוניות. אפשר להגיד שזה היה חלק מחיי התרבות באותה תקופה.

חברות קיבוץ בנימינה מכבסות (מתוך חוברת על קיבוץ בנימינה מארכיון קיבוץ גן שמואל)

היינו לבושים בצורה מאוד פשוטה. בזמן העבודה כמובן היינו בבגדי עבודה ואחרי העבודה והמקלחת לבשו – ובדרך כלל כולם אותו הדבר – חולצה כחולה ומכנסי חקי קצרים, והסתובבו ברגליים יחפות.

שאלות אידיאולוגיות: ציונות ומרקסיזם

וכך נקלעתי למציאות שונה לגמרי. ממציאות של עיירה קטנה, שבה שהיתי רוב הזמן, למציאות של קיבוץ, שונה מאוד ממה שהייתי רגיל. יחד עם תנאי החיים והעבודה החדשים התחלתי להתבונן מסביבי ולהכיר את המציאות הקיבוצית, שלא הייתה כפי שלמדנו עליה בגולה. אני צריך להקדים ולספר שתנועת השומר הצעיר חינכה את חבריה על אידיאולוגיה מרקסיסטית־לניניסטית, ויחד עם זה – ציונית. לעומת מנהיגי התנועה – הַכָּרָתי במרקסיזם ולניניזם הייתה מלאה, פרט לבעיה הלאומית היהודית. רק כאן נחלקנו. עד הנה היה הכל בסדר. גם אני האמנתי שעלינו להקים לנו בית ומדינה לאומית ומולדת בארץ ישראל. אלא שמרקסיזם ולניניזם פירושם סולידריות עם הפרולטריון הבינלאומי. בארץ לעומת זאת נתקלתי (ואני אומר "אני", למרות שהיו הרבה כמוני) בסיסמאות ומושגים חדשים שהיו בשבילי תמוהים ולא מובנים לגמרי. למשל – "כיבוש עבודה" או "כיבוש אדמה". בחו"ל ידענו שישנה קק"ל שאוספת תרומות בכל תפוצות הגולה, ובכספים האלה קונה אדמות בארץ ישראל. הבנו שמסיבות שונות הקרן צריכה לשלם מחירים גבוהים עבור האדמות האלה, מעבר למחירי השוק, אבל לא הבנו מה פירוש "כיבוש אדמה" ומה ההבדל בין זה לבין קניית אדמות.

באשר לכיבוש עבודה – דובר על הצורך בארגון משותף של הפועלים היהודים, והייתה סיסמה של עבודה עברית טהורה. דרשו מאיכרי המושבות שיעסיקו פועלים עברים, יהודים בלבד. זה עמד בסתירה לעקרונות המרקסיסטיים־לניניסטיים. מה תהיה עמדתנו בעניין זה? התחילו ויכוחים בקיבוצים וגם בקיבוץ שלנו, איך נַגשים סיסמאות אלה בהתאם לעקרונות שלמדנו בחו"ל.

אני זוכר פעם אחת, כמה חודשים לאחר שהגעתי לקיבוץ – היה לנו גונג, פעמון ברזל שהיה קורא לארוחות ולאספות וכו'. באמצע הלילה אנחנו שומעים פתאום את הגונג. כולנו קפצנו מן המיטות ורצנו החוצה. התברר שיש סכנה של

התנפלות ערבים על הקיבוץ. מאין ידיעה זו? שומרים חברי ההגנה הבחינו מרחוק באורות וצעקות של ערבים. באמת, כשהערבים היו מתכוננים להתנפל על יישוב יהודי היו באים בהמון ובצעקות, ובאורות מרצדים של פנסים. לפעמים היו באים על בהמות, גמלים, והיה אפשר לשמוע גם את הקולות שלהם. היו תוכניות למקרים כאלה וגם נשק. תפסו עמדות תצפית פה ושם וחיכו להתקפה. לבסוף התברר שהערבים חיפשו בביצות גמל או גמלים שהלכו לאיבוד, ולא היו להם שום כוונות אגרסיביות ולא קרה שום דבר.

אבל אחרי מקרה זה אני חשבתי הרבה, למה לערבים להתנפל על הקיבוץ? נראה שלא לשם שוד וביזה. ולכן חייבת להיות סיבה רצינית יותר מאחורי זה. נראה שהם רואים בקיבוצים מתחרים, שלוקחים את העבודה והאדמה מתחת ידם. לא רק אצלי, אלא גם אצל הרבה חברים אחרים, שהאמינו אמונה שלמה ביסודות המרקסיזם והלניניזם ובסולידריות הפרולטרית הבינלאומית, התעוררו ספקות בקשר להתאמת המציאות לסיסמאות. אחר כך התברר שהיו סיבות לכך. לא תמיד קניית האדמות מתנהלת בצורה כזו שהמוכר מוכר מרצונו, כמו שהאמנו.

התברר שבימי הטורקים לא היה קיים בכלל רישום אדמות בארץ ישראל. אחרי בוא האנגלים, ב־1917, הוכרז על הצורך ברישום כל האדמות. בימי הטורקים הבעלות על האדמות לא הייתה רשמית. על האדמות השתלטו פיאודלים שקשרו אליהם את האיכרים (דרך הלוואות וכו׳), ובסופו של דבר לכל אפנדי היו אדמות ואיכרים, פלאחים, שהיו אריסים שלו. הם עבדו את האדמות אך היו צריכים לשלם לאפנדי בתמורה את החלק הרביעי מהיבול. רמת החקלאות הייתה נמוכה וגם היבול היה נמוך, אך האפנדי התעשר מאחר שאסף את החלק הרביעי מהרבה איכרים. המשפחה הערבית סבלה מחסור, במיוחד אם הייתה מרובת נפשות, ונאלצה ללוות עוד מן האפנדי, והתלות בו רק התחזקה. הם היו צריכים לחפש גם עבודות מחוץ לחקלאות. כאשר הממשל האנגלי הכריז על רישום קרקעות, המוסדות הממשלתיים היו בערים הגדולות: חיפה, תל־אביב, ירושלים, עפולה וכו׳. בכפרים הערביים המרוחקים מובן שלא היו מוסדות ממשלתיים. צריך היה לבוא העירה בכדי לרשום את הקרקעות. בעלי האדמות, האפנדים, רשמו על שמם אדמות ככל שעלה ברצונם, והפלאחים הערבים לא ידעו מזה,

כי לא היה להם קשר עם העיר וגם לא היו באים בקרבת משרדי ממשלה מרצונם הטוב, מפחד. כך הפכו הפלאחים לאריסים באופן חוקי.

כאשר קק״ל התחילה לקנות אדמות היא קנתה מבעלי האדמות החוקיים, שעל שמם הייתה רשומה האדמה והם היו רשאים למכור. הם התגוררו בארץ, והיו כאלה שהתגוררו בחו״ל (למשל בביירות). כאשר קק״ל באה להגשים את הקנייה התברר שהאדמות האלה אינן פנויות וגרים עליהן אריסים שחיים מן האדמה, עם משפחותיהם. הקרן הקיימת דרשה מהם לעזוב את האדמות על סמך חוזי הקנייה. האיכרים הערבים סירבו, בטענה שהם מעבדים את האדמה מדורי דורות וגם משלמים לאפנדים, ואין להם לאן ללכת. המשטרה האנגלית נקראה לעזרת הבעלים החוקיים כדי לפנות את האריסים, וזה הגיע לידי התנגשויות דמים, כשהאיכרים הערבים שוכבים לפני גלגלי המכוניות. בסופו של דבר הרבה משפחות פונו בכוח והקרן הקיימת קיבלה את הבעלות. זה היה כיבוש אדמות. רחוק מן התמונה שהייתה לנו בגולה על צורת המכירה של האדמות, וכמובן לא בהתאם לעקרונות המרקסיזם.

אחרי שפינו את הערבים מן האדמות האלה עדיין לא מסרו אותן מיד. בעיקר במקומות הסְפָר, במקומות שגבלו בכפרים ערביים, היו מיישבים את הקיבוצים. בניגוד לבודדים, הקיבוצים יכלו לארגן הגנה מסודרת מפני התנפלויות, מצד ערביי הסביבה וגם מצד הערבים שפונו מן האדמות ואולי ינסו לתפוס אותן חזרה. מכאן הבנו מה זה כיבוש אדמות.

״דו־קיום בבנימינה, רחל כהן על החמור ובולק משמאל״ (מתוך חוברת על קיבוץ בנימינה מארכיון קיבוץ גן שמואל)

באשר לכיבוש עבודה – היה הבדל בין העיר למושב. בעיר בדרך כלל ההסתדרות שלטה על שוק העבודה. מחוסרי העבודה היו באים כל יום בבוקר ללשכת ההסתדרות לבקש

עבודה. היה אז חוסר עבודה והיו אומרים להם שאין עבודה. אחת הסיבות לזה הייתה שהפועלים הערבים היו עובדים ולא נשארה עבודה לפועלים העברים. המזכיר היה מציע לפועלים העברים לגרש את הפועלים הערבים בחזרה לכפריהם וכך להשתלט על שוק העבודה. "מדינה עברית – עבודה עברית". ובאמת היו מתארגנות קבוצות שיצאו לפרברים, וכשמצאו פועל ערבי דרשו ממנו להסתלק. כשסירב – קיבל את מנתו. הייתה אלימות. כך כנראה היה המצב בכל הערים. בצורה כזאת ההסתדרות לחמה בעד עבודה עברית. במרכז העיר אי אפשר היה יותר למצוא ערבים.

במושבים ובכפרים המצב היה אחר. הפרדסנים הוותיקים, במיוחד במושבות הוותיקות כמו פתח תקווה, העדיפו להעסיק פועלים ערבים שהיו מקבלים פחות מחצי ממה שקיבלו הפועלים העברים. הפועלים הערבים היו ירדנים, ערביי הכפרים ובעלי משקים זעירים שנאלצו לעבוד עבודות נוספות למחייתם. היו ביניהם גם פועלים מקצועיים. נגד הפרדסנים האלה התנהלה תעמולה רעשנית, קודם כל בעיתונות ובהרצאות. ניסו ללחוץ עליהם לכיוון עבודה עברית. היו גם בתי חרושת שניסו להעסיק פועלים ערבים.

זו הייתה התמונה בשטח כשבאתי ארצה – כיבוש האדמה והעבודה. אגב, בבנימינה פרצה שביתה, בפרדסים. השובתים היו הפועלים הבודדים במושבה. הצטרפו אליהם חברי הקיבוצים שהשתייכו לתנועה המרקסיסטית־לניניסטית, והייתה סולידריות עם הפועלים היהודים ששבתו. אבל בבנימינה היה גם מספר לא גדול של פועלים ערבים. וגם הפועלים הערבים שבתו. אנחנו, השומר הצעיר, מכיוון שהיינו בעד ארגון משותף של הפועלים הערבים והיהודים, השתדלנו לבוא במגע עם הפועלים הערבים. מכיוון שאני הייתי היחידי שידע לפטפט קצת ערבית, הייתי הנציג של הקיבוץ מול הפועלים הערבים. הייתי בקשר איתם בכל מה שקורה. הבטחנו להם שנשבות יחד איתם ושבגמר השביתה ננסה להתקבל ביחד לעבודה, ובלבד שישבתו יחד איתנו. הם האמינו לנו. היה צורך גם לשמור, להשגיח שמפרי שביתה לא ייכנסו לפרדסים לעבוד. לפעמים הפרדסנים היו מכניסים אותם.

תוך כדי שביתה זו, שנמשכה כמה ימים, הייתה אספת פועלים על גבעה ליד בנימינה. הרוב היה בעד סיום השביתה

וחזרה לעבודה. הוחלט שלמחרת חוזרים לעבודה. בזמן ארוחת הערב אמרו לי שמישהו מחכה לי בחוץ. יצאתי. מצאתי שלושה־ארבעה ערבים, מהקבוצה שהייתה איתי בקשר. הם רצו לדעת מה התוצאות של אספת הפועלים. מסרתי להם שהוחלט על חזרה לעבודה. הם שאלו מה בקשר להם. מאחר שלא דובר על כך באספה, ביקשתי מהם לחכות קצת בזמן שאכנס להתייעץ עם החברים. לא נמצא פתרון לבעייתם וזאת הייתי צריך למסור להם. הם הבינו את העניין והלכו.

חגיגות 1 במאי בקיבוץ בנימינה (מתוך חוברת על קיבוץ בנימינה מארכיון קיבוץ גן שמואל)

אני רוצה להוסיף עוד נקודה אחת שעשתה עלי אז רושם עז. ליד בנימינה, על אדמות פיק"א, עמדה בקתה אחת של פלאח ערבי. גר שם זקן אחד בעל חלקת אדמה שסירב בשום אופן למכור אותה, למרות הלחץ שהופעל עליו והמחיר שהוצע לו. הוא טען שזאת אדמתו מדורי דורות והוא רוצה למות פה, כמו אביו ואבי אביו לפניו. חלק מהלחץ שהופעל עליו היה להרחיק את מקור המים משדותיו. עשו כל מה שרק יכלו להציק ולהכביד עליו כדי שימכור. אך הוא התעקש ולא רצה למכור. כששמעתי על כך גברה בלבי ההערצה לפלאח הזה שאיננו רוצה להיפרד מאדמתו. ובלי להזכיר שאין לו לאן ללכת משם. זה גם היה אחד הארגומנטים שלי בוויכוחים בקיבוץ, בנוגע להגשמת המרקסיזם־לניניזם על ידי השומר הצעיר.

הסיסמאות על כיבוש עבודה ואדמה, השביתה בפרדסי בנימינה ומקרה הפלאח הערבי – כל אלה הצטרפו יחד כדי להוכיח לי יותר ויותר שקיבוצי השומר הצעיר בארץ ישראל לא מגשימים את עקרונות המרקסיזם־לניניזם שעליהם

חונכנו. תהליך דומה עבר כנראה על הרבה חברים אחרים בקיבוצי השומר הצעיר. זה התחיל בקיבוצי השומר הצעיר מגליציה ועבר לקיבוצים הפולניים. אצלנו נוצרה קבוצה, שהיוותה כשליש או 35 אחוז מחברי הקיבוץ, שהייתה בעלת נטיות והשקפות שמאליות. במושבה הייתה קבוצה קטנה של קומוניסטים בודדים, חברי ה־פק"פ של אז, אפשר היה לספור אותם על אצבעות יד אחת. הם כבר מצאו קשר אל מספר חברים מאיתנו, והתחילה התסיסה.

פק"פ (ציטוט מוויקיפדיה): המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל נוסדה בשנת 1919, שנתיים לאחר המהפכה הרוסית, בתור "מפלגת הפועלים הסוציאליסטית" – מפ"ס, והשתתפה בוועידת היסוד של ההסתדרות (1920). בשנת 1922 שינתה את שמה לפק"פ, ביידיש – "פאלעסטינישע קומוניסטישע פרטיי". בחירת השפה לא הייתה מקרית – היא נבעה משלילת הציונות, שהחייאת השפה העברית הייתה מעיקריה. מאז היווסדה ראתה המפלגה בציונות תנועה ריאקציונית ולא תנועת שחרור.

פעילות פק"פ בקיבוץ בנימינה

מצאנו מפעם לפעם כרוזים מפוזרים בתוך הקיבוץ. התסיסה האידיאולוגית הזאת, שבתחילה התבטאה בוויכוחים, התגבשה לאט־לאט וקיבלה תוכן ארגוני. כמה מחברי הקיבוץ כבר התקשרו עם המפלגה הקומוניסטית ופעלו בשיתוף פעולה איתה. אני על זה עוד לא ידעתי. הייתי עוד בתפיסה האידיאולוגית שלי. התווכחתי הרבה. מובן שזה היה לרעתי. כולם ידעו את השקפותי, "גיליתי את הקלפים". פנה אלי אחד מחברי הקיבוץ שהערכתי אותו מאוד, גולדברג, ביאליסטוקאי – מהעיר ביאליסטוק שבפולין – ושאל אם אני מוכן להיות חבר הוועד של המפלגה בבנימינה. הייתי מוכן. בצורה כזאת צורפתי לוועד המפלגה בבנימינה מבלי להיות חבר מפלגה באופן רשמי. גם גולדברג היה חבר הוועד, עם עוד חבר קיבוץ ועוד שניים מהמושבה, וביחד היינו חמישה איש בוועד. התכנסנו מדי פעם לישיבות סודיות, ארגנו פעולות, הפצנו כרוזים. התחילה פעולה די תוססת.

בינתיים, כשהקיבוץ ראה את המתהווה, לא יכול היה לעבור על זה לסדר היום והתחיל לפעול פעולה נגדית. בהתחלה זה התבטא בוויכוחים והחלפת דעות אידיאולוגיות. אחר כך החליטו לעשות בירורים אידיאולוגיים. לשם כך היו באים לקיבוץ "תותחים" מן ההנהגה, כמו יעקב חזן, לשם שיחות וויכוחים. שאלנו הרבה שאלות וגם קיבלנו תשובות על הספקות שלנו. היינו יושבים לילות שלמים בוויכוחים. בימים עבדנו ובלילות התווכחנו והקיבוץ כולו רתח. באחת השיחות האלה דובר על ארגון פועלים משותף. שאלנו את חבר ההנהגה של השומר הצעיר מהי עמדת התנועה בעניין ארגון משותף של פועלים ערבים ויהודים. הוא אמר שכמובן הם בעד זה. אבל כל זה היה ויכוח תיאורטי בלבד, כי השליטה הייתה בידי ההסתדרות והפועל הצעיר וכו' ולא בידי השומר הצעיר, שבכלל לא הייתה להם דריסת רגל בערים אלא רק בקיבוצים. באשר לפועלים ערבים – מובן שלא ניתן להתארגן ביחד עם הפועלים הערבים הזמניים. הם לא עובדים באופן קבוע ויש להם הכנסות או עבודות אחרות. אך עם הפועלים המקצועיים, שתלויים בעבודה למחייתם – מובן שאיתם אנו חייבים להקים ארגון משותף. דחקנו את איש ההנהגה אל הקיר, שיגדיר מה זה בדיוק פועל קבוע. האם זה פועל שעובד במשק חקלאי? לדעתנו אפשר היה להחשיב כקבוע פועל ערבי שעבד תשע שנים במקום אחד. למה תשע שנים אינני יודע. בקביעת הזמן אפשר לראות מעין דו־פרצופיות, כי ניתן היה אולי למצוא רק חמישה־עשרה פועלים אז בארץ שעבדו תשע שנים במקום אחד.

אשר לחברותנו בקיבוץ. למעשה אפשר היה לפתור את הבעיה בצורה פשוטה מאוד. אם מישהו לא הסכים, מסיבות שונות, עם האידיאולוגיה של הקיבוץ – יכול היה לעזוב. לא הייתה כל מניעה. כך, אם הקבוצה שלנו הייתה מאוכזבת מהאידיאולוגיה הציונית ומהאידיאולוגיה של השומר הצעיר – יכולנו פשוט לעזוב והעניין היה מחוסל. אבל אנחנו היינו קבוצה מאורגנת. אחדים מאיתנו היו כבר חברים בפק"פ ולאחרים היה קשר עם הפק"פ. קיבלנו הוראות מהמפלגה, וההוראות היו לנהל טקטיקה של הַשְׁהָיָה. להישאר בקיבוץ עד כמה שאפשר יותר, בשביל להשיג את ההשפעה המקסימלית על החברים. ולכן אנחנו, בהתאם לכך, התחלנו להתנהג אחרת. הפסקנו את הוויכוחים והשתדלנו לא לצאת בגלוי עם

העמדות הקומוניסטיות והאנטי ציוניות, כדי לא לתת להנהגת התנועה והקיבוץ תואנה להוציא אותנו מן הקיבוץ. אמרנו שיש לנו ספקות ואנו בתקופה של בירורים, אך לא הצהרנו שאנו אנטי ציונים. כדי לגמור עם העניין הזה, לקצר אותו, הקיבוץ עשה צעד נוסף. משום שהשיחות הקיבוציות לא הביאו את התוצאות הרצויות, החליט הקיבוץ להעביר משאל, רפרנדום, בין כל חברי הקיבוץ. להעמיד להם שאלות, והתשובות יַראו אם החבר בעד העקרונות הקיבוציים או לא. למשל: האם אתה בעד רכישת אדמות, בעד עלייה, בעד התיישבות, בעד הקרן הקיימת וכו׳. כל חבר קיבוץ היה צריך תוך תקופת זמן מסוימת לענות ב"כן" או ב"לא". התוצאות יַראו את מי צריך להוציא מן הקיבוץ, וכך לגמור עם האופוזיציה.

באספה שבה הועלה עניין הרפרנדום אנחנו הצענו להוסיף ל"כן" ול"לא" עוד רובריקה – "לא ברור". טענו שלא לכל אחד ברורה בדיוק עמדתו בעניינים אלה. יש עוד התלבטויות ולא לכולם יש כבר הכרעה סופית. צריך לתת לאנשים זמן להחליט. ההצעה הזאת נתקבלה. בקבוצה שלנו הוחלט שכל אלה שעמדתם הייתה גלויה וידועה יכתבו "לא", זו הייתה קבוצה של כחמישה אנשים. כל השאר יכתבו "לא ברור" ויישארו בקיבוץ כדי להמשיך בפעולה. כך נגמר הרפרנדום, שלא נתן לקיבוץ את התוצאות המקוות, הודות לתכסיס שלנו. אחרי הרפרנדום עזבו כמה חברים ואנו המשכנו בפעולה. אני המשכתי להיות חבר הוועד של הפק"פ בבנימינה.

שבת אחת, כשעשיתי תורנות מטבח, נקראה ישיבה שבה ישתתף נציג המפלגה מחיפה שבא לשם כך באופן מיוחד. היה עלינו להתכנס במקום המיועד, חורבה בדרך לזכרון יעקב, באותו יום בשעה שתיים. מיהרתי לגמור את התורנות, להתרחץ ולאכול משהו ורצתי לישיבה. הייתי עם עוד חבר ועד מהקיבוץ. בדרכנו לישיבה פגשנו שניים מחברי הקיבוץ, בחור ובחורה שטיילו בהרים. הם הסתכלו עלינו ועברו הלאה. הבנו שלא מדובר בטיול מקרי אלא במעקב, וידענו שזה יהיה הסוף. בגמר הישיבה דיברנו על כך. ידענו שבאותו ערב תהיה אספה שבה יחליטו להוציא אותנו מן הקיבוץ, בגלל שמצאו אותנו בישיבה של הוועד הקומוניסטי. נקטנו טקטיקה מסוימת שלפיה הודענו לחברינו – לא יכולנו לפנות לכל אחד מחברי הקיבוץ כי עקבו אחרינו – שקרה כך וכך ושכנראה יוציאו אותנו מן הקיבוץ ושהיתר צריכים להישאר בקיבוץ ולא

להיכנע. בערב התקיימה אספת קיבוץ, אך בה לא דובר על הישיבה ההיא אלא דרשו מאיתנו לתת תשובה ברורה על הרפרנדום כי עבר כבר זמן רב ועלינו להחליט. ידענו שאין מה לשחק במחבואים והחלטנו לתת הרצאה תעמולתית עם עמדה גלויה של המפלגה. אני הייתי אמור לדבר שני בבירור זה. לחבר הראשון לא נתנו להרצות, הם עמדו על התכסיס שלנו. הייתה הצבעה מהירה בעניינו והוא הוצא מן הקיבוץ. הגיע תורי ורציתי לדבר אך לא נתנו לי. התנגדתי שזו לא דמוקרטיה. בסוף עזבתי את האספה ויצאתי בטריקת דלת. ידעתי שיצביעו בענייני ויוציאו אותי מן הקיבוץ. בצורה כזאת גורשתי מקיבוץ השומר הצעיר ופה מתחילה תקופה חדשה.

אך לפני שאעבור לתקופה החדשה אני רוצה להגיד שכל חבר שהוצא מן הקיבוץ היה צריך לקבל ממחסן הבגדים, אם לא את ה"חלק" שהביא איתו, אז איזה בגדים אלמנטריים לתקופה הראשונה שלו מחוץ לקיבוץ. ובאמת נתנו מערכת בגדים, אך במצב משומש ובלוי וקרוע שאי אפשר לתאר. זאת כדי שהבגדים הטובים יישארו בקיבוץ. בתחילה רצו לקחת את העוזבים באוטו לתל־אביב. אנו התנגדנו בטענה שבצורה כזו רוצים למסור אותנו בידי המשטרה. זה הפירוש היחיד שאפשר לתת להוצאה מרוכזת של קבוצת קומוניסטים. הקיבוץ הסכים לכך והוחלט שכל אחד ימסור את יעדו ויקבל סכום לכרטיס לאותו מקום, חיפה או תל־אביב וכו׳. כרטיס לחיפה ברכבת עלה 13 גרוש ולתל־אביב 18 גרוש. אני אמרתי שאני נוסע לתל־אביב בשעה שנסעתי לחיפה וכך "הרווחתי" חמישה גרוש לימים הראשונים. עם הכסף הזה והציוד שקיבלתי מהמחסן הגעתי לחיפה.

חיפה

כאן מתחילה תקופה חדשה בחיי, הן מבחינה כלכלית, אני כבר מחוץ לקיבוץ ועלי לדאוג בעצמי לקיומי ולצרכי, והן מבחינת הפעילות המפלגתית.

בחיפה מצאתי כמה מכרים מאלה שעזבו את הקיבוץ. אחד מהם הסכים שאגור בחדר השכור שלו עד שאמצא עבודה ודירה. להשיג עבודה היה קשה אז. המצב בארץ לא היה טוב במובן זה. הציעו לי ללכת לנמל חיפה כי כעת עונת העמסת התפוזים לייצוא. באתי לנמל כל יום בשבע בבוקר וחיכיתי שמישהו ישכור אותי ליום עבודה. שם הייתה קבוצה קבלנית

שלה הייתה זכות על כל עבודות ההעמסה והם בעצמם עבדו רק חלקית והשתמשו בפועלים מבחוץ. בשערי הנמל (לא נתנו להיכנס לנמל עצמו) עמדה קבוצה גדולה, בין 30 ל־80 איש, שהיו מחכים ליום עבודה. במקרה הצורך הייתה הקבוצה הקבלנית הזאת מחזקת את הפועלים משלהם בפועלים שעמדו בחוץ. אלה אנשים שהכירו אותם, שעבדו איתם כבר, פרוטקציה, משפחות, אינני יודע. על כל פנים, בבוקר היו בוחרים מבין הקבוצה הזאת עשרה או 15 איש לעבודה. רק במקרים נדירים, כשהיה צורך ביותר פועלים, היו לוקחים עוד כמה אחדים. מכיוון שלי לא הייתה פרוטקציה, ולא התבלטתי במיוחד בין הפועלים, לא קיבלתי עבודה מיד.

כשבועיים וחצי רצופים הייתי בא יום־יום לנמל, ויום־יום חוזר מבלי שייקחו אותי לעבודה. בחמישה הגרוש שנשארו לי הייתי קונה פעם ביומיים כיכר של לחם ישן במאפייה וכמה תפוזים שהיו אז בזול. המזון שלי היה מורכב משתי ארוחות ליום. בבוקר חתיכת לחם יבש ותפוז ובערב חתיכת לחם יבש עם תפוז. דיאטה כזאת, במיוחד לאחר שהייתי חולה בקיבוץ, לא הספיקה לסַבָּל שעובד עבודה פיזית קשה. הייתי מאושר כשאחרי השבועיים וחצי מישהו בחר בי לעבודה. הייתי מבסוט עד לב השמים והשתדלתי לעבוד היטב, כדי שייקחו אותי שוב למחרת היום. להרוויח את יום העבודה הראשון שלי גרם לי אושר רב. לאחר מכן הייתי עובד פעם בכמה ימים. מובן שאי אפשר היה לחשוב על דירה וכו׳.

בינתיים התחילה פעילות מפלגתית. היו מזמינים אותי לאספות של המפלגה, שהתקיימו במקומות שונים, בהרים, בעיקר במערות. עשיתי היכרות עם חברים ועם בעיות. פעם גם הוזמנתי לפגישה שנכח בה מזכיר המפלגה, בחיפה. הוא היה שליח הקומינטרן [האיגוד הבינלאומי של המפלגות הקומוניסטיות: האינטרנציונל הקומוניסטי או האינטרנציונל השלישי. הוקם ב־1919 ופורק על ידי סטאלין ב־1943] בארץ, ותפקידו היה לכוון את המפלגה בכיוון הנכון. קראו לו שמעון. הוא חוסל אחר כך בברית המועצות על ידי סטאלין. בתקופות מאוחרות יותר נתקלתי בקרובי משפחה שלו בפולניה. אך כל אלה היו בגדר פעולות פסיביות. עוד לא עשיתי שום פעולה ממשית. והנה קיבלתי תפקיד.

ב־1 במאי 1932, אם אינני טועה, נתנו לי תפקיד פעיל – לתלות דגל אדום. אין צורך להזכיר שהמפלגה הייתה

במחתרת והפעולות היו מחתרתיות והיא נרדפה על ידי המשטרה הבריטית. ב־1 במאי וב־7 בנובמבר היו תולים דגלים אדומים ברחובות. לא רק בארץ אלא גם בפולניה ובארצות אחרות. את הדגל תלו בטכניקה מיוחדת שצריך היה ללמוד. קודם כל היה מנגנון כזה שקראו לו "ז'אבקה" (צפרדע). הוא היה מורכב מחוטי ברזל מכופפים, כך שבמשיכה הם ייצמדו לחוטי החשמל או הטלפון והדגל יהיה תלוי. למנגנון הזה היו מצד אחד מחוברים הדגל האדום והסיסמאות, ומצד שני חוט ארוך. צריך היה לקחת את קצה החוט, לקשור אבן ולזרוק, ככה שהחוט יעבור מעל לחוטי הטלפון, ואז למשוך עד שהדגל יהיה תלוי כמו שצריך. אחר כך היה צריך לחתוך את החוט (כדי שאי אפשר יהיה להוריד את הדגל) ולברוח. התפקיד שלי היה לתלות דגל כזה בשכונת הרכבת, בחיפה התחתית. שכונת פועלים מעורבת. את הדגל הייתי צריך לקבל במקום מסוים בערב שלפני הפעולה. מצאתי מקום מתאים לדגל, תליתי אותו, כשכמה אנשים עומדים ומסתכלים, אך שום דבר לא קרה. הלכתי משם, בשקט, דרך סימטאות, ונעלמתי. הפעולה הצליחה. עליתי להדר הכרמל. עברתי ליד תחנת המשטרה. כמה שוטרים ישבו על המרפסת ושתו קפה. עברתי לידם ברגש שמחה, לגלוג. הם שותים קפה ואינם יודעים שכרגע תליתי דגל אדום. ניצחתי אותם. זו הייתה הפעולה המהפכנית הראשונה שלי במפלגה.

הפעולה השנייה הקונקרטית הייתה באביב, לקראת הקיץ, בחג השבועות. את חג הביכורים היו חוגגים בארץ כל פעם בעיר אחרת. ירושלים, תל־אביב, חיפה. באותה פעם זה התקיים בחיפה. היו מביאים את הביכורים מיישובי הסביבה. הכל נאסף במקום מסוים ואחר כך הלך למשרדי הקרן הקיימת. העצרת הכללית הייתה צריכה להתקיים בחצר הטכניון ומנחם אוסישקין בכבודו ובעצמו היה אמור להשתתף בה. התפקיד שקיבלתי היה לפזר כרוזים בעצרת הכללית הזאת. פיזור כרוזים בעצרת פטריוטית כזו, ומה גם בחצר הטכניון, שהייתה סגורה מכל צד, היה כרוך בסיכון רב. אם מישהו נתפס בפיזור כרוזים באירוע כזה, משתתפי העצרת היו עלולים לעשות לו לינץ'. אך כמה שהסיכון רב יותר כך האתגר גדול יותר. הייתי ממש גאה שבחרו בי לתפקיד הזה. אחר כך התברר שלא רק אני נבחרתי, עשו לי היכרות עם עוד מישהו שנבחר לפזר כרוזים, כל אחד מאיתנו בקצה אחר של העצרת. גם פיזור

כרוזים הצריך למידת טכניקה מיוחדת. כל כרוז היה מקופל לארבע בנפרד. היה צריך לאסוף אותם בחבילה ולתפוס את כולם בפינה אחת של החבילה. כדי שהנאספים לא יבחינו מי זורק את הכרוזים היה צריך ללמוד לזרוק אותם רק באמצעות

כרוז של פק"פ מתחילת שנות ה־1930. שוכפל על ידי העתקה בכתב יד והופץ בין הפועלים

כף היד, בלי להזיז בכלל את הזרוע. נותנים תנופה חזקה עם כף היד ואז הכרוזים מתפזרים באוויר כמו מטרייה. התאמנתי בזריקה הזו במשך כמה שבועות, עד שרכשתי את הטכניקה על בוריה. הגיע זמן העצרת. למרות שהיה חם לבשתי מעיל על הכתפיים כדי להסתיר את הכרוזים. השתתפתי בחגיגות עד שהגענו לחצר הטכניון והתחילה העצרת. אוסישקין

התחיל לנאום. אני תפסתי עמדה שתהיה גם בתוך הקהל אך גם כך שיהיה לי קל לצאת משם. קבעתי עם הבחור השני שהוא ימצא מקום בקצה השני של הקהל. ברגע מסוים אני אתחיל לספור עד 50 ואז ביחד נפזר את הכרוזים. עד היום אינני משוכנע שהוא באמת עשה זאת. נראה לי שאולי נבהל. אני ספרתי עד 50 וזרקתי את הכרוזים. הם התפזרו מסביב. יחד עם הקהל התכופפתי והרמתי אחד. קראתי ואמרתי, "אה, זה מהקומוניסטים", וקרעתי את הכרוז. התחלתי להתחמק החוצה. אחד מספורטאי מכבי שעמדו ליד הסדרנים הסתכל עלי ואמר, "נדמה לי שזה אתה". הסתכלתי עליו ואמרתי לו בחוצפה, "ואני חושב שזה אתה". ואז יצאתי מחצר הטכניון בלי בעיות.

הלכתי לחברים כדי לספר להם על ההצלחה הגדולה. בזמן שהותי אצלם הגיעו אלינו ידיעות. כשעה או יותר לאחר הפיזור נאסר האקונום של קבוצת בנימינה על ידי המשטרה והואשם בהפצת כרוזים. ידיעה זו הגיעה משייקה גולד, חבר קיבוץ משמר העמק. איך זה קרה? מישהו אמר שראה את זורק הכרוזים בחצר הטכניון, לבוש בחולצה כחולה, מכנסיים קצרים וסנדלים. כך היו לבושים כל חברי הקיבוץ, וגם אני עוד הייתי לבוש כך כי אלה היו הבגדים היחידים שהיו לי מאז שעזבתי את הקיבוץ. וגם ינקל (יעקב) בראון, האקונום שבא בתור אורח מהקיבוץ לחגיגות בחיפה, היה לבוש כך ונכח בחצר הטכניון. מיד נפל החשד עליו, תפסו אותו וניסו להרביץ לו. הוא באמת קיבל מכות נאמנות, ומי יודע איך זה היה נגמר לולא המשטרה שהצילה אותו מידי האספסוף ועצרה אותו. ידוע לי שבמשך כמה וכמה שבועות היה בידי המשטרה ולא הועילו ההשתדלויות מצד חברי הקיבוץ שהעידו עליו שהוא ציוני נאמן. המשטרה טענה שהקיבוץ אינו יודע מי בשורותיו, כי המפלגה פועלת במחתרת. רק אחרי התערבות של כמה מנכבדי הציבור הוא שוחרר. בצורה כזאת נקמנו בינקל בראון שהתעלל בנו כשהיינו בקיבוץ.

זה היה המבצע השני שהייתי גאה בו. מיד אחרי זה הוחלט שאני עובר לפעילות ברחוב הערבי. ולשם כך צריך להימצא ביניהם. הייתי מעוניין ללמוד את השפה הערבית ולהכיר את המנהגים וכו'. אם אני עובד ברחוב הערבי, עם קומוניסטים ערבים, עלי להכירם מקרוב. לכן החלטתי לחפש עבודה בעירייה, בעבודות הציבוריות, כי באלה עבדו בדרך כלל

כמעט רק ערבים, בגלל שהשכר היה שם נמוך מאוד. שבעה גרוש ליום לאדם, בשעה שבעיר, בבית חרושת, פועל ערבי הרוויח 13 גרוש. השכר הקבוע של פועל יהודי היה 20 גרוש. לכן פועלים יהודים לא עבדו בעבודות ציבוריות, ואפילו בין הערבים – רק הלא־מקצועיים נאלצו לעבוד שם. בגלל השכר הנמוך לא היה קשה למצוא עבודה כזו. נתקבלתי והתחלתי לעבוד בתיקוני כבישים, יחד עם פועלים ערבים. חוששני שהייתי הפועל היהודי היחיד שעבד שם. עבדתי ואכלתי איתם ולמדתי את הפרולטריון הערבי. היו לי תאים ערביים של המפלגה שהייתי בא להרצות בפניהם. עבדתי בנמל חיפה עם פועלים ערבים שעבדו שם. גם עם פועלים שעבדו על קו הנפט מערב הסעודית, שעבר דרך ישראל לסוריה או ללבנון. ניהלתי פעולה מאוד ענפה ואקטיבית. העבודה בכבישים הייתה די קשה ומעייפת והתזונה די דלה. אבל הייתי עדיין צעיר ויכולתי להרשות לעצמי לשקוע בפעילות אינטנסיבית. זאת עד שהגיע המעצר הראשון.

המעצר הראשון

פעם החלטנו לארגן הפגנת מחוסרי עבודה בחצר ביתו של המושל האנגלי ולדרוש לחם ועבודה. את המשתתפים להפגנה החלטנו לגייס מבין פועלי הנמל ומאלה שחיכו לעבודה ליד משרדי קו הנפט. הידיעה על ההפגנה הועברה בין כל התאים, וכל תא היה צריך לתרום משהו למטרה. התכוננו לכך במשך שבוע או שבועיים. יום לפני קיום ההפגנה הייתה לי פגישה עם תא של חברים ערבים, וגם שם דיברתי על זה וחילקתי תפקידים. כשהלכתי לפגישה רשמתי לי על קרטון של קופסת סיגריות את סדר היום (אני זוכר שהיו לי שם ארבעה סעיפים, וביניהם: "הפגנת מחוסרי עבודה מול בית המושל"). למחרת היום, מוקדם בבוקר, מיהרתי לנמל ושם פגשתי חברים. קבענו להיפגש בשעה מסוימת בחצר המושל הבריטי, שגר בחיפה התחתית, ולדרוש שיקבל משלחת של מחוסרי עבודה. המשכתי בדרכי למשרדי קו הנפט ומשם יצאתי למקום העצרת, לחצר המושל האנגלי, שבה התכנסו בין 80 ל־100 איש. איתי היה עוד חבר יהודי מנציגי המפלגה שטיפל בעניין – אפרים ווזק, שהיום (1971) נמצא בארץ, אולי ויטק זוכר אותו. היה בא אלינו בוורשה. והיה איתנו עוד חבר אחד ערבי. שלושתנו היינו הוועד האחראי להפגנה. ווזק ואני נאמנו.

שלהבנו את ה"המונים". סיפרנו להם על ברית המועצות ועל הנעשה בארצות הקפיטליסטיות. נתנו דוגמאות של ניצול. אמרנו להם שעלינו לדרוש שהמושל יספק להם עבודה, כי זה בתחום אחריותו כמושל בארץ. העצרת עברה יפה. היו גם פועלים שקמו ודיברו. אחרי זה יצאנו בהפגנה לרחוב ועברנו מסביב, עד לבית המושל, עם הסיסמאות, ודרשנו שהוא יצא אלינו. הוא יצא למרפסת והסכים לקבל משלחת. שלחנו את חבר המפלגה הערבי עם עוד שני פועלים ערבים. הם עלו אליו. הוא הרגיע אותם והבטיח שישתדל לחפש עבודה. מובן שלא היה לזה כל סיכוי.

אחרי כן התפזרנו. אני חזרתי הביתה, עם עוד חבר (וינשטיין) שהיה איתנו. במרחק כחצי ק"מ מבית המושל בא לקראתנו אחד הבלשים הבכירים של המשטרה, יהודי, קליינמן, שהיה האחראי על המשטרה החשאית, ועצר אותנו. את וינשטיין שלח הביתה, כי היה מוכר להם היטב. אותי עצר. כאשר שאל לשמי אמרתי, "יהודה אדלר". היה לי אינסטינקט לא למסור את השם הנכון. כתובת? לא קבועה, אני מחוסר עבודה וגר פה ושם.

פה עלי להוסיף שלמשטרה הפלשתינאית הייתה טקטיקה לגבי עולים מפולניה ורוסיה, שמהם יצאו רוב חברי הפק"פ, בעניין האזרחות הפלשתינאית. לא הרבה השתדלו לקבל אותה, אך אם מישהו רצה לקבל – זה לקח הרבה מאוד זמן. כשמונה עד עשר שנים, עם הרבה בדיקות. רוב חברי המפלגה הקומוניסטית שנתפסו היו עדיין בעלי אזרחות זרה, והמשטרה, אחרי שתפסה אותם כמה פעמים ושוכנעה שהם באמת קומוניסטים, גירשה אותם למדינות מוצאם. המדינות הללו – פולניה, צרפת וכו' – היו חייבות לקבלם חזרה. לכן הטקטיקה שלנו הייתה לא למסור למשטרה את הדרכונים והפרטים שלנו, כדי לא להקל עליהם את עניין הגירוש. עוד טקטיקה מקובלת בינינו הייתה לא למסור כתובת, כדי שלא יוכלו לעצור חברי מפלגה שעדיין לא ידעו שהמשטרה אורבת להם שם.

לכן מסרתי שם בדוי ולא מסרתי שום תעודות. קליינמן העביר אותי לשוטר אחר שלקח אותי למעצר. בדרך פגש אותי חבר. השוטר היה בבגדים אזרחיים. החבר התחיל לדבר איתי ולשאול מה נשמע וכו', ואני מיד אמרתי לו שנעצרתי, כדי להפסיק אותו. ביקשתי ממנו שייקח עבורי נעליים שנתתי לסנדלר, במקום מסוים.

במעצר הכניסו אותי לחדר, בינתיים. התבקשתי להריק את הכיסים ולחכות. תוכן הכיסים נבדק. אחר כך נקראתי. התחילו לכתוב פרוטוקול. תוך כדי כתיבת הפרוטוקול נכנס מישהו בלבוש ערבי, מתחיל להסיר את בגדיו וצוחק. הוא נראה לי מוכר מאיזה מקום. שאל אותי אם אני מכיר אותו. לבסוף נשאר בבגדים אזרחיים. התברר שזה היה שוטר מחופש לערבי שנשלח מטעם המשטרה להשתתף בהפגנה. הוא העיד נגדי ששמע את נאומי בהפגנה. כתיבת הפרוטוקול נסתיימה ונתנו לי לחתום. קראתי ומצאתי שם דברים מסולפים. סירבתי לחתום ואיימו עלי במכות וכו׳, אבל הם נאלצו לשנות כמה פרטים. ובכל זאת, לא חתמתי אז על שום מסמך שהכיל פרטים לא נכונים. הכניסו אותי לתא מעצר למטה בחיפה, קרוב לשוק שהיום כבר לא קיים. כעבור כמה שעות הביאו גם את ווזק. שם ישבנו במשך שבועות מספר, בתנאים די קשים, בלי מיטות. ישנו על הרצפה, על מחצלת, עם אוכל דל ובזוהמה יסודית. זה היה מדכא, אך אנו היינו חזקים באידיאות שלנו, וזה החזיק אותנו.

ידענו שמכינים נגדנו משפט והחלטנו שאם באולם בית המשפט יהיו נוכחים הרבה ערבים, את ההגנה שלנו ננהל בערבית, ללא עורך דין. זו הייתה זכות פורמלית לכל אזרח פלשתינה אז, הבחירה בערבית או באנגלית. כעבור שבועות מספר הגיע תאריך המשפט. השופט היה יהודי, ארקדי (לא זוכר את שם משפחתו), ותיארנו לנו שציוני זה ירשיע אותנו ויטיל עלינו עונש מאסר. המאסר לקומוניסטים אז לא היה ארוך, חודשים מספר. האולם היה מלא ערבים. ניהלנו את ההגנה שלנו בערבית. להפתעתנו, השופט הציוני הזה ניהל את המשפט בצורה הגונה יותר ממה שיכולנו לתאר לעצמנו. המשטרה הביאה כעדות מרשיעה את קופסת הסיגריות שנמצאה בכיסי, שעליה היה כתוב ״הפגנת מחוסרי עבודה מול בית המושל״. אני טענתי כמובן שזה לא כתב היד שלי. אחרי בדיקה הם הוכיחו שזהו כן כתב ידי. השופט קיבל את העובדה שמדובר בכתב ידי ושהשתתפתי בהפגנה, אך אמר שאין מענישים אדם על השתתפות בהפגנה, לכל אחד יש זכות לזה. הוא ביקש שהמשטרה תוכיח שאני הייתי ממארגני ההפגנה, ואז תהיה סיבה להטלת עונש. דבר שני – המשטרה טענה שלא רציתי למסור את הכתובת שלי, ושידוע למשטרה שזה מנהג של הקומוניסטים לא למסור כתובות. השופט אמר

שאין חוק בארץ המחייב אזרח למסור את כתובתו. תפקידה של המשטרה הוא למצוא את הכתובת. השוטר שהתחפש לערבי והתגנב להפגנה לא בא להעיד, מסיבות של המשטרה. את העדות מסר שוטר יהודי אחר. הוא אמר ששמע איך דיברתי בשבחי ברית המועצות וניהלתי תעמולה בקרב ההמונים נגד הממשל. השופט שאל את העד איפה היה, אם היה באספה ושם שמע זאת. הוא אמר שלא היה, אלא עמד מאחורי בית אחד. באיזה מרחק? במרחק של כ־100 מטרים. השופט מצא שקשה לו להאמין שהעד שמע כל זאת ממרחק של 100 מטרים.

להפתעתנו הגדולה השופט שחרר אותנו. אחרי שחרורנו אני חזרתי לעבודות הציבוריות בעירייה ולפעילותי הקודמת. אבל קרה שקיבלתי התקף מלריה ושכבתי עם חום בחדר שלי – אז כבר היה לי חדר – ובא אלי חבר שעבד יחד איתי ומסר לי שיום קודם באו שלושה שוטרים עם רשימה ביד ושאלו עלי. הקבלן אמר שהרגשתי לא טוב ושעזבתי את העבודה. אז היה ברור לי שהמשטרה שוב מחפשת אותי. לא ידעתי אם יש או אין להם יסוד לעצור אותי. כשהחלמתי מהמחלה התייעצתי עם חברי מהמפלגה והוחלט שלא אחזור יותר לעבודות הציבוריות ושכדאי שבכלל אעזוב את חיפה, לפחות לזמן מסוים, כי המשטרה שמה עלי עין. עזבתי את חיפה ועברתי לתל־אביב.

המעבר לתל־אביב

מובן שבמקום חדש מתחילות שוב כל הדאגות – עבודה, מגורים וכו׳. לא הייתה לי כתובת מפלגתית מדויקת. באתי עם המזוודה, ומה לעשות.

פה עלי לספר סיפור מחוץ למסגרת. עוד בהיותי בקיבוץ, בטיול ברחבי פלשתינה, התעניינתי בצמחונות. הייתי בדגניה ומצאתי שם מרכז של צמחונות של א״ד גורדון, והייתי גם במקומות אחרים. עוד לפני זה הייתי בחליפת מכתבים עם פרופ׳ הוגו ברגמן בירושלים, ידעתי שהוא צמחוני. ואז ביקרתי, אצל ברגמן וגם במקומות אחרים. בתל־אביב היה לי מכר אחד צמחוני שגר ליד שפת הים, בסביבות רחוב גאולה. הוא גר בצריף ישן בחצר של איזה בית. הצריף היה די עלוב. הוא היה שרברב במקצועו, נמוך קומה, צנום, פנים חיוורות. פעם אפילו טיילנו יחד בסביבות תל־אביב, ברגל. הייתה לו ספרייה גדולה מאוד בתוך הצריף. לצריף הייתה לי כניסה

חופשית בכל פעם שבאתי לתל־אביב. אם לא היה בבית, חיכיתי לו עד שבא. וגם כעת, כשהגעתי ולא הייתה לי כתובת, חשבתי להיות אצלו כמה ימים, עד שאמצא לי מקום משכן. הלכתי אליו וחיכיתי לו. כשהגיע, חיכתה לי הפתעה. במקום לשמוח לקראתי הוא פגש אותי בפנים זועפות ובכעס גדול, למה באתי אליו. נודע לו שאני קומוניסט ולפי דעתו קומוניזם וצמחונות לא הולכים ביחד. חוץ מזה היה לי רושם שהוא גם מפחד לאכסן קומוניסט. לכן לא רצה שיהיה קשר בינינו יותר. התנצלתי ויצאתי. אינני זוכר איך פתרתי את הבעיה, נדמה לי שפגשתי ברחוב מכר ונכנסתי אליו. על כל פנים, הפגישה הראשונה בתל־אביב הייתה מאוד לא נעימה בשבילי.

אבל בהמשך מצאתי את הקשר לחברי המפלגה, למפלגה. התחלתי לחפש עבודה, גרתי אצל מישהו. אני זוכר, בימים הראשונים שלי בתל־אביב הציע לי מישהו ללכת לעבוד בבית חרושת לכיסאות כפופים, באחד הרחובות ליד כיכר המושבות. הבעיה הייתה: בבית החרושת לכיסאות כפופים עבדו כמה עשרות אנשים, לא מאורגנים בהסתדרות. בעל בית החרושת לא הסכים לשום ארגון מקצועי של העובדים. שכר העבודה היה נמוך מאוד, 13 גרוש ליום. תפקידי היה להתחיל לעבוד בבית החרושת הזה, לארגן את הפועלים בארגון מקצועי ובעיקר לפעול עבור המפלגה. התקבלתי לעבודה והתחלתי לעבוד. אך לא הצלחתי להחזיק שם מעמד הרבה זמן. כעבור עשרה ימים או שבועיים פוטרתי. במבט אחורה נראה לי שחוסר סבלנות מצדי גרם לכך. במקום ללמוד להכיר את העובדים, את התנאים וכו׳, הייתי חסר סבלנות ומיד התחלתי לפעול. לבעל בית החרושת היו כנראה אנשים משלו בין הפועלים.

שוב מובטל, התחלתי לחפש עבודה אחרת. התעניינתי בעבודות בניין. אז היו במודה עבודות בטון. לעתים קרובות הייתי מוצא פה ושם יום עבודה. שכרתי לי חדר קטן בגבול יפו־תל־אביב, מכיוון שהוחלט במפלגה שאני חוזר לפעולה ברחוב הערבי. רחוב גלילי 3 [כנראה טעות – לא ניתן לאתר את המקום], ליד המסגד, ממש ליד שפת הים. סידרתי לי רהיטים מארגזי תפוזים, פחים וכו׳. הייתי עובד פעם־פעמיים בשבוע. באותה תקופה פגשתי פעם ברחוב מישהו שהכרתי מתקופת הקיבוץ, עם כמה חברות שלא היה להן איפה ללון וישבו ברחוב בשעה מאוד מאוחרת בערב. לקחתי אותן לחדרי הקטן. הן סיפרו לי שלמחרת היום הן הולכות לבקר מכרה שלהן שרק

הגיעה ארצה, עולה חדשה. זו הייתה ריבה טנצמן, בת הזוג שלי לעתיד. נזכרתי שפעם לנתי אצלם בבית בסטולין, ובבוקר ראיתי אותה. ביקשתי להצטרף אל הבחורות בביקור. פגשתי אותה אצל מכרה שלה, אנקה שטראובאום ברחוב מונטיפיורי.

עבדתי ברחוב הערבי. הפעילות המפלגתית לקחה חלק ראשון בחיי. בענייני עבודה לא היה כל כך טוב. באותה תקופה אמר לי חבר, וייסרוט, שהוא קיבל עבודה בבית האריזה ושאפשר להסתדר שם. הלכתי איתו ובאמת נתקבלתי ונשארתי לעבוד שם במשך כמה שבועות רצופים. זה היה מקום עבודה די טוב, אך במרחק הליכה ניכר מחדרי. היינו הולכים ברגל ממנשיה עד יפו, אך הייתי מרוצה מזה שיש לי עבודה יום־יום. פעם, ביום שישי, כשחזרתי עם וייסרוט מן העבודה, הצעתי להיכנס בדרך אל חבר שקנה חוברת חדשה של אחדות העבודה. היו אז חילוקי דעות בין אחדות העבודה והפועל הצעיר, חילוקי דעות אידיאולוגיים. אחדות העבודה הייתה קצת יותר שמאלנית. הייתי מעוניין לדעת מה אחדות העבודה מבטאת בחוברת הזאת. לכן הצעתי להיכנס אל החבר ההוא וללוות ממנו את החוברת לשבת. לא היה לנו מספיק כסף לקנות ספרות. כשהתקרבנו לביתו ראינו שוטרים מובילים אותו כשהוא כבול. אסרו אותו. יש לומר שאני לא הייתי ידוע אז למשטרת תל־אביב, אך וייסרוט היה ידוע להם היטב. השוטרים הבחינו בנו, ומכיוון שהכירו את וייסרוט חשבנו שיעצרו גם אותנו. הצעתי שנעמיד פנים שאין בינינו שום קשר, הוא יעצור ליד עמוד לקרוא מודעות ואני אמשיך ללכת הלאה. לא הצלחנו בזה. נעצרנו והוּלכנו לתחנת המשטרה, שהייתה באותו זמן בשדרות רוטשילד. אנו הלכנו כמה מטרים לפני השוטרים. בדרך וייסרוט נזכר שיש לו בכיס החולצה דו"ח מפלגתי, ואם ימצאו זאת אצלו הוא אבוד. אמרתי לו לא לקחת ללב, נמצא מוצא.

בתחנת המשטרה הושיבו אותנו לחכות ויצאו לחפש את מפקד המשטרה החשאית של מחוז תל־אביב, ששמו היה שטיינברג, כדי שהוא יחקור אותנו. אנחנו נשארנו בפיקוחו של שוטר מעדות המזרח, ספרדי. הוא ישב ליד השולחן והשגיח עלינו ואנו ישבנו על ספסל. אמרתי לווייסרוט שיתן לי את הנייר הזה מאחור. החזקתי את הנייר בכף ידי הקמוצה ואז פתחתי את החלון והצלחתי לזרוק אותו החוצה. אינני יודע איפה נפל. אנו היינו בקומה שלישית. העמדתי פנים שאני לא

מכיר את תל־אביב ושאלתי את השוטר מהם הבניינים מסביב. זה היה התירוץ לפתיחת החלון. בצורה כזו השמדתי את המסמך, שאילו היו מוצאים אותו וייסרוט היה מובא למשפט ומקבל עונש מתאים. אחרי זה סגרתי את החלון, חזרתי לשבת על הספסל ושוחחנו בלחש. כעבור עשר, חמש־עשרה דקות הגיע שטיינברג. הוא התחיל לחקור אותנו. קודם כל אמר לנו להוציא הכל מן הכיסים. השוטר שהשגיח עלינו אמר לשטיינברג שהבחין שהיה לנו ביד איזה מכתב, אך שטיינברג לא כל כך שם לב לזה. אחרי כן הוא שחרר את וייסרוט, כי לא היה לו שום חומר נגדו. גם הכירו אותו וידעו את כתובתו. אך אני הייתי חדש להם והתחילה חקירה – מי אני, מה אני עושה פה, איך אני מכיר את הקומוניסט הזה וכו'. סיפרתי את הגירסה שלי, שאני בפעם הראשונה בתל־אביב, גרתי כל הזמן בחיפה ובזמן האחרון הייתי מחוסר עבודה ולא היה לי כסף לשלם שכר דירה, והחלטתי לרדת לתל־אביב כדי לחפש פה עבודה. נסעתי בטרמפ במשאית, ביפו ירדתי ונכנסתי למסעדה לאכול ארוחת בוקר. שם הכרתי את וייסרוט, שאכל במקום. שאלתי אותו על הדרך לתל־אביב והוא התנדב ללכת איתי כי גם הוא הלך לשם. וחוץ מזה אני לא מכיר אותו ולא יודע מיהו.

מאחר שהיה יום שישי אחר הצהריים ולא יכלו לברר יותר, הוחלט להשאיר אותי במעצר עד יום ראשון ואז יבררו עם חיפה אם מכירים אותי וכו'. זה היה עסק ביש, כי חיפה תמסור לתל־אביב שמכירים את יהודה אדלר ומחפשים אותו שם. לכן העמדתי פני נפגע. מה זה, אני אף פעם לא ישבתי בבית סוהר, ומה פתאום עושים לי כך ואוסרים אותי, ואיך אני אראה פני בפני החברים אחר כך, ודרשתי שהוא יצלצל כעת לאבא חושי הביתה. אבא חושי היה אז פופולרי מאוד. שטיינברג כנראה השתכנע בסוף מטענותי ושחרר אותי, בבקשה שאתייצב אצלו ביום שלישי ואז ימשיך בבירורים. מובן שהבטחתי לו זאת. יצאתי שמח על שניצלתי מן המלכודת הזו.

המשכתי לעבוד בבית האריזה עד שנגמרה העבודה ונשארתי שוב מחוסר עבודה. בינתיים אמרו לי שיש אפשרות למצוא עבודה במלון. לא רחוק ממלון דן היה פעם מלון "קטה־דן" שאז היה מאוד אלגנטי וגדול. בעלת המלון הייתה יהודייה אלמנה מגרמניה, שלבסוף מכרה את המלון לחברה שבנתה את מלון דן (משפחת פדרמן) והשם נשאר. במלון הזה

מלון קטה־דן בתל־אביב – צילום משנות ה־1930

מבט לכיוון הים מבית הקפה של מלון קטה־דן בתל־אביב – צילום משנות ה־1930

עבדו כמה חברות משלנו בתור חדרניות. בין השאר עבדה שם אשתו הראשונה של וייסרוט, בתור חדרנית, והיא שאמרה לי שאפשר שם לקבל עבודה בתור טלפוניסט או שליח וכו׳. על כל פנים, הלכתי ובאמת נתקבלתי שם לעבודה ועבדתי שם כמה חודשים. העבודה הייתה די טובה ולא קשה ביותר וגם המשכורת הייתה ״קלה״, אך הייתי מרוצה בכל זאת שיש לי עבודה קבועה ומספיק לאוכל ודירה שכורה.

פעילות פוליטית, היכרות עם ריבה ושוב מעצר

בעת עבודתי במלון קטה־דן הגיעו אלי ידיעות שפועל אחד שהכרתי היטב (אינני זוכר כרגע את שמו), בעל שיער אדום, מבנימינה, עובד כעת במשטרה החשאית ונמצא בתל־אביב. זה לא מצא חן בעיני. הוא ידע את שם משפחתי האמיתי ואת נסיבות עזיבתי את הקיבוץ, בתור קומוניסט. ידעתי שאם הוא יפגוש אותי כאן אני אבוד. ובאמת זה לא לקח הרבה זמן. פעם יצאתי מהמלון אחרי העבודה בדרך הביתה ופגשתי את הג׳ינג׳י. עשיתי עצמי שאינני יודע כלום, שאלתי אותו מה הוא עושה בתל־אביב. הוא עובד. ואני? אמרתי לו שאני עובד בבניין. לא רציתי לספר שאני עובד במלון. החלפנו כמה מילים ונפרדנו, אך ידעתי שהוא כבר רשם לפניו את כל הפרטים וכנראה שיפעל בעניין זה. נדמה לי שהוא גם היה במחלקה המיוחדת האנטי קומוניסטית של המשטרה הבריטית. בינתיים חיי התנהלו ״על מי מנוחות״. אחרי העבודה הייתי פעיל מאוד במפלגה בשטח הערבי. היו לי כמה תאים, קשרים, פגישות, ארגון פעולות וכו׳. גם מבחינה חברתית – הייתה לי קבוצת אנשים. אנקה שטראובאום גרה אז בתל־אביב עם עוד חברה, וגם ריבה באה אליה לעתים קרובות, היא הייתה חברה של אנקה עוד מחו״ל.

בצורה כזאת היינו נפגשים שם לעתים קרובות והקשר ביני ובין אמא נתהדק עוד יותר במשך הזמן. כך זה התנהל בערך עד 1933. ערב אחד חזרתי מפגישה עם חבר ערבי על שפת הים ביפו. חזרתי דרך תל־אביב והגעתי עד כיכר מגן דוד [פינת שיינקין ואלנבי], שם היו מתרכזים מחוסרי העבודה. זה נקרא ״הבורסה השחורה״. אני גם כתבתי מאמר על זה. הם היו באים בערב, ומי שחיפש פועלים בחר את החזקים ביותר. לפעמים אפילו היו בודקים את השרירים. שם היה תמיד הומה אדם. ובכן, עברתי דרך הבורסה השחורה, והנה הג׳ינג׳י תופס

אותי מצד אחד ושוטר במדים תופס אותי מצד שני. הכניסו אותי לטקסי, ויַשר למשטרה בשדרות רוטשילד.

הגענו למשטרה בערך בשמונה בערב. מיד הופיע שטיינברג, הייתה חקירה והוחזקתי במעצר. אחר כך הובילו אותי לבית הסוהר ביפו בלי לגולל נגדי שום האשמות. אני אז התקשרתי עם עורך דין, מרדכי שטיין. הוא מת לפני שנה או שנתיים [מת ב־1969]. הוא היה העורך הרשמי של שבועון "האור", העיתון הלגאלי שהמפלגה שלנו הוציאה בעברית, וגם אני תרמתי לעיתון הזה מדי פעם בפעם. בדרך זו הכרתי את שטיין. הוא היה אדם מוזר, אידיאליסט כל ימיו. אמרו עליו אחר כך שהוא טרוצקיסט, אך למעשה הוא לא הסכים עם הקומוניזם. עד ימיו האחרונים הוא חלם על "כוח שלישי", וגם יצר כעין מפלגה כזאת, שלא הצליחה כמובן. משהו שבין מפלגה קומוניסטית ומפלגה סוציאליסטית. אך העורך למעשה של "האור" היה יעקב צבי קולטון, שהייתי איתו בידידות רבה ובאתי אליו הביתה לעתים קרובות. עוד בהיותי בארץ, ב־1933 או 1934, נסע לברית המועצות ונודע לי שעבד שם בעיתון יידיש, שהתקיים עד ההשמדה של האינטלקטואלים היהודים על ידי סטאלין. הוא הושמד יחד עם כל הסופרים היידישאים בברית המועצות.

כיכר המושבות (מימין) וכיכר מגן דוד (משמאל) בתל־אביב – צילומים משנות ה־1930

ובכן, התקשרתי עם שטיין וביקשתי שיפעל למען שחרורי ושלא יאשימו אותי בשום דבר קונקרטי. דרשתי שיעמידו אותי למשפט או שישחררו אותי. באמת שטיין בא אלי כמה פעמים למעצר. העניין נמשך ואני ישבתי במעצר ביפו כחודשיים.

בזמן ישיבתי בבית הסוהר קרה מקרה שהרעיש את כל הארץ. רצח ארלוזורוב [16 ביוני 1933]. הוא היה מפעילי הפועל הצעיר, מעמודי התווך של המפלגה, מוותיקי בני

הארץ, הגוורדיה הוותיקה של ברל כצנלסון ובן־גוריון וכו׳, וגם היו לו הרבה יחסי חוץ, היה נוסע הרבה ומייצג את ענייני העם היהודי בחו״ל. הוא נרצח, נורה למוות ערב אחד, לא רחוק ממלון קטה־דן, כשהוא בחברת אשתו סימה. לנו נודע די מהר בבית הסוהר, כי עוד באותו ערב ולמחרת היום עצרו כמה מחברי המפלגה והביאו אותם לבית הסוהר ביפו. החשד הראשון נפל על הקומוניסטים. מובן שזה לא היה נכון, כי כידוע הקומוניסטים היו נגד טרור אינדיבידואלי ולא השתמשו באמצעים כאלה, כמו רצח אנשים בודדים, חוץ מאשר במקרים של בוגדים שמסרו חברים לידי המשטרה. במקרים כאלה היו מחסלים את הנוגע בדבר, עם נשק ביד. אך לא היו רציחות בודדים מסיבות פוליטיות. החשודים הבאים היו הערבים, ושלישיים לחשדות היו הרביזיוניסטים, שהיו יריבים מושבעים של הפועל הצעיר, של הסוציאליסטים. גם עלינו נפל החשד. באותו זמן עצרו יחד עם חברי המפלגה, באותו בית סוהר ביפו, שני ערבים שהיו חשודים ברצח הזה ואחד סטבסקי [אברהם], רביזיוניסט מובהק, אולי לא כל כך אידיאולוג אך פעיל בכל מיני שטחים כמו רכב, נשק, ארגון מהומות וכו׳. היה לו הילוך משונה, כמו ברווז, ועדים לרצח על שפת הים אמרו שראו מישהו עם הילוך כמו של ברווז. ולכן נפל החשד עליו. גם אבא אחימאיר, אחד המנהיגים האידיאולוגים, נעצר וישב אז.

מובן שאני לא יכולתי להיות חשוד כי נעצרתי לפני הרצח. אך נודע לי אחר כך שמכיוון שיוחנן בן־זכאי, גיסי [בעלה של שרה, אחותה של ריבה], ידע מפי ריבה שיש לה בחור קומוניסט שעובד במלון קטה־דן, ומכיוון שהרצח קרה בסביבות המלון, הוא הגיע למסקנה שזה עלול להיות אותו הבחור של ריבה שעובד במלון. הוא לא ידע כמובן שאני נעצרתי עוד לפני הרצח. כל זה נודע לי רק אחרי שבאתי ארצה, אחרי 1961, שהוא כתב מכתב כי הרגיש שמחובתו להודיע למשה שרת שידוע לו על בחור אחד וכו׳ וכו׳. שרת ענה לו שהוא קיבל את מכתבו ושהוא לא חושב שאפשר להטיל חשד בכיוון זה.

ישבתי כחודשיים בכלא יפו וסוף־סוף שוחררתי. הדבר הראשון שעשיתי היה לחפש עבודה. עוד לא הספקתי למצוא עבודה וכבר בא אלי מזכיר המפלגה ומסר לי שהיו מאסרים גדולים בירושלים, כנראה הודות לפרובוקציה מסוימת. אסרו

הכניסה לבית הסוהר ביפו (צילום מ־2006, כשהמבנה שימש תחנת משטרה, היום מלון בוטיק)

את כל חברי הוועד הירושלמי, ולכן עלי מיד לנסוע לירושלים, כמזכיר הסניף הירושלמי, כדי להקים את הסניף ולחדש בו את הפעילות. בימים אלה לא נאמרה אף מילה בעניינים אלה, ועוד ביום קבלת...

כאן נקטע הטקסט ולא מצאנו לו המשך. עד כמה שידוע לנו, יהודה נאסר שוב כעבור זמן קצר. הפעם הוא ישב בבית הסוהר של עכו, ובסביבות 1935–1936 הוא גורש לארץ ממנה בא – פולין.

פרק רביעי

זיכרונותיה של ריבה 1936–1932

החומר המתועד הנוגע לפרק זה מועט מאוד, והשחזור חלקי ולא מדויק. המבוא מנסה לספר בקצרה את סיפורהּ של ריבה בפלשתינה בשנים 1936–1932, ומיד אחריו – הזיכרונות שלה, כפי שנרשמו מפיה. הדברים סופרו והועלו על הכתב אחרי האירוע המוחי הראשון של ריבה, מה שמסביר אי התאמות וסתירות פנימיות מסוימות אל מול זיכרונותיו של יהודה. אנחנו החלטנו להביא את הדברים כפי שהם, תוך עריכה מינימלית.

מבוא

ריבה מגיעה ארצה ב־1932 באונייה קונסטנצה. בידה סרטיפיקט שסידרה לה משפחת בן־זכאי. שרה, אחותה הגדולה, התחתנה עם יוחנן גלוברמן מסטולין ועלתה לישראל עוד ב־1926. כאן שינו את שמם לבן־זכאי. האונייה מגיעה לחיפה וריבה נוסעת באוטובוס לירושלים. שם, במעונות עובדים, גרה אחותה עם בעלה ושתי בנותיהן, ברכה וטלילה.

ריבה הייתה חברה בתנועת השומר הצעיר עוד בסטולין, ובעקבות המלצת אחד החברים היא נוסעת לקיבוץ עין שמר. בקיבוץ היא עובדת בגן ילדים ובבית אריזה לתפוזים. שנים לאחר מכן היא מתגאה לא פעם במיומנות ובזריזות שהגיעה אליהן בעבודתה, ואף מדגימה זאת בהנאה רבה.

משפחת בן־זכאי עם ריבה על שפת ימה של תל־אביב, 1935–6. ריבה יושבת קיצונית מימין. שרה אחותה יושבת קיצונית משמאל, ולידה יוחנן, בעלה. על ברכי שרה נשענת בתה הבכורה – ברכה. במרכז, על החול, יושבת בתהּ הצעירה – טלילה

יהודה מעיד שפגש את ריבה אצל ידידה משותפת, אנקה שטראובאום, שגרה בתל־אביב והייתה פעילה קומוניסטית. ריבה מספרת שפגשה אותו לראשונה דווקא בקיבוץ עין שמר, כאשר הוא התגורר בקיבוץ בנימינה. גם היא, כמוהו, זוכרת אותו מביקורו הקצר בבית משפחתה בסטולין.

בשלב מסוים ריבה חולה בקדחת, מצבה חמור. היא ניצלת הודות לטיפולה המסור של שרה אחותה. היא מורחקת מעין שמר (ככל הנראה בשל דעותיה) ועוברת לחיפה. שם היא גרה בחדר שכור עם שמחה צברי (יהודייה ממוצא תימני), פעילה במפלגה הקומוניסטית וחברתו של המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית באותם הימים – רדואן אל־חילו המכונה "מוסא", ערבי. לאחר מכן היא עוברת לתל־אביב ושוכרת חדר ברחוב דרך הים (אלנבי של היום). ריבה משתתפת בפגישות של תא קומוניסטי חשאי אצל אנקה שטראובאום, ושם פוגשת שוב את יהודה.

בשלב מסוים היא נאסרת על ידי הבריטים ומושלכת לבית הסוהר לנשים בבית לחם. באותו זמן יושבות יחד איתה רות לוביץ' (מראשי המפלגה הקומוניסטית בארץ), שמחה צברי וסלי מרגוליס (אלמי). היא נחקרת לגבי קשריה עם המפלגה הקומוניסטית (שהייתה אז בלתי לגאלית) ומסרבת לשתף פעולה. ריבה לא הרבתה לספר על תקופת ישיבתה בכלא. ויטק מספר שכשהכיר את ציפורה, חברתה מאותם ימים, היא סיפרה לו על העינויים הקשים שעברה ריבה: לאחר החקירה ריבה חזרה אל התא כשהיא חסרת הכרה ומדממת. חברותיה האסירות לא אפשרו לשוטרים לקחת אותה לחקירות נוספות ופתחו בשביתת רעב, שבזכותה פסקו העינויים.

בית הסוהר לנשים בבית לחם.
צילום משנות ה־1930

בספר "בחרתי לחיות במאבק", שכתבה רות לוביץ', מופיעה הפִּסקה הבאה:
"את הבנות לא נהגו להכות. רק במקרים מיוחדים, כמו, למשל, בזה של ריבה. ריבה פעלה במנגנון המחתרתי. היה זה שטח סודי במיוחד: הדפוס המחתרתי והקשר עם הנהגת המפלגה. חברים אלה נחקרו באופן קשה ועונו. את ריבה הפשיטו עירומה, תלו אותה בידיה ואיימו עליה שיאנסו אותה. שרפו את כפות רגליה. ריבה עמדה באומץ רב בכל אלה ולא מסרה שום דבר. העניין הובא לפני הפרלמנט הבריטי – עשה זאת ו' גאלאכר, הציר הקומוניסטי – ועינויי הבנות הופסקו".

ריבה יושבת כמה חודשים בבית הכלא ובסיומם מגורשת בחזרה לפולין.

בנמל חיפה, לפני עלייתה לאונייה, שרה אחותה מכניסה לידה מכתב. על האונייה היא קוראת בו. שרה שואלת ומתרעמת – למה אחותה האהובה נעשתה קומוניסטית?

היא מגיעה לנמל הפולני גדנסק באמצע החורף, בשמלה קיצית וסנדלים, וממשיכה ברכבת לוורשה. שם מחכה לה אמה עם בגדים חמים ולוקחת אותה לסטולין.

פלשתינה־ארץ ישראל

זיכרונות שנרשמו מפי ריבה:
ב־1932 הגעתי לארץ בפעם הראשונה, באונייה קונסטנצה. על האונייה היו הרבה עולים חדשים. ראשית כל הגענו לנמל חיפה, שם הביאו אותנו לבית עולים במושבה הגרמנית. התרשמתי מאוד לטובה. היה שם רחוב יפה וחצר גדולה שהיינו מטיילים בה. נסעתי באוטובוס לירושלים, לבקר את אחותי שרה, שגרה במעונות עובדים. היא הגיעה לארץ בגלל אהובה, יוחנן בן־זכאי. הם נפגשו בסטולין והוא החליט לעלות ארצה כי משפחתו עברה לארץ. באתי לראותה אחרי כמה שנים שלא נפגשנו. הייתה לה בת ושמה ברכה (שנפטרה מאוחר יותר, בשנות ה־50) ובת צעירה יותר בשם טלילה.

אחרי שהות קצרה אצל שרה נסעתי לקיבוץ עין שמר. בסטולין הייתי שייכת לתנועת השומר הצעיר וזה היה קיבוץ של השומר הצעיר. הכרתי בחור מעין שמר שבא לסטולין. הוא הציע לי להגיע לקיבוץ הזה, שהיה יפה מאוד. די מהר התחלתי לעבוד בבית הילדים.

ריבה בפלשתינה, כנראה בנחל חדרה, ליד קיבוץ עין שמר. צילומים מהשנים 1932–1935

התחברתי עם בחורה ושמה סלה רייכל. פולנייה מלודז׳. היו שם פולנים, הונגרים, צ׳כים. כל קבוצה התקבצה בתוך עצמה, בגלל השפה. יהודה היה אז בקיבוץ בנימינה, שהיה קרוב לעין שמר. הוא בא לבקר, עמדנו בפינה ושוחחנו. זאת הייתה הפעם הראשונה שנפגשנו בארץ ישראל.

ראיתי אותו לפני כן גם בסטולין, כשהיה אצלנו פעם ואפילו לן בביתנו. אבל אז לא היה בינינו כלום. אני זוכרת שהוא הביא לי שוקולד. חשבתי שהוא נראה לי. היה גבוה ונאה וכשדיברתי איתו התרשמתי שהוא חכם. הוא סיפר לי על משפחתו.

ריבה (קיצונית משמאל), עובדת עם חברות בפרדס בעין שמר. לידה עומדת חברתה סלה רייכל

התקופה הכי טובה שלי ושל יהודה הייתה בהתחלה, בארץ, בקיבוצים. התאהבנו. לא היה מה לאכול. על יד קיבוץ עין שמר היה שדה אבטיחים. היינו לוקחים אבטיחים ואוכלים. אוכלים פודינג מלחם. לא היה תמיד מספיק לחם. לא הייתה מספיק עבודה בקיבוצים. אותי שלחו לפרדס לעטוף את התפוזים ולהדביק מדבקת "יפו", והיו צריכים לעשות זאת מהר־מהר בכדי להספיק. לאחר מכן שלחו אותי לחדרה, שם היו ביצות. עקצו אותי יתושים וקיבלתי מלריה. נסעתי לאחותי שרה לירושלים. רק היא עזרה לי. תמיד הייתה עוזרת לי. כל כך רעדתי, היא שמה עלי שמיכות ושום דבר לא עזר. הזמינה רופא שנתן לי כינין, וזה עזר לי. את יוחנן הכרנו מילדות. אני זוכרת איך הוא כתב יוצא מן הכלל. הם אהבו אהבה רבה. הוא נפטר לפניה. בן אדם טוב מאוד, מוכן תמיד לעזור. הוא קיבל בשבילי סרטיפיקט. אי אפשר היה לעלות בלי סרטיפיקט, והוא קיבל בשבילי פעמיים. איש טוב מזג, לא כועס.

יהודה כבר היה קומוניסט והשפיע עלי גם להיות קומוניסטית. הוא אמר לי שלמי שהיה הרבה – לא יהיה, ובמקום זה כולם יתחלקו. חשבתי שהרעיון לא כל כך ריאלי, כי קל לדבר אבל קשה לבצע. יהודה השפיע עלי, היה לו אופי חזק, ובסופו של דבר האמנתי בזה. עדיין לא שכבנו, אבל היינו נפגשים, מתנשקים. היינו הולכים לחדר האוכל ויושבים ביחד. הוא ישן בחדר האורחים. היינו באים לבקר אחד את השני, אני לבנימינה והוא לעין שמר. אחרי זמן מה גירשו את שנינו, ברגע שהקיבוצים החליטו שלא רוצים קומוניסטים.

הייתה לנו מכרה משותפת בשם אנקה שטראובאום. כשהגעתי לתל־אביב הלכתי לאנקה, שהכרתי עוד בוורשה, וגרתי איתה ברחוב דרך הים בתל־אביב. יהודה הגיע לדירה של אנקה כדי לפגוש אותי. הוא הכיר אותה דרכי, בעין שמר. שמחנו, התחבקנו והתנשקנו. יהודה עבר לגור איתנו, שלושתנו בחדר אחד. אחרי זמן מה חיפשנו חדר ומצאנו, שכרנו אותו רק ליהודה ולי. גם זה היה בדרך הים. היינו הולכים לאכול חומוס ביפו וגם למסעדות ערביות.

התחלתי לעבוד כגננת ביפו בגן יהודי־ערבי. יהודה עבד בסופר [כקופאי?]. היינו נפגשים עם עוד קומוניסטים באסֵפות, שם גם הכרתי את חברתי שמחה. היינו מתאספים כעשרה קומוניסטים אצלנו בחדר. הולכים להפגין ביחד עם הערבים נגד האנגלים. יהודה ידע לדבר ערבית. אז היו המאורעות.

הערבים הקומוניסטים שהיו חברינו לא השתתפו במאורעות, אני חושבת. היו הרבה ערבים ירדנים קומוניסטים. לחברתי שמחה צברי היה רומן גדול עם קומוניסט ירדני. עד היום היא מצטערת שלא ילדה לו ילד. לא התחתנה ולא ילדה ילדים. בהפגנות היו צועקים, "הלאה הבורגנים!". היינו מפגינים בגבול תל־אביב–יפו. זה היה מאוד מסוכן. כשנודע לאחותי היא לא הרשתה לי ללכת. היינו מפגינים כמאה איש ויותר. השוטרים היו באים לפזר את ההפגנות, תופסים כמה אנשים ולוקחים אותם לבית הסוהר. פעם ישבנו הרבה קומוניסטים בחדר של אחד מהחברים ופתאום באה משטרה ואסרו את כולנו. החבר שהיה אמור לשאת הרצאה באותו יום כתב את ראשי הפרקים בכתב קטן על קופסת גפרורים. השוטרים מצאו את הקופסה ועל סמך זה ידעו שאנחנו אכן קומוניסטים. מישהו הלשין עלינו.

ריבה (קיצונית משמאל) וחבריה הקומוניסטים אצל אנקה שטראובאום בתל־אביב. אנקה יושבת במרכז (על ברכיה נשענת ידידה נוספת, פולה)

גירשו אותי כי הייתי קומוניסטית. האנגלים לא רצו את הקומוניסטים. תמיד היו "שפיצלים", מלשינים. באו ולקחו אותי מירושלים ושרה נורא בכתה, כעסה עלי שהרשיתי לעצמי להיכנס למפלגה הקומוניסטית. היא כתבה את זה במכתב, ואני החזקתי את המכתב איתי בגירוש והוא כאב לי. דפקו בדלת בבית של שרה ונכנסו שוטרים בריטים. לקחו אותי במכונית, רק הרשו לי להיפרד משרה. אחרי כן הִכו אותי. באותו יום או למחרת נשלחתי עם עוד קומוניסטים באונייה לפולניה.

ריבה מגיעה לפולין ושם מצפה לה הפתעה:

ההפלגה על הים נמשכה כמה חודשים. לא היה לנו מה לאכול. המלחים ריחמו עלינו ונתנו לנו אוכל. היו לנו תאים מאוד קטנים, תנאים מאוד לא קלים. אחרי תלאות ומעברים קשים – בית הסוהר, הגירוש מהארץ והפרידה משרה – הגעתי לוורשה

[האונייה עגנה כפי הנראה בגדנסק וריבה המשיכה ברכבת לוורשה]. אני לא יודעת איך הם ידעו מתי אני מגיעה, אולי שרה הודיעה להם. חשבתי שאני חוזרת מאוד בודדה, שאף אחד לא ירצה אותי ושהמשפחה כועסת עלי. זה היה חורף, שלג בפולין, ואני הייתי לבושה קיצי, עם סנדלים.

יורדת אישה, בחורה צעירה, קר לה, ואני לא מספיקה להסתובב ורואה את אמא ודורה. עד היום אני בוכה כי זו הייתה הפתעה כל כך גדולה, כל כך נעימה. דורה הייתה הגיסה שלי, אשתו של יוסף, ואמא הייתה אצלה, באה במיוחד לוורשה. אמא חיכתה לי עם נעליים וגרביים. הן נישקו וחיבקו אותי ולגמרי לא שאלו כלום, רק אחרי כן: "איפה המעיל? אין לך מעיל?" (צוחקת), ואז הן הזמינו טקסי ונסענו הביתה, לבית של יוסף. אחרי זה אמא לקחה אותי לסטולין. שם צעקו עלי, "ערב'קה גנט" (אישה ערבייה), בגלל שהייתי קומוניסטית. צעקו כי זאת בושה שגירשו אותי. אמא התביישה. זו הייתה עיירה קטנה. מעט מאוד היו קומוניסטים, אז לא ראו אותי בעין יפה. אני חושבת שאמא מאוד סבלה ממני אבל לא אמרה כלום. אחר כך נסעתי לוורשה, שם גרו שני אחַי, יעקב ויוסף.

ב־1934 רושקה טנצמן מחליטה לבקר את שתי בנותיה בארץ ישראל. היא מצטרפת (כאישה יחידה) למשלחת רבנים ועסקני ציבור מסטולין שיוצאת לביקור בארץ הקודש. כאשר היא מגיעה לפלשתינה מתברר לה שבתה הצעירה, ריבה, נמצאת בבית הסוהר. הן לא מצליחות להתראות בביקור קצר זה. בתמונה רואים את המשלחת בנמל חיפה, אחרי ההגעה – רושקה עומדת קיצונית מימין.

אלה כל זיכרונותיה של ריבה מתקופה זו שהצלחנו לשחזר. עם חזרתה לארץ ישראל ב־1961 ריבה חידשה קשרים עם רבים ממכריה וידידיה מתקופה זו, ושמרה עמם על קשרים חמים וקרובים עד הסוף.

פרק חמישי

ריבה ויהודה בפולין 1935–1939

מעט ידוע לנו על תקופה זו. בעיקר אנו לא מוצאים שום זי־כרונות של יהודה משנים אלה. כל שידוע לנו הוא שדי מהר אחרי שהגיע לפולין נאסר שוב בשל פעילותו במפלגה הקו־מוניסטית. הוא ישב בבית הסוהר בעיר רביץ' (Rawicz) ושו־חרר באמצע אוגוסט 1939, עקב חנינה כללית שניתנה מפאת המלחמה המתקרבת.

לאחר הגירוש מפלשתינה ריבה משתקעת בוורשה. שני אחיה, יעקב ויוסף טנצמן, מתגוררים עם משפחותיהם בעיר ומנהלים שתי חנויות בדים גדולות ומשגשגות. שתי החנויות המתחרות נמצאות אמנם באותו הרחוב, במרחק בתים ספורים אחת מהשנייה, אך האחים מסתדרים מצוין.

2 67 28	Tamres Jankiel, m., Elektoralna 43
5 18 32	Tan Feliks, ks., pl. Grzybowski 3-5
11 04 11	Tananiewicz Zygmunt, m., Freta 12
3 47 14	Tancman Jakub, Nowy Świat 62
11 18 92	Tancman Jankiel, skł. manufakt., Gęsia 14
12 17 83	Tancman Josif, sprz. tow. manuf., Gęsia 6
11 32 95	Tancman Józef. m., Nowolipki 6
11 63 39	Tänenbaum Izydor, pralnia chem. i farbiarnia, Długa 5
11 69 86	„Tani Owoc", Ickowicz Beniamin, owocarnia, Długa 27

מתוך ספר הטלפונים של ורשה, 1938: כתובותיהם של שני האחים. יעקב (Jakub, Jankiel) – כתובת החנות: Gęsia 14, כתובת הבית: Nowy Swiat 62; יוסף (Josif, Jozef) – כתובת החנות: Gęsia 6, כתובת הבית: Nowolipki 6

יעקב טנצמן, אחיה של ריבה, ורשה 9–1937

רחל טנצמן מבית ברגמן, אשתו של יעקב, ורשה 9–1937

יוסף טנצמן, אחיה של ריבה, ורשה 9–1937

בתחילה ריבה מתגוררת אצל יוסף ואשתו דורה (דבורה). יש להם בית גדול והם מפנים עבורה חדר. לאחר מכן היא מחפשת עבודה ומגורים עצמאיים. הנה קטעים אחדים מזיכרונותיה, שהוקלטו בשנות ה־90:

חיפשתי חדר. החלטתי שאני אתחיל להרוויח וכך אוכל לשלם שכר דירה. מצאתי איזו עבודה בבית חרושת לרוכסנים. התחילו לעבוד בשש וחצי בבוקר – זה עוד לילה, וקור גדול. לא ידעתי איך להתלבש, לא לקחתי איתי אוכל, הייתי כל כך חדשה. היו שולחנות ולידם ישבו נשים, בחורות צעירות, ובצורה מאוד פרימיטיבית חיברו את הרוכסנים. העיקר היה לעשות את זה מהר־מהר, ואני רוצה להגיד לכם, אני הרגשתי מהיום הראשון שאני לא כל כך מתאימה לחברת הפועלים כמו שרציתי, ממש "פרולטרית". עבדתי שמה כמה חודשים.

אמנם התאמנתי והצלחתי כבר לעבוד מאוד מהר (זה הזכיר לי קצת את העבודה המהירה שעשיתי בארץ כשהייתי בקיבוץ, בקבוצת אורזי התפוזים), אבל לא הרגשתי שם טוב, והם כפי הנראה גם לא כל כך. אחרי חודשיים קיבלתי מכתב פיטורים. לא כל כך הצטערתי כי לא אהבתי את העבודה. היה לי כבר חדר קטן משלי. ואז האחים שלי פתאום גילו שאני יכולה לעזור להם בשני תחומים – שני האחים גילו את זה יחד – שאני יכולה להיות להם לעזר בחנות, לשבת ליד הקופה, וגם לעזור כגננת, כמטפלת לילדים שלהם.

ריבה מתחילה לעבוד בחנויות הבדים ובעזרה עם ילדי המשפחה. ליעקב ואשתו רחל בת אחת – לאה (לילקה), וליוסף ואשתו דבורה שני בנים – מאיר וישׂשכר (הבת יונה נולדה מאוחר יותר):

אני זוכרת כתקופה נעימה את הזמן עם הילדים. לילקה, יששכר ומאיר. היה לי מאוד נעים איתם. הם אהבו שאני מספרת להם סיפורים, שאני הולכת איתם, כי ידעו שריבה היא קומוניסטית וזה דבר שאסור לדבר עליו. זה הכניס איזה גלוריה בעיני הילדים על הדמות שלי. אני זוכרת את הנסיעות עם הילדים לכל מיני בתי הבראה בקיץ. הייתי פעמיים או שלוש פעמים עם לילקה בפנסיונים מאוד יקרים. זה היה מאוד נוח, מאוד טוב. אני לא הייתי בדיוק "המטפלת", היא כבר הייתה ילדה גדולה, אלא סתם דודה שלה, אבל גם מטפלת, וגם הייתי נוסעת עם הבנים של יוסף.

בשנת 1994 כותבת לאה טנצמן (לילקה) שיר המוקדש לריבה ויכול ללמד מעט על הקשר בין השתיים. השיר מספר על פרידה, שככל הנראה התרחשה כאשר נסעה ריבה לפלשתינה בשנת 1932.

בגיל שלוש

"ואת זוכרת ריבה..."

והיו לך קוקיות כאלה
קטנות כמו צמות על האוזניים
וערב אחד השכבת אותי
לישון
ולמחרת כפי שזה היה
אמור להיות – אבל לא ברור איך

בבוקר
פשוט לא היית
ואני לא הבנתי אז מה זה לנסוע
יותר מעצוב
וזה אפילו לא היה עצוב
מין force major קשה
תקופה אחרת בחיים

על אָחֶיה ריבה מספרת כך:

יעקב היה יותר רך ויותר עדין, יותר רגשי, ויוסף היה כריזמטי יותר. אני חושבת שיוסף היה יותר עשיר ויותר קשוח, הוא החליט על דברים מהר, היה יותר צעיר והיה לו כוח. חוץ מזה, אשתו דורה דרבנה אותו, ואשתו של יעקב, רחל, דווקא אמרה: "לא למהר, לא לרוץ, הלב שלך". יעקב היה גם דתי, מאוד חסיד, ויוסף לא היה כל כך חסיד. הוא היה הולך פה ושם לבית הכנסת או נותן כסף לרבי, אבל הוא היה הרבה יותר חופשי.

בין השנים 1936 ו־1939 ריבה ממשיכה בפעילות חברתית ופוליטית עם קבוצת חברים בוורשה:

את המפלגה (הקומוניסטית) פירקו, אבל היו עדיין חברים והיו מפגשים ודיונים. מצד אחד הייתה לי המשפחה, עם העבודה והילדים, ומצד שני החברים. חלקם גורשו מפה

דבורה (דורה) טנצמן מבית מנזון, אשתו של יוסף, ורשה 1937–9

לאה (לילקה) טנצמן, בתם של יעקב ורחל, ורשה 1937

יעקב טנצמן, אחיה של ריבה, עם אשתו רחל מבית ברגמן בקריניצה (Krynice), עיירת נופש בדרום פולין, 1935

(מפלשתינה), רחל׳קה ובעלה, אנקה שטראובאום, והיו גם כמה חברים שגורשו מספרד, שהיו במלחמת ספרד וחזרו. היינו מדברים ראשית כל פולנית. אולי קצת עברית, במפגשים. אני נזכרת שזושקה הביאה לי חלק די גדול של מכונת דפוס, עטוף בסמרטוטים. זו הייתה מכונה שהדפיסו בה כל מיני דברים אסורים והם פירקו את המכונה וחלק אחד ביקשו להחביא אצלי. אמרתי ״בסדר״. שמתי את זה מתחת למיטה שלי. באותו זמן היה לי חבר, שיבק היה שמו. הוא עבד במרכז המפלגה ולפעמים בא להתחבא אצלי. באחד הימים סיפרתי לו מה יש לי מתחת למיטה. הוא אמר: ״ראשית כל, תתקשרי לזושקה״ – ואני לא חושבת שהיו אז כל כך הרבה טלפונים – ״שהיא תוציא את זה מהר מפה! וכל זמן שהיא לא מוציאה את זה אסור לי לבוא לפה״. ועד שהיא באה, עד שהיא לקחה, זה הסתדר. הוא לא כל כך היה חבר שלי, הוא ניסה להיות חבר שלי, אבל אני רציתי להיות יותר מסורה ליהודה.

ריבה (יושבת) ולילקה
בקריניצה, 8–1937

יהודה, שגורש מפלשתינה עוד לפני גירושה של ריבה, נעצר בעקבות פעילותו במפלגה הקומוניסטית ונשפט למאסר. לאורך השנים שבהן גרה ריבה בוורשה היא שומרת איתו על קשר רציף – הוא שולח לה מכתבים ארוכים והיא שולחת לו כסף וחבילות לבית הסוהר. היא גם מגייסת את אחֶיה והם שוכרים עורך דין שמייצג את יהודה ומצליח לקצר את שהותו בכלא.

רושקה, באחד מביקוריה בוורשה, יחד עם רחל, אשתו של בנה יעקב

ריבה ממשיכה ומספרת:

יהודה ישב בבית הסוהר. ואני חושבת שזה היה יעקב, אבל אולי שניהם [יוסף ויעקב], נתנו לי כסף כדי שאני אקח עורך דין לערער על פסק הדין שיהודה קיבל. הוא קיבל שמונה או עשר שנים. לקחנו עורך דין. אחרי המלחמה היינו נפגשים איתו

בוורשה, אשתו עבדה במשרד החינוך והוא היה בחור מאוד סימפטי. בכל מקרה, האחים שלי תרמו הרבה כסף לעניין. הם אמרו: "אם הוא החבר שלך, והוא יהיה הבעל שלך, אנחנו עושים הכל, כי את אחות שלנו". זה היה לי מאוד נעים. באותו זמן הגיע לוורשה גם יענקל'ה, אחיו של יהודה, ושם הכרתי אותו. אחרי כן העורך דין אמר שהורידו ליהודה ארבע שנים. הוא יֵשב עוד שנה וגמרנו. זו הייתה מחשבה מאוד טובה.

באוגוסט 1939, שבועיים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, יהודה משתחרר מהכלא עקב החנינה שהונהגה אז. מיד לאחר השחרור הוא ממהר לפגוש את ריבה בוורשה, והיא נוסעת בעקבותיו למלינוב. חייהם המשותפים מתחילים.

ריבה ויהודה ב־1939

פרק שישי

זיכרונותיהם של ריבה ויהודה

פולין וברית המועצות, 1941–1939

מבוסס על תמליל הקלטה של שיחה בהשתתפות יהודה, ריבה וויטק, שנערכה בשנות ה־80, והקלטה נוספת של ריבה משנות ה־90.

מבוא למלחמה

ב־13 באוגוסט 1939, כשבועיים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, משתחרר יהודה מהכלא בעיר רביץ׳, לאחר שריצה ארבע שנים. אסירים שנשארו בכלא לאחר פרוץ המלחמה ב־1 בספטמבר נתקלו בקשיים ולא תמיד שוחררו בזמן.

יהודה מספר שהוא וחבריו, אף הם אסירים פוליטיים, החליטו לא לחסוך כסף לקראת היציאה מהכלא. הייתה להם אפשרות לרכוש מוצרי מזון וסיגריות בכסף שקיבלו מקרוביהם, אבל הם העדיפו לרכוש תרופות ותוספי מזון (ברזל) לאסירים חולים וקשישים שמצבם הורע בעקבות תנאי המאסר. סיבה נוספת שלא לחסוך, אשר חצייה בדיחה וחצייה אמת, היא העובדה שהנהלת בית הסוהר הייתה מחויבת לשלם לכל אסיר משוחרר את דמי הנסיעה לביתו במידה שלא היה לו כסף משלו.

אם לאסיר לא היה כסף, מספר יהודה, האדמיניסטרציה הייתה מוכרחה לתת לו כרטיס נסיעה. אז למה לא לנצל את האדמיניסטרציה העוינת הזאת שהיא האויב שלנו?

כלא רביץ׳, מסדרון מרכזי. צילום משנות ה־1930

כך מוצא עצמו יהודה מחוץ לכותלי בית הסוהר כשבכיסיו כרטיס רכבת לבית הוריו במלינוב ושתי חפיסות של סיגריות. על אף שאולץ לחתום על התחייבות להתייצב במשטרת מלינוב למחרת היום, הוא מחליט לנסוע לוורשה, לריבה:

ובכן, החלטתי לוותר על כל זה, לא להתחשב בכל זה. זה לא פשע, מה יכולים לעשות לי? אולי קצת ירדפו אותי, אולי, אבל לא יוכלו לעשות לי שום דבר רציני, אז החלטתי לנסוע. אבל כסף אין לי, אף פרוטה בכיס! אז ככה, הייתה לי קופסת סיגריות, או שתי קופסאות סיגריות, יותר משובחות קצת, כי עם הפרוטות שהיו לי כשיצאתי מבית הסוהר קניתי סיגריות טובות. ומזה אני עישנתי כמה, והשאר, קופסה אחת שלמה נדמה לי, הייתה לי בכיס. הלכתי בקרון מאחד לאחד: "מי רוצה לקנות סיגריות אצלי?" ומכרתי את הסיגריות. מישהו קנה, אבל זה לא הספיק לוורשה. זה הספיק לי בשביל לנסוע רק עד ללודז'.

כשיהודה מגיע ללודז' השעה היא ארבע או חמש לפנות בוקר. הוא ממתין בתחנת הרכבת עד שמונה ואז רץ כל הדרך מהתחנה אל העיר, מחפש בית עבוט, "לומבארד" (Lombard), שבו יוכל למשכן את שעונו תמורת הכסף לכרטיס הנסיעה:

היה לי שעון טוב, "סימה" (Cyma), ורציתי למשכן אותו ולקבל כמה זלוטי בשביל לנסוע לוורשה. ידעתי שכשאבוא לוורשה אני כבר אסתדר. קודם כל ריבה שם, וידעתי שיש לה שני אחים שאפשר יהיה לקחת אצלם הלוואה (צוחק) של כמה זלוטי.

אך אז נתקל יהודה בבעיה בלתי צפויה:

אני רץ העירה, ושואל מישהו בדרך איפה יש פה לומבארד. הוא אומר לי שזה עוד רחוק, זה כאן וכאן, רחוב זה וזה, "אבל בשביל מה לך?" אני אומר שאני צריך למשכן שעון. אז מה הוא אומר? "היום יום ראשון, הכל סגור". אני לא ידעתי, לא זכרתי איזה יום זה. יום ראשון (צוחק).

יהודה חוזר לתחנת הרכבת ומבקש מהקופאי הלוואה של חמישה זלוטי. הוא מציע את שעונו כעירבון. הקופאי מסרב, אין לו כסף פרטי והוא אינו יכול להוציא כסף מקופת התחנה, אך הוא מעוניין לעזור ומציע לו להמתין. ישנם נהגי מוניות שמגיעים לתחנה ואולי אחד מהם יהיה מעוניין בשעון. הקופאי אכן מדבר עם אחד הנהגים, וזה נותן ליהודה חמישה זלוטי ומקבל את השעון למשמרת. יהודה מאושר, הוא בדרך לוורשה.

שעון "סימה" משנות ה־1930

באותו זמן ריבה יוצאת לעבודה בחנות הבדים. היא יודעת שיהודה היה אמור להשתחרר אך לא בטוחה שאכן יגיע באותו היום. כשיהודה מגיע לוורשה הוא אינו יודע היכן נמצאת ריבה. הוא פונה לחבֶרתם המשותפת, אנקה שטראובאום (שבינתיים גורשה אף היא מפלשתינה בגלל פעילותה המחתרתית), והיא יוצאת לחפש את ריבה, ללא הצלחה. הם יוצאים שוב ומגיעים לבסוף לחנות ברחוב גנשיה (Gęsia), אחד מהרחובות הראשיים ברובע היהודי. רחוב גנשיה נחרב כליל בתקופת המלחמה, וכיום קרוי על שמו של מרדכי אנילביץ', מפקד מרד גטו ורשה. שם ריבה ויהודה נפגשים.

רחוב גנשיה בשנות ה־1930 (מימין), ואחרי המלחמה, ב־1945

ריבה מספרת על המפגש:
אני זוכרת שהייתי נרגשת וכל פעם הייתי מסתכלת עליו ולא כל כך הרגשתי אותו. זאת אומרת, הוא נראה לי שונה. לא התראינו שבע שנים, הוא התבגר, והיה די חלשלוש. הזמנתי אותו לחדר שלי, הכנתי אוכל טוב והלכנו יחד לישון. אני זוכרת שאז ראיתי שברגל שלו הציפורניים עולות אחת על השנייה (גיחוך), קודם לא ראיתי את זה (צוחקת) ועכשיו זה נורא הפריע לי, פחדתי (צוחקת). לא חשוב, לא אמרתי לו, חס וחלילה, מה פתאום? לא כל כך הצלחנו, אה, להתחבר. הוא היה נרגש ו... לא חשוב...

ואכן, כפות הרגליים של יהודה היו מעוותות ולא כל כך אסתטיות. הוא הסביר שבילדותו נעל נעליים קטנות מדי שעיוותו את רגליו. עם הזמן הדבר הקשה עליו ללכת. בשנות ה־70, בישראל, הוא עבר ניתוח אורטופדי שיישר את כפות רגליו והקל על ההליכה.

ריבה לוקחת את יהודה אל ביתו של אחיה יעקב ואשתו רחל. המפגש בינו ובין יעקב מרגש במיוחד. יעקב היה איש

דתי ויהודה מופתע מקבלת הפנים החמה, גם בגלל הדעות הפוליטיות שלו וישיבתו בכלא וגם בגלל מערכת היחסים הלא ממוסדת עם ריבה:

אז בא אחיה, הוא היה בן אדם דתי, לבוש בצורה אלגנטית, ככה עם זקן קצר כזה... והוא הרי ידע שאני חוזר מבית הסוהר, קומוניסט, אבל הוא קיבל אותי בסבר פנים יפות, כשהוא מתנשק איתי, וקירב אותי: "בבקשה", והזמין אותי לארוחה.

גם לאחר עשרות שנים ריבה נזכרת איך יעקב חיבק את יהודה ומתרגשת. לאחר הארוחה ריבה ויהודה יוצאים לטייל ברחובות העיר. אין להם הרבה זמן מכיוון שיהודה רוצה לתפוס את רכבת הלילה למלינוב. הוא הרי צריך להתייצב בתחנת המשטרה המקומית:

לא רציתי לאחר יותר מדי כדי שהמשטרה לא תיטפל אלי. העיקר היה לראות אותה, לקשור את הקשר הראשון.

הם יושבים בגן סאסקי (Saski Ogrod) שברובע היהודי ומנהלים שיחה, שלימים תיזכר בצורה שונה לגמרי אצל כל אחד מהם.

יהודה: כן. ואני זוכר שאני אז סיפרתי לה, "תראי, מהניסיון שלי, אני רואה שיש משפחות צעירות ואדם מתחתן, והִנה כעבור שנה, שנתיים, חמש, יש בעיות קשות, כי האנשים נפרדים, ויש כבר ילדים וזה קשה, זה משפיע לרעה, ואני חשבתי על זה – מה הסיבה?" אני זוכר עד היום איך שאני אז הסברתי לה את זה, מה הסיבה שזה קורה, ולעתים כל כך תכופות? איפה הסיבות נעוצות? באתי לידי מסקנה שהסיבה היא בזה שלמעשה האהבה בין שני אנשים, בין איש ואישה, בין גבר ואישה, מגיעה בהרבה מאוד מקרים מהמשיכה הגופנית, והמשיכה הגופנית עושה רושם של אהבה, ואם בן אדם לא בודק את עצמו טוב ומסתמך רק על הרושם הזה והמשיכה הגופנית, אם זה לא מבוסס על איזה בסיס יותר עמוק, זה גורם שאחר כך סוף כל סוף האישה נעשית קצת יותר מכוערת, בייחוד אחרי הלידה. הגבר הזה רואה אישה אחרת, יותר צעירה, יותר יפה, ואז בא המשבר.

ויטק: או להפך.

יהודה: או להפך, הגבר נעשה יותר מכוער (צוחקים), גם זה קורה, אבל ברוב המקרים האישה בבית, בייחוד

באותם התנאים של אז. אז האישה הייתה קשורה עם הילדים, עם הבית, זו לא הייתה אישה עובדת שהייתה יוצאת.

ויטק: זה לא השתנה הרבה. נו?

יהודה: ובכן, מה נובע מזה? נובע שבמקרים כאלה צריך חוץ מהמשיכה הגופנית לחפש את הקשרים האחרים, הרוחניים, ההשקפות, וגישה לכל מיני בעיות והבנה הדדית, וזה צריך להיות אפילו מומנט מכריע יותר מאשר המשיכה הגופנית כי הוא הקובע לשנִים. כי זה דבר שלא חולף. להפך, זה מתגבר. או, וזאת הגישה שלי. מובן שהיא הסכימה עם זה, היא לא אמרה לי שום דבר נגד זה (צוחק), אף מילה נגד. איך אומר זה, דז'יגן? אומר שהוא בא בתור תייר ולקחו אצלו דברים במכס, אז הוא הלך למיניסטר, לשר האוצר, וניסה להתלונן. אז הוא אומר: "אני ישבתי והתלוננתי וסיפרתי לו על הכל, ביידיש כמובן, אבל מה שהשר ענה לי לא הבינותי, כי הוא נענע בראשו בעברית" (צוחקים). היא גם כן נענעה בראשה בעברית והכל היה בסדר, היא הסכימה. טוב, אחר כך היו בעיות מעשיות.

ויטק: ככה זה היה, אמא'לה?

ריבה: אני רוצה להגיד לך, מהשיחה הארוכה הזו שאבא כרגע מתאר לא נשאר לי כלום. מה שאני זוכרת זה אגם וברבורים על האגם, והיה די רומנטי, והוא היה הרבה שנים בבית הסוהר, ואני הייתי פה, ואחרי כן שמה, והוא דיבר כל מיני דברים שיכול להיות שאני לא כל כך זוכרת בדיוק כרגע.

גן סאסקי המשוחזר היום. אגם עם ברבורים

אני כן זוכרת שהיה לי נורא חבל שהוא צריך לנסוע. אנחנו חשבנו איך לארגן את הנסיעה הזו, ואני נזכרת שנסעתי ללוות אותו, ובדרך קניתי לו, כי זה היה ערב החגים – אז קניתי להורים שלו "ארבוזק". זה, אתה יודע, אבטיח כזה.

יהודה: כן, אבטיח.

ריבה: היה אבטיח, אתה זוכר את זה?

יהודה: זה בטח בגלל שאבטיח בפנים אדום ואנחנו היינו קומוניסטים, אז זה בשביל הצבע האדום.

ריבה: לא, אבל אתה נזכר בזה?

יהודה: אני זוכר, אני זוכר את האבטיח הזה. אבל מה שאמא אומרת עכשיו מוכיח את קלות הדעת של הנשים. בשבילי זו הייתה שיחה בסיסית, גורלית. אני פה מדבר על המצע, הפלטפורמה של הנישואים שלנו. אז היא לא זוכרת את זה, היא זוכרת רק את האבטיח (צוחק).

יהודה וריבה נפרדים בתחנת הרכבת, לא לפני שיהודה מוסר ליעקב טנצמן את כתובתו של נהג המונית שאצלו הפקיד את שעון ה"סימה" – יעקב נוסע לעתים ללודז' במסגרת עסקיו והוא מציע את עזרתו (אך הוא לא יספיק לפדות את השעון. המלחמה פורצת ועקבותיו של השעון אובדים). יהודה נוסע למלינוב לאחר היעדרות של יותר מעשר שנים שבהן לא פגש את הוריו ומשפחתו, וריבה נשארת בוורשה עוד כמה ימים בכדי להתארגן לפני שתצטרף אליו.

קבלת הפנים במלינוב מרגשת מאוד. אנשים רבים מגיעים בכדי לפגוש את הגבר הצעיר שהפך לאגדה בעיירה – מנהיג נוער, הראשון שיצא להכשרה, הראשון שעלה לישראל, קומוניסט פעיל שאף ישב בכלא... ההילה המהפכנית מושכת אליה צעירים רבים שבאים לברך אותו על שובו.

הוריו של יהודה מאושרים כמובן לפגוש אותו לאחר השנים הארוכות בהן לא התראו. יהודה מספר על אביו:

איך הם קיבלו אותי? בשמחה רבה שחזרתי הביתה! אבא שלי, עליו השלום, היה אומר תמיד, "תראו ילדים, איזה השקפות שלא יהיו לכם, לא אכפת לי, או כן אכפת לי, אבל – תהיו סוציאליסטים, תהיו ציונים, תהיו קומוניסטים, תהיו מה שאתם רוצים, רק דבר אחד אני מבקש – תהיו יהודים". כן? קומוניסטים קומוניסטים, אבל תהיו יהודים.

ויטק: הוא לא מתכוון בזה ל"דתיים"?

יהודה: לא, לא. אבא שלי היה דתי אבל הוא לא כפה, היו לו אופקים יותר רחבים מאשר לאנשים אחרים. הוא היה קורא ספרות יפה, מה שאסור היה לאנשים דתיים לקרוא. זה נקרא "ספרים חיצוניים", ואבא שלי היה קורא בלילות, שאף אחד לא יראה. בעברית, ביידיש, היה קורא את שלום עליכם ואת מנדלי. הוא היה קורא הרבה והוא לא היה כזה פנאטי. למשל, החסידים לא מסתכלים על אישה, מורידים את העיניים. הוא היה מסתכל ישר בעיניים, נותן יד לבחורות שהיו באות, לחברות שלנו. והוא היה ציוני, ציוני באמת. כן, הוא היה ציוני ככה, חזק. וגם את אמא [ריבה] קיבלו יפה מאוד, אחר כך, כעבור איזה זמן.

בינתיים, בוורשה, ריבה מתכוננת לנסיעה. שני אחיה מבקשים ממנה לשקול שוב את החלטתה:

ריבה: האחים שלי כל הזמן חשבו, "עם מי את נוסעת והאם את יודעת ומה", והם ככה קצת רעדו. הם חשבו, קומוניסט וזה, יצא מבית הסוהר, אין לו שום דבר, אין לו עבודה... הם די בחשדנות הסתכלו על כל הדבר הזה, כי אני הייתי מבית כזה שהיו כל מיני בחורים שנורא רצו אותי, ופתאום אני אומרת "לא". אז כל הדבר הזה היה די מסובך.

ריבה המאוהבת לא מהססת. היא רוכשת מגבעת חדשה ומהודרת, לובשת את בגדיה היפים ביותר ונוסעת למלינוב. שם היא מתקבלת בלבביות ובחום על ידי משפחתו של יהודה:

ריבה: אה (צוחקת), אני חושבת שבהתחלה עוררתי בהם הרבה צחוק, כי אני באתי מעולם אחר. גם כן קומוניסטית, אבל מעולם אחר. באתי עם כובע כזה אלגנטי, שם לא הכירו דברים כאלה, ועם מעיל חום כזה בהיר. הייתי מאוד אלגנטית. בתיה, אחותו של יהודה, הייתה מזכירה לי מדי פעם איך שהייתי לבושה.

היא מרגישה בבית בדירה הקטנה של משפחת מוהל, השונה כל כך מבית ילדותה ומבתיהם של אחיה בוורשה. אחיותיו של יהודה מתיידדות איתה, וגם אחיו, יעקב, אותו הכירה כבר בתקופת משפטו של יהודה בוורשה.

ריבה: כשנכנסתי לבית שלהם קצת נחרדתי, שונה מכל הבתים הגדולים שהכרתי – הבית שאנחנו גרנו בו

בסטולין והבתים של האחים שלי, הדירות המפוארות. אצלם זה היה כל כך קטן, בית נמוך. אבל האחיות נורא מצאו חן בעיני, וגם את יענקל'ה כבר הכרתי. אל אבא של יהודה הייתה לי סימפטיה גדולה, גדולה מהיום הראשון, וגם לו אלי. והאמא הייתה קצת שונה: איך זה בחורה באה וישנה יחד עם הבן שלה ולא התחתנו?

ויטק: ישנתם ביחד?

ריבה: בטח! בטח. שם אני נכנסתי להיריון איתך.

יומיים או שלושה לאחר הגעתה של ריבה מגיעים שוטרים ממשטרת מלינוב לבית המשפחה בכדי לערוך חיפוש. לא ברור אם באו במיוחד כי שמעו על אנשים לא מזוהים שמתגוררים בדירה, או כי הבית היה ידוע כ"בית קומוניסטי". אבל מכיוון שלריבה אין רישום (באותו זמן כל אדם ששהה מעל 24 שעות בעיירה היה מחויב להירשם בתחנת המשטרה), היא חשודה כקומוניסטית ונעצרת יחד עם יוס'קה פרידמן (לימים חבר קיבוץ מסילות), שהיה חבר קרוב של המשפחה ושהה באותו זמן בביתם. יהודה, שלא היה בבית בזמן המעצר, ממהר לתחנת המשטרה.

יהודה: אז הלכתי מיד לתחנת המשטרה, לקומנדנט (מפקד), ואני אומר לו, "תשמע אדוני, אני באתי בעניין אשתי שנעצרה". הוא אומר, "איזה אשתך? מה אשתך?" אני אומר, "טוב, זו הבחורה שלי שאני רוצה להתחתן איתה, היא כמו אשתי. אני רוצה שתשחררו אותה". "מה זאת אומרת לשחרר אותה? היא לא הייתה רשומה". "טוב, זה רק דבר רשמי, היא עוד לא הספיקה להירשם. אולי הזניחה את זה, אבל זה לא סיבה שאתם תעצרו אותה". אז הוא אומר, "אנחנו מוכרחים לקבל אינפורמציה מי היא, מה היא עושה פה, בשביל מה היא באה". אני אומר, "אתם מניחים שהיא קומוניסטית, כן? הלוא זוהי הסיבה שאתם עוצרים אותה. נניח. נניח שהיא קומוניסטית. אז מה? עכשיו הזמן ללחום בקומוניסטים? אתם יודעים שהיטלר עומד בפתח, אתם יודעים שיש תוכניות של כיבוש פולין. אז במקום ללחום בפשיסטים שעוזרים להיטלר אתם רוצים ללחום בקומוניסטים? אתם יודעים טוב מאוד שהקומוניסטים אויבים מושבעים של ההיטלריזם

ושל הנאציזם. ואתם יודעים שאם תגיע שעת ניסיון, הקומוניסטים יעמדו בראש המלחמה נגד היטלר".

ריבה: היה לו ויכוח פוליטי אז עם המשטרה.

יהודה: אני אומר, "תראה, אני יוצא מבית הסוהר, שם אנחנו אספנו כספים מהפרוטות שקיבלנו בשביל לעזור לצבא, והבחורות שלנו בבתי הסוהר התנדבו במתפרות כדי לתפור מדים בשביל הצבא, בגלל שיוצאים למלחמה עם היטלר. אז אתה עכשיו רוצה עם הקומוניסטים ללחום?" אז הוא אומר, "אני יודע את כל זה. אני מבין. אבל אנחנו נמצאים באוקראינה. הקומוניסטים האלה בכפרים האוקראיניים – הם לא מבינים את מה שאתה מבין ומה שאני מבין, הם אנשים פשוטים, בלי השכלה ובלי הכרה פוליטית, יש להם דחפים אחרים. ולכן אם יבוא אדם קומוניסטי להשפיע עליהם, זה יכול להביא נזק למדינה. על כל פנים, אנחנו בינתיים לא עושים לה שום דבר מיוחד, לא משפט ולא שום דבר, אנחנו נעצור אותה עד שנברר בסטולין אם מכירים אותה". טוב. יצאתי ממנו, הלכתי ישר לדואר, הזמנתי שיחה טלפונית עם גיסִה, עם גנריך, בעלה של פייגל אחותה.

ריבה: של פייגלה.

ויטק: שאיפה הוא היה? בסטולין?

יהודה: הוא עוד היה בסטולין, כן. זה עוד היה לפני פרוץ המלחמה, שבוע לפני. לגנריך היו יחסים טובים עם המשטרה. אתה יודע איך זה בעיירה קטנה – חנות, באים, מכירים, נותנים. היו לו שם יחסים טובים. אמרתי לו, "תראה, עצרו את ריבה ואמרו שהם ישאלו בסטולין מה המצב. אז כדאי שתלך לתחנת המשטרה ותוודא שם עם הקומנדנט מה הם צריכים להגיד, שהם ידעו מה להגיד". נו טוב.

ריבה: אתה מתאר לך מה שנעשה פתאום בבית שלנו. כשלאמא שלי נודע דבר כזה...

יהודה: אז זה סודר.

ויטק: ואמא שלך ידעה שאת בכלל במלינוב?

ריבה: כן. זה לא היה סוד.

ויטק: אז מה הם עשו איתך? הם תפסו אותך, לקחו אותך וישבת?

גנריך (חנוך) טוכמן מסטולין, בעלה של פייגל, אחותה של ריבה

ריבה: ישבתי בבית הסוהר, בתא אחד לבד.

יהודה: זה לא היה בית סוהר, מעצר.

ריבה: במעצר. אמא של יהודה הייתה שולחת לי שלוש פעמים ביום אוכל חם!

ויטק: כמה ימים היית שם?

ריבה: היו שולחים לי לביבות מתפוחי אדמה, לטקס, שזה היה המאכל האהוב עלי ביותר. אז אמא שלו הייתה עושה את זה והביאו לי את זה חם (צוחקת).

ויטק: אבל כמה ימים, כמה זמן זה היה?

יהודה: איזה יומיים, או שלושה ימים. אחר כך שחררו אותה.

ויטק: קיבלו את האינפורמציה.

יהודה: כן, כן, קיבלו ושחררו אותה.

ויטק: גם את החבר?

יהודה: כן, גם את החבר.

לאחר שריבה משתחררת מהמעצר, אביו של יהודה מתחיל ללחוץ עליהם להתחתן.

יהודה: אחרי ששחררו אותם, התחילה ההתקפה של אבא עלי. אבא אומר לי ככה בעדינות, "תראה, אני יודע שאתה קומוניסט ואנטי דתי, אבל אני רוצה שתעשו חתונה. אתה קומוניסט, יש לך את ההשקפות שלך והעקרונות שלך, אז בוא נלך לפשרה. אנחנו נעשה את זה בצורה שקטה שאף אחד לא ידע. יבוא הרבי, יבואו שני עדים ואנחנו, נכתוב את הכתובה, נחתום, נעשה חופה – וזהו זה. נעשה את זה בשקט שלא ידעו". אמרתי, "אז למה אתה צריך את זה? אם אנשים לא ידעו, בשביל מה אתה צריך?" הוא אומר, "כי כשאני בא לבית הכנסת אנשים מדברים על זה שהבן שלי חי עם אישה בלי חופה וקידושים, ושהילדים יהיו ממזרים, ושזה לא ייתכן, זה הבן של שוחט של העיירה... מילא כל מה שהוא עושה, אבל בלי חופה וקידושים? זה דבר שלא נשמע בעיירה יהודית, זה המקרה הראשון! הם לא יכולים לתפוס איך זה אפשרי בכלל". "נו", אמרתי, "אבל אם אתה אומר שזה יהיה בשקט ולא ידעו, מה זה ייתן לך?" "תראה, אני אסביר לך: כשהם באים ושואלים אותי, לבן שלך יש חופה עם אשתו? אז אני אחת משתיים – או שאני צריך להגיד את האמת, שלא, וזה דבר מאוד קשה לי ומאוד לא נעים

לי, או שאני צריך לשקר ולהגיד שכן, ואז אני משקר, ואני לא רוצה לשקר. אז ככה הם לא ידעו, אני אגיד כן. יאמינו, לא יאמינו – כבר לא כל כך אכפת לי על דעת הקהל, רק שאני אהיה שלם עם המצפון, שלא שיקרתי, והם, שיחשבו מה שהם חושבים". אמרתי לו, "תראה אבא, אתה לא רוצה לשקר, נכון? עכשיו תאר לך, אני אעשה חופה וקידושים שאף אחד לא ידע וההברים שלי לא ידעו, אז אם יבואו החברים מהמפלגה שלי וישאלו אותי, אתה עשית חופה עם אשתך? דתית? אז אחת משתיים – או שאני אגיד להם את האמת, וזה דבר מאוד לא נעים לי כי זה בניגוד לעקרונות, ואם אגיד להם שלא, אז אני אשקר. אני גם לא רוצה לשקר".

ויטק: בקיצור, בדיוק כמוהו.

יהודה: כן. כך שהדעות שקולות. המצב שקול. ומכיוון שאני הוא זה שצריך לעשות את זה, אני מעדיף לא לעשות. שנינו נגיד את האמת כמו שהיא. טוב נו, הוא ניסה עוד פעם ועוד פעם ועוד פעם, אבל עמדתי על שלי, ובינתיים נגמר העניין. הם איכשהו השלימו עם המצב.

ויטק: לָך היה אכפת בכלל?

ריבה: אני אגיד לך, לי לא היה אכפת, אבל לאמא שלי הייתה אותה בקשה. אבל מה קרה? מה שפתר לפי דעתי את הדבר הזה היה ככה: שזה היה ערב המלחמה, זאת אומרת הסיטואציה הכללית האפילה על כל הדברים האלה.

יהודה: טוב, אמא של ריבה לא הייתה שם.

ריבה: היא הייתה בסטולין, אבל בלי סוף כתבה מכתבים.

שנים אחדות לאחר ההקלטה ריבה שוב נזכרת באותה תקופה: האבא של יהודה דיבר עם כל אחד מאיתנו בנפרד, ועם שנינו יחד דיבר. אני שתקתי כי חשבתי שהוא צודק, אבל יהודה התעקש בצורה בלתי רגילה. לא שיערתי שהוא יעשה את הכאב הזה לאמא ולאבא שלו. אבא שלו היה שוחט ומוהל וקורא וכותב סת"ם, אני לא יודעת, כל מיני תפקידים כאלה בקודש. אמא שלו, אישה כל כך נחמדה. יהודה לא רצה לשמוע משום חתונה, משום דבר! הוא היה כל כך עיקש. אלה היו הרגעים הכי קשים שלי.

הגרמנים פולשים

ריבה ויהודה מחליטים לצאת ל"ירח דבש", להתייחד ולהתרחק קצת מהלחצים המשפחתיים. לריבה יש כסף שחסכה בעבודה בוורשה, והם שוכרים חדר נופש בפנסיון. זהו אזור שקט של יערות אורנים ליד העיר רובנו, והם נהנים מהאינטימיות החדשה שלהם. אך ההיסטוריה אינה מניחה להם.

ריבה: אנחנו נסענו לשם לשבועיים. כמעט לא היו קייטנים כי זה היה ערב מלחמה, ואני נזכרת ששכרנו באיזה פנסיון חדר שאליו היינו עולים במדרגות. היה לנו חדר, וחדר אמבטיה, אתה זוכר? אנחנו שנינו ישבנו ליד השולחן, לא היו עוד אורחים. היו מגישים לנו אוכל, כל מיני מאכלים טובים, והיינו מטיילים ביער. טיילנו, התחבקנו והתנשקנו כל הזמן. היה לנו מאוד־מאוד נעים. והיו לי שמלות כאלה קיציות עם פרחים. אבל כשהיית נכנס העירה היו הודעות גדולות על גיוס לצבא, וכבר הייתה אווירה של פרוץ המלחמה.

יהודה: כן. ואז, בגלל האווירה הזו, אנחנו הפסקנו את ההבראה וחזרנו הביתה לפני הזמן, בערך ב־25 בחודש (אוגוסט) חזרנו הביתה, אחרי חמישה ימים שהיינו שם. והמלחמה כבר הייתה ככה, על חוט...

הזוג הצעיר תכנן לשוב לוורשה לאחר הנופש. חפציהם האישיים נשארו שם והם רצו להשתקע בעיר ולהמשיך את פעילותם הפוליטית, אך המלחמה המתקרבת שינתה את כל התוכניות. כל הרכבות לוורשה גויסו להסעת חיילים וציוד צבאי. ריבה ויהודה נשארים בעל כורחם במלינוב, וב־1 בספטמבר, חמישה ימים לאחר שובם, הם מתעוררים לקולות ה"במביושקה", ההפצצות. הפלישה הגרמנית החלה.

1 בספטמבר 1939. הגרמנים חוצים את גבול גרמניה־פולין, מלחמת העולם השנייה פורצת

יהודה: הגרמנים מתקדמים, ואני הלכתי למשטרה ושאלתי אותם מה לעשות. הם היו אלו שיודעים יותר מכולם, כי נציגות של הצבא לא הייתה במלינוב. "מה לעשות? מה אתם מייעצים לעשות?" אז הם אמרו, "תגיד לכולם, לצעירים, שֵיֵצאו, לברוח".

ריבה: לברוח, לברוח מהעיר.

יהודה: לברוח, כי הגרמנים מגייסים צעירים, לוקחים אותם לעבודות, לצבא. אנשים צעירים – שיברחו. המבוגרים – מי שיכול שיברח, מי שירצה שיישאר. אולי פה הסכנה פחות חריפה. והם לא דיברו על יהודים/לא יהודים, אלא על כולם. טוב, אני יצאתי משם, מסרתי את כל זה לצעירים. אנחנו התאספנו, קבוצה – אנחנו שנינו, ויעקב ובתיה, ודבורה. ברחנו כולנו, ברגל, לכיוון מזרח, לכיוון הגבול. הכיוון הזה הוביל אותנו לכפר של ההורים של מישה (גיסו של יהודה, בעלה של אחותו דבורה). זה היה בספטמבר, בראש השנה. אבא היה גם כן שם, הוא בא לתפילה, היה חזן, חזן לימים הנוראים. היינו אצלם איזה חצי יום או יום, אני לא זוכר כמה, ואז היה לכולם ברור, הם הצטרפו אלינו לבריחה מזרחה.

ויטק: גם אבא שלך?

יהודה: אבא לא, אבא לא. לא תיארו לעצמם אנשים. אנשים מבוגרים לא ברחו, "אנחנו זוכרים את הגרמנים ממלחמת העולם הראשונה, זה לא היה כל כך נורא".

ויטק: לא, אז באמת זה יהיה בסדר.

יהודה: הם התעלמו מזה, לא הבינו שזה היטלר, זה נאצים וזה משהו אחר.

ויטק: ואתה הבנת?

יהודה: אני ידעתי שזה פשיזם, שזה אנטי יהודי מובהק, ידעתי "מיין קאמפף" וידעתי מה הם עושים, על ליל הבדולח. אני ידעתי את כל זה. אדם שהיה מעורב בעניינים פוליטיים הבין. הם לא.

הצעירים שהחליטו להמשיך ולברוח מגיעים לכפר סמוך, שבו מתגוררת בת שבע, אחותו של מישה – הגיס של יהודה. למשפחתם האמידה־יחסית יש עגלה וסוסים והם מבקשים לנסוע איתם לכיוון הגבול עם ברית המועצות. הם מרגישים כבר את הגרמנים בעורפם ויודעים שברגל התקדמותם תהיה

איטית וקשה. משפחתה של בת שבע מסכימה להצעה, אך מבקשת מהם להמתין לילה נוסף בכדי שיוכלו לאפות לחמים וצידה לדרך.

יהודה: טוב, נשארנו ללילה אחד. למחרת היינו צריכים לנסוע, ולמחרת אני חליתי. קיבלתי חום גבוה, לא יכול לזוז. כשאני לא יכול לזוז, כולם לא זזים. לא ישאירו אותי. ומה לעשות? יעקב רץ לעיירה הקרובה, וורקוביצ׳ה (Workowicze), שם מצאו רופא מהעיירה שלנו שגם ברח, רופא יהודי, פינק (Fink) היה שמו, עם שערות לבנות. הוא בא, בדק אותי, אני לא יודע מה שהוא אמר.

ריבה: יהודה היה עם חום גבוה, הרופא בא ולא ידע מה לתת לו. בדרך כלל אבא, כשיש לו חום גבוה הוא רק ישן, ואז הוא היה ממש בלי הכרה.

יהודה: אני לא מאבד את ההכרה אף פעם, אבל אולי ישנתי.

ריבה: הרופא אמר שהוא חושב שאולי זה טיפוס.

יהודה: אולי הייתי מטושטש קצת.

ריבה: והוא היה עם חום כל כך גבוה שאני כל הזמן עמדתי לידו והחלפתי לו את המים הקרים על הראש.

יהודה: נתן איזו רפואה?

ריבה: הוא נתן כל מיני מרשמים ולא היה לנו איפה לקבל את התרופות, אז בעצם לא הייתה לנו תרופה, רק מה שהיה שם.

יהודה: אחרי כמה ימים אנחנו שומעים שלוורקוביצ׳ה, לעיירה הזאת הקרובה, נכנס הצבא האדום. זה היה ב־17 בספטמבר.

ריבה: זה היה על הגבול. זה היה על הגבול! ואמרו שהצבא האדום עבר את הגבול והוא מתקרב לעיירה. ואני לא אשכח איך שאנחנו רצנו כולנו. אני השארתי אותו, את יהודה – הוא כבר קצת הרגיש יותר טוב – ורצנו וראינו מרחוק חיילים של הצבא האדום על טנק, אני לא אשכח את הטנק הזה.

17 בספטמבר 1939. הצבא הסובייטי פוגש את הצבא הגרמני על אדמת פולין

יהודה: רגע, רגע, רגע, רגע! לאט־לאט, אני הייתי חולה אבל אני זוכר. זה היה בבוקר, בבוקר החום בדרך כלל נמוך יותר. והיה לי פחות חום, ואני שמעתי את זה, לא האמנתי. לא, אני לא תיארתי לי. היו אנשים שאמרו שהם ידעו, שהם ניבאו, שהם חשבו, אני לא תיארתי

לי את זה. אז קראתי ליעקב, "תיקח עוד מים, ותרוץ לעיירה הזאת ותיוודע מה האמת בשמועות האלה". ואז יעקב נסע עם האופניים.

ריבה: ניצלנו!

יהודה: ניצלנו מהגרמנים. יעקב חזר, אומר, "כן, ראיתי טנק סובייטי, ועומד טנקיסט על הטנק ומדבר לקהל! וכולם מסתובבים ורוצים לנשק אותו!" אני בכיתי.

ריבה: אנחנו בכינו מרוב שמחה.

יהודה: מרוב שמחה כי התגשם החלום שלי: הצבא הסובייטי, המשטר הסובייטי בא אלינו! ושנית, עקב הסכנה הזאת המיידית שהייתה הגרמנים. ובאותו יום או למחרת כבר החלמתי.

ריבה ויהודה חוזרים למלינוב, שנמצאת בשליטה רוסית, ויחסיה של ריבה עם משפחת מוהל מתהדקים. ריבה זוכרת בהתרגשות ובחום את הוריו של יהודה:

ריבה: הם היו שני אנשים נחמדים. גם עליה אני אומרת ככה, ובייחוד אני מדברת עליו ברגשות של אהבה עמוקה. זה הסבא שלכם. הוא היה לפי דעתי איש יוצא דופן, רגשי, עדין נפש! אני נזכרת שכשאני כבר הייתי בהיריון עם ויטק, בהתחלה, הייתי חולה. היו לי כאבים משוגעים. שכבתי בחדר הקטן של הבנות ובכיתי מכאבים. ואבא של יהודה הלך בבית, בחדר הגדול, ובכה. אני לא אשכח את זה. הוא הלך ובכה. מכיוון שלא היה לי אבא מגיל די צעיר, את האיש הזה אני מאוד אהבתי. ואני נזכרת איך שהוא הלך ובכה בכל הבית הלוך ושוב, הלוך ושוב, עד שזה עבר כעבור כמה ימים. זו הייתה תקופה קשה נורא.

והאמא, איך שהיא הייתה מבשלת. חייקה, אחותו של יהודה, הייתה העוזרת הראשית, והן היו מביאות לשולחן את הבשרים האלה, הגפילטעקישקע (מעיים ממולאים) והטשולנט שהיא הייתה עושה, ואני ממש לא אשכח את הטעמים האלה ואת הריחות האלה! זה היה משהו משהו! אוי, קינדער קינדער (צוחקת ונאנחת מנחת), היא הייתה הרבה זמן מבלה במטבח. אישה יפה. זקופה, וגם תקיפה. אוי. והאבא אני חושבת קצת פחד ממנה. והיה הכל, לא בצמצום.

17 בספטמבר 1939. טנק סובייטי נכנס לאדמת פולין

הם לא היו משפחה עשירה, משפחה רגילה, אבל האבא שלהם היה שוחט וגם הולך לכל מיני עיירות. בחגים היה הולך לחודש ימים להיות החזן. כדי להרוויח יותר כסף.

ושוב במלינוב

לאחר זמן מסוים יהודה וריבה שוכרים דירה קטנה במלינוב:

ריבה: אנחנו שכרנו את הדירה בחורף. היו צריכים להדליק את התנור עם עצים ואני לא ידעתי איך. ניסיתי עם עצים ועם נייר – ושום דבר, הייתי כולי מלאה בפחם ולא הצלחתי להדליק את התנור. בבית שלנו היה גוי אחד שהוא היה מביא ומדליק, ומי מאיתנו ידע איך לעשות את זה? בוורשה זה לא היה דרוש. אני לא ידעתי! והיחידה שעזרה לי הייתה חייקה. אני לעולם לא אשכח לה את זה! איך שהיא באה, ובשקט אמרה, "תסתכלי, ככה אני מכינה זה, ומכינה זה, ותסתכלי. הכנתי את כל הדברים הקטנים ולקחתי את הנייר והדלקתי פה ושם – תסתכלי". לאט־לאט, במשך שבוע ימים, היא לימדה אותי. באה בבוקר והדליקה. אני ממש התביישתי שאני כזו חסרת אונים. עם כל הקומוניזם שלי וכל זה, שום דבר – לא יודעת מה לעשות ברגע שצריכים להדליק תנור פשוט! וזו הייתה האישה שבשקט לימדה אותי, ואולי היא גם לא סיפרה לאף אחד שריבה לא יודעת להדליק תנור.

אני רוצה גם על בתיה להגיד כמה דברים. היא הייתה הבכורה, ואני חושבת שהיא הייתה האינטליגנטית מכולם. היא הייתה האחראית בבית וכולם מאוד העריכו אותה ושמעו בקולה. היא שמרה שלא יקניטו את אמא, שלא יפריעו לאבא. היו באים לבית שלהם הרבה גברים, חברים, גם של יענקל'ה וגם של יהודה, וגם של שלוש הבנות שכבר היו בגיל לחתונות, וההורים קיבלו את זה בסדר. אבל בתיה עמדה על המשמר, היא הייתה מאוד־מאוד חכמה. היא גם הייתה בחורה יפה – שערות קצרות, לבושה יפה, והצליעה שלה לא הייתה כל כך חזקה. משום מה לא היה לה חבר, קבלייר, לא היה לה.

אמה של ריבה, רושקה טנצמן, מגיעה בתקופה זו לביקור קצר:

ריבה: אמא באה בפעם הראשונה זמן קצר אחרי שהגיעו הרוסים, והביאה איתה חבילה עם בדים מאוד יקרים, שאני אחביא. בדים יקרים, יפים, מיוחדים, ואני שמתי את זה בארגז. כשאמא באה פעם שנייה, ויטק כבר נולד, ואמא באה לקחת את הבדים כי את פייגלה כבר גירשו והיא הייתה צריכה כסף בכדי לשלוח לפייגלה חבילות. ואז בתיה רצתה לקנות בד אחד שהיא חשבה לעשות ממנו שמלה, אבל אמא דרשה כל כך הרבה כסף שבתיה לא יכלה לקנות. ואני נורא ביקשתי מאמא שתעשה לה הנחה כי כל כך הייתי רוצה שתהיה לה, לבתיה, שמלה. אבל אמא הסבירה לי שהיא צריכה כל פרוטה כי פייגלה עם שלושה ילדים קטנים. היה לי כל כך חבל שרציתי לעשות דבר ולא הצלחתי. אמא הסבירה לי למה. היא אמרה, "זה לא מרוע לב, אבל תביני מה שקורה שם".

ויטק: באיזו שפה דיברת עם אמא?

ריבה: ביידיש, מה איתך? רק ביידיש. אמא שלי דיברה יידיש יפהפייה. ואני דיברתי איתה יידיש כי גם אני אוהבת יידיש וזו שפת האם שלי. גם ההורים של יהודה דיברו יידיש עם אמא, ודווקא הם הסתדרו מאוד יפה יחד, ההורים.

חלק מן האוכלוסייה המקומית בשטחי פולין שנכבשו על ידי הסובייטים מקבלת את הכובשים כמשחררים

בתקופת שהותם במלינוב יהודה נבחר לתפקיד ראש המועצה המקומית של העיירה. עברו הקומוניסטי הפעיל והקשרים שנוצרו בינו ובין אנשי השלטון הרוסי הופכים אותו למועמד מתאים במיוחד. באותו זמן ריבה מקימה גן ילדים מטעם המועצה ומנהלת אותו עד ללידה של ויטק.

ריבה: זה היה משהו! גן ילדים. הייתה גננת אחת מאוקראינה, שהיא אחרי כן קיבלה את הגן, אחרי שאני יצאתי ללידה. לא היו הרבה חדרים אבל היה מאוד נחמד. אני הייתי המנהלת וגם כן גננת, והיה לנו מאוד נעים שם בגן. זה היה גן הילדים היחיד והראשון.

יהודה שוקע בעבודתו הציבורית, אך עד מהרה נתקל בקשיים. ריבה מספרת:

יהודה מאוד התאכזב מכמה דברים. מהצבא, מראשי הצבא. הם היו לוקחים אותו, הולכים איתו לחנויות, קונים כל

מיני בדים לחליפות ולא משלמים. הם אמרו, "נשלם. הנה הוא (יהודה) פה והוא יודע שאנחנו נשלם". ויהודה הרגיש שזה ממש גזל, הוא הרגיש שמנצלים אותו בצורה מאוד לא יפה. הוא גם לא יכול לראות איפה כל המוסריות של הקומוניסטים, הצבא האדום. חוץ מזה הוא ראה איך שהם מתחילים לשתות, להשתכר, וזה השפיע עליו לרעה. הוא כבר לא היה כל כך נלהב לכל הדבר הזה. לגמרי לא היה נלהב לעמוד בראש המועצה הזאת, כי ניצלו אותו בצורה משפילה, ולא היה לו נעים כלפי היהודים, בעלי החנויות.

המצב הפך למתוח יותר לאחר שהרוסים החלו לגרש פולנים וגם קומוניסטים לשעבר. סטאלין חשד שבין חברי המפלגה הקומוניסטית הפולנית היו הרבה מרגלים, והתחיל ברדיפה אחריהם. ריבה נזכרת:

בחרו כל מיני אנשים שהאשימו אותם שהם רוצים להכניס את הפולניזציה. בלילה באו, הושיבו אותם על קרונות ושלחו אותם לסיביר! גמרנו! בלי כל קונצים! בלי כל דיבורים. בלי כל משפטים. היה מצב של כעס, ושל פחד. ציפו שיבואו הרוסים ויהיה יותר טוב, ופתאום הם התחילו לראות את הרוסים בצורה אחרת! כבר לא הייתה גלוריפיקציה של הרוסים. ראו אותם באים לחנויות ולוקחים ולא משלמים, משתכרים בצורה נוראה, נטפלים לבחורות – כל מיני דברים נוראים. אני זוכרת שאמרתי ליהודה, אחרי ששמעתי שהרוסים הושיבו בבית הסוהר בדובנו חברים קומוניסטים שלו, גם כאלה שישבו כמוהו בבתי הסוהר, אמרתי שצריך לעזוב.

באותו זמן קונפליקט נוסף, אישי יותר, מדרבן את יהודה וריבה לעזוב את מלינוב. ב־31 במאי 1940 ויטק נולד בבית החולים ברובנו (אגדה משפחתית מספרת שהוא נולד לאחר חצות, בעצם ב־1 ביוני, אך ריבה התעקשה שזה ייחשב עוד כחודש מאי. היא ציפתה לילדה ורצתה לקרוא לה מאיה. לימים ויטק קרא לבת הבכורה שלו בשם מאיה). לידת הבן מעלה כמובן את שאלת ברית המילה.

יהודה: כן, אני זוכר שחזרתי מלבוב כשנודע לי שריבה ילדה. נסעתי לבית החולים, אבל אי אפשר היה להיכנס, כי הרוסים בכלל לא מרשים להיכנס, מבחינה היגיינית לא היו מרשים. הסתכלתי דרך החלון והיא הראתה לי את הילד, את העכבר הזה (מצחקק), בלי שערות (צוחקים).

ריבה: הוא דווקא כן נולד עם שערות, היו לו שערות ארוכות, יפות, שחורות. בימים הראשונים יהודה לא היה. האבא של יהודה, אני לא יודעת איך, הגיע לרובנו. הוא בא ממלינוב. בטח בא ברגל, מרחק גדול. הוא בטח הסתובב וחיפש עד שמצא אותי. הוא עמד, איש עם פנים מאוד טובות, חיוור, עמד ולא יכול היה לדבר כי זה היה רחוק, דרך החלון. כשאני ראיתי את האבא של אבא בחלון אז אני תיארתי לי באיזה קשיים הוא הגיע לחלון הזה, והוא הגיע, הוא היה. אני הייתי מאוד חלשה ולא יכולתי לקום בימים הראשונים.

יהודה: אלה היו הימים הראשונים עם התינוק, ואני רק חשבתי מה יהיה, איך נחזור עכשיו הביתה. חזרנו הביתה באוטובוס, בעגלה, אני כבר לא זוכר. אני מתאר לעצמי שאבא גם כן נסע עם אוטובוס, או עם עגלה, כי אוטובוס היה יקר מדי בשבילו. היו עגלות של עגלונים, שהיו מביאים תבואה לעיר למכור. אז היו נוסעים כמה שעות, זה היה איזה 50-60 ק"מ, ובטח היה לו קשה לנסוע ולהגיע. המאמץ שלו היה די ניכר. ובכן, חזרתי. קודם חזרתי הביתה לבד. שאלו אותי, "נו מה, מה נשמע?" אמרתי, "נולדה בת". הם ככה הסתכלו עלי, באי אמון, אם אני אומר את האמת או לא. חשבתי אולי זה איכשהו יעבור. אחר כך נסעתי שוב לרובנו והבאתי את ריבה ואת הילד. וכבר לא גרנו בבית ההורים, הייתה לנו דירה לחוד, אבל במשך הזמן נודע שזה ילד, שזה בן.

ריבה: עברו שבעה ימים והייתה טרגדיה גדולה.

יהודה: הייתה טרגדיה גדולה. אני אמרתי שלא אעשה ברית מילה, ואבא ואמא היו במצב מאוד מאוד קשה. אני הייתי במצב רוח איום, כי היה לי חבל על ההורים, והלכתי להתייעץ עם שני אנשים, שופט ואיש מ־נקו"ד שחשבתי אותם לאנשים הגונים יחסית. נסעתי אליהם כדי שהם יעודדו אותי, נסעתי כדי שהם יגידו לי, "נכון, אתה עושה טוב, תחזיק מעמד". באתי לאחד והתייעצתי איתו, אז הוא אומר לי, "נו מילא, אז תעשה את זה". אתה אומר לי ככה? אתה, בולשביק ותיק? באתי לשני, הוא אומר, "נו, אם המצב הוא כזה אז תעשה". ככה שאצלם לא מצאתי את התמיכה

המוסרית שתעודד אותי. הייתי משוכנע שאני צריך לנהוג לפי העקרונות המרקסיסטיים והחלטתי שלא אעשה את הברית, אבל המצב נעשה יותר ויותר קשה. אמא הייתה מקבלת התקפות לב, כמעט כל יום. בא הרופא, רופא העיירה, אותו פינק שבא לבדוק גם אותי, והוא אמר, "תראו, המצב שלה קשה מאוד, אתם צריכים לעשות את זה". ואבא היה בוכה, אבא היה בוכה. ובכן, החלטתי, בתור מוצא יחידי שמצאתי לנכון, לעזוב את העיר, כי ההחלטה שלי הייתה נחושה לא להיכנע ללחץ.

גם ריבה נזכרת באותם ימים:

נודע להם שזה בן, ואז באה הבעיה של הברית מילה. הם הבינו וגם אני הבנתי שיהודה יתעקש. זו הייתה הטרגדיה הכי גדולה בשבילם. זה היה, בשבילם, כאב נוראי. אני זוכרת שבתיה באה. אני אמרתי לה, "בתיה, את לא צריכה לשכנע אותי, אני משוכנעת. את צריכה לשכנע את האח שלך". והיא ניסתה. היא ניסתה בכל כוחה. היא הייתה האחות הבכורה, היא הייתה יותר מבוגרת מיהודה בכמה שנים. וכולם באו. אפילו חברים שלו משם. אבל הוא לא רצה לשמוע! בתיה לא הייתה דתייה, היא הייתה בשומר הצעיר. אף אחד מהם לא היה דתי ממש. אף אחד. בשביל הסבא והסבתא זה היה הנכד הראשון והם ציפו לזה ורצו את זה. אני חושבת שזה אחד הדברים הקשים שילדים יכולים לעשות להורים שלהם. זה מה שאני חושבת. ויטק היה תינוק מאוד יפה, וכל כך רציתי שהם יראו אותו. הם לא ראו אותו, לא יכלו לשכוח את מה שהבן הבכור שלהם עשה להם. הקונפליקט הזה בין ההורים והילדים, זה היה הקונפליקט הכי חזק! אני עמדתי בצד והייתי חסרת אונים. זה קונפליקט על חיים ומוות. מה זה היה הקונפליקט בשביל האנשים האלה? קודם החתונה ואחרי כן הברית. ואני התפללתי לאלוהים שתיוולד ילדה. אבל נולד בן! (צוחקת) אני חושבת שיהודה אחרי כן התחרט על כל המצב, אבל הרבה יותר מאוחר, אולי בסוף החיים. הוא מאוד התחרט על המצב. הוא הפסיק להיות קומוניסט ואז אני חושבת שהוא התחרט.

אמה של ריבה מגיעה לביקור שני זמן קצר לאחר הלידה. היא לוקחת חלק מהבדים שהשאירה אצל ריבה כדי לשלוח לבתה, פייגל, שברחה עם שלושת ילדיה לסיביר לאחר שבעלה

גנריך נעצר. שנים לאחר מכן ריבה קוראת מכתב שכתבה אמה באותו זמן:

דבר מעניין שנודע לי אחרי כן הוא שבאחד המכתבים שאמא שלחה אז, מכתב שיוחנן הראה לי כשאנחנו כבר באנו ארצה, היא כותבת שנסעה למלינוב לברית של ויטק. זאת אומרת שהיא התביישה. היא הייתה אצלנו, הביאה כל מיני דברים. הייתה שבוע או שבועיים.

האווירה במלינוב ממשיכה להיות מתוחה. שמועות על מאסרים, גירושים והוצאות להורג של קומוניסטים שנחשדים בריגול ובגידה מגיעות לאוזניהם של יהודה וריבה, והם מחליטים לעזוב.

ריבה: אני עד היום הזה זוכרת איזה "שפיצל" (מלשין) שהיה מסתובב ליד הדירה שגרנו בה. אני, יהודה וויטק התינוק, בחדר אחד של רופא השיניים של המקום, יהודי, ואשתו. הבת של ה"שפיצל" הזה עבדה באותו בית. אני חושבת שהם הכניסו אותה שהיא תעבוד שם. ואני ממש פחדתי. החלטנו לעבור.

חודשים אחדים לאחר שוויטק נולד, ועד העיירה מוחלף על ידי פקידים סובייטים ואוקראינים והמשפחה הצעירה עוברת לגור בחוות בקר מרוחקת מהעיירה (כנראה על יד דובנו). החווה מנוהלת על ידי גדליה מנדלקרן, שהיה גם הוא חבר ועד העיירה בעבר.

ריבה: גדליה עזר לנו מאוד. הוא היה המנהל של חוות סקוט, "זווט סקוט" (בית החרושת סקוט), והוא אמר ליהודה, "בוא אלי, יש עבודה".

ויטק: מה זה "סקוט"?

ריבה: סקוט זה בקר. לשם היו מביאים פרות ופרים והיו קונים ומוכרים. הוא אמר ליהודה שיש מקום, ויש גם בשבילי מקום לעבוד שם. אז הוא שכר לנו חדר ואנחנו עזבנו את מלינוב, וזה היה הנס שלנו. אחרת היו אוסרים את יהודה.

יהודה: אני עבדתי כמנהל חשבונות. היו קונים ומוכרים והייתה רפת, אבל בעיקר היו שוחטים את הפרות, וכל איכר היה צריך לתת בחינם חלק מהבשר. זו הייתה המשרה. גדליה הגיע ממשפחה של קצבים, הוא עבד עם אבא שלו וידע איך קונים ואיך מעריכים. אז הוא קיבל את המשרה הזאת, ואני הלכתי יחד איתו לעבוד שם.

ריבה: אני קיבלתי עבודה כקופאית. עבדתי במזכירות ובקופה. גדליה היה אומר, ״ריבה, את מצליחה מאוד בעבודה!״ (צוחקת) זהו. ויטק היה קטנצ׳יק והייתה בחורה ששמרה עליו. ואז גדליה קצת נטפל אליה.

ויטק: גדליה התחיל להיטפל, ניסה להתחיל עם הבחורה שטיפלה בי?

ריבה: כן. בחורה צעירה נחמדה, מנ׳קה. אבל זה רק דרך אגב. הייתה לנו עבודה טובה, היה הרבה בשר שאפשר היה לקנות, והיא בישלה לנו וגם גדליה בישל. אני הבאתי את כל הדברים שלי לזווט סקוט כשעברנו. אחותי ציפורה, היא נספתה אחר כך יחד עם אמא וכל המשפחה שלה, משפחה מאוד מלוכדת, שלושה בנים ובעלה שלמה. אף אחד לא נשאר. לציפורה הייתה בפינסק חנות גדולה של מנופקטורה (בדים), וכשהרוסים באו, ואני הייתי בסטולין, היא נתנה לי ממש נדוניה. היא נתנה לי נדוניה בסל גדול של נצרים – סדינים ומצעים וסכו״ם ומעיל פרווה! – ״זה נדוניה בשבילך!״ ואני הבאתי את זה לזווט סקוט. חבילה עם בדים יקרים, כל מיני דברים.

יהודה: כן. ובכן, עם פרוץ המלחמה אנחנו היינו לא רחוק מהחווה. כמה קילומטרים משם הייתה עיירה קטנה, דמידובקה (Demidówka), שם גרה דודה שלי, אחותה של אמא, עם בעלה. היא התחתנה עם בחור מהעיירה הזאת, נגר. שמו היה אברהם. אני הכרתי אותו עוד לפני שעליתי ארצה. הוא היה בחור הגון וגם נדמה לי שהיה יו״ר הוועד שם.

ריבה: זה היה איזה חג, ואני ויהודה וויטק התינוק נסענו. אנחנו באנו לבקר אותם, משפחה מאוד סימפטית. ולקחתי איתי, כי כבר הייתי לא שקטה, לקחתי תרמיל גב ושמתי בו כמה בדים, אני לא יודעת למה, וכמה חיתולים, ואיזה שמיכה קטנה לתינוק, לוויטק, ונסענו. שם היינו כשפרצה המלחמה הרוסית־גרמנית, ב־41׳. ואני לא אשכח איך זה קרה, בתוך חצי יום הכל נהפך.

רקע היסטורי

1 בספטמבר 1939: פלישת גרמניה לפולין. כשלושה מיליון יהודים נלכדים בידי הנאצים בעקבות הכיבוש המהיר, הנמשך כשלושה שבועות.

23 באוגוסט 1939. חתימה על הסכם ריבנטרופ־מולוטוב במוסקבה

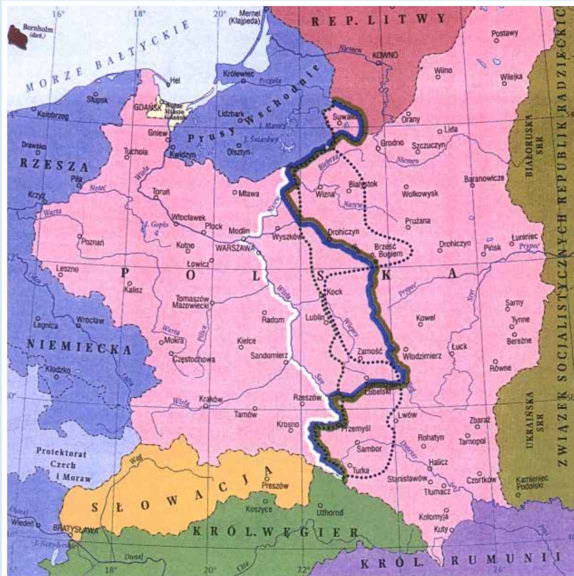
ב־17 בספטמבר הצבא הסובייטי פולש לחלקה המזרחי של פולין, כחלק מתוכנית מוקדמת שנקבעה בין הסובייטים והגרמנים, וידועה היום כ"הסכם ריבנטרופ־מולוטוב".

פולין, שנכבשה על ידי שתי המעצמות (גרמניה וברית המועצות), מחולקת לשלושה חלקים: החלק המערבי, המסופח לגרמניה; החלק המרכזי, ה"גנרלגוברנמן", שאותו כבשו גרמנים, הנמצא תחת שליטה של מושל גרמני; והחלק המזרחי, המסופח לברית המועצות.

לאחר הכיבוש הגרמנים פועלים באלימות נגד יהודי פולין: רצח, מכות, השפלות, שוד, פגיעה במוסדות וגיוס יהודים לעבודות כפייה. גטאות מוקמים בכל רחבי פולין והיהודים מרוכזים בהם בתנאי חיים קשים

במיוחד. הרצח השיטתי, "הפתרון הסופי", יחל רק אחרי פרוץ המלחמה עם ברית המועצות.

ב־22 ביוני 1941 פולשים הנאצים לברית המועצות (וכמובן גם לאזורים פולניים שסופחו על ידיה ב־1939), כשהם מפֵרים את הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. תוך זמן קצר הם משתלטים על חלקים נרחבים ומגיעים לקרבת מוסקבה.

חלוקתה של פולין בין ברית המועצות וגרמניה לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. הקו הלבן הוא הגבול שתוכנן לפי ההסכם שנחתם ב־23 באוגוסט 1939. הקו הכחול הוא הגבול שנקבע בפועל ב־28 בספטמבר 1939. גבול זה היה קיים עד 22 ביוני 1941

פרק שביעי

זיכרונותיהם של ריבה ויהודה

ברית המועצות, 1945–1941

מזרחה, לברית המועצות

יהודה: אז הלכנו לצלצל למשרד הדואר בעיירה הזאת, דמידובקה. מצלצלים. משמה: "ואס? ואס?"

ריבה: תשובה בגרמנית. גרמנים כבר היו במשרד הדואר של העיר.

יהודה: נכנסנו למזכירות המפלגה במקום וסיפרנו להם על השיחה הזאת, אז הוא אומר לנו, "אם ככה, תצאו, תברחו". אני הבינותי שהם לא ידעו. אנחנו יצאנו ופרסמנו את זה, הצענו לכולם לברוח. המבוגרים, הזקנים, אמרו, "לא, אנחנו לא מפחדים, מה יעשו לנו הגרמנים? אנחנו זוכרים את מלחמת העולם הראשונה, גם כן היינו תחת הגרמנים ולא עשו לנו שום דבר. אנחנו לא עוזבים". הצעירים כן עזבו, בדרך כלל. אותו אברהם, הדוד, יצא ברגל עם עוד כמה אנשים לכיוון דובנו, זאת אומרת מזרחה, לכיוון הגבול הרוסי. הקומנדנט המקומי אמר לי, "אם אתה רוצה, יש לי מכונית. אתה יכול לנסוע איתי. אבל יש לי רק מקום אחד". מה זה מקום אחד? הלוא יש לי אישה וילד. הוא אומר, "אני מצטער, אבל אני לא יכול, אני מוכרח לקחת את החברים מהמפלגה. אין

לי מקומות. בשבילך אני באופן יוצא מהכלל מוכן להשאיר מקום אחד". אם כך אני לא נוסע. אחרי זמן מה הוא אומר, "אתה יודע מה? יש לי עוד רעיון. יש לי עגלה וסוסים, תיקח אותם". הוא נתן לי לבחור בין כרכרה לעגלה. בחרתי את העגלה. היא יותר חזקה ויותר אנשים יכולים לעלות עליה. חשבתי שאולי המשפחה שלי תרצה לנסוע. הצעתי לדודה והיא לא רצתה. היא ישבה עם הילדים ובכתה שבעלה אברהם עזב והלך, והיא נשארה לבד עם שלושה ילדים. הוא הלך כמה שעות לפני זה, הכל היה עניין של שעות. אני לא הייתי מומחה לסוסים, לא ידעתי איך לטפל בהם ובעגלה, ואז מזדמן לי בחורצ'יק צעיר מהעיירה. הוא אומר, "אני נוסע איתכם". זה נפל לנו מהשמים, בן של עגלון. הוא אמר, "הייתי בצבא הפולני והייתי בשבי הגרמני שבועיים. אני כבר מכיר את הגרמנים, אני לא נשאר פה". הוא באמת טיפל בסוסים, והודות לו יכולנו לנסוע עם סוסים כאלה כמו אריות.

ריבה: ברגע שקיבלנו את העגלה, זה היה מין נס שעד הרגע הזה קשה לי להבין אותו. את האווירה עם פרוץ המלחמה קשה לתאר במילים. אתה שומע את הדי המלחמה, את רעמי התותחים, רואה המוני אנשים הולכים, עוברים את העיירה, את הרחוב, והולכים הלאה בכיוון הגבול הרוסי: ברגל ובאוטו ובעגלות, חיילים ולא חיילים, ילדים ומבוגרים. ואתה רואה את כל זה. אתה בתוך המלחמה. ואני איתך, ויטק, על הידיים. אני לא מוציאה אותך מהידיים ומרגישה שהמצב מתוח, גורלי, אז אני רצה איתך אחרי אבא. איפה שאבא הולך אני רצה, אני יחד איתו.

22 ביוני 1941. הגרמנים פולשים לברית המועצות בהתקפת פתע

אחותו הקטנה של יהודה, ברכה (בוז'קלה), נמצאת גם היא אצל אותם קרובי משפחה. היא מנסה לטלפן למלינוב אך קווי הטלפון כבר מנותקים.

ריבה: בוז'קלה הייתה באותו זמן גם אצל הדודה. היא הייתה בחורה יפהפייה, באותן השנים הייתה בת 16-17, ואני לא אשכח איך שאני התחננתי שהיא תיסע איתנו. התחננתי לפניה, והיא אומרת לא, היא נוסעת לאמא שלה. היא לא יכולה להשאיר את אמא לבד, היא רוצה לאמא. אנחנו גם הצענו לדודה ולילדים לעלות על העגלה. היא גם כן לא רצתה, לא רצתה. ואנחנו ממש התחננו. בוז'קלה אמרה "לא", וברחה בחזרה למלינוב.

אנחנו ברחנו עם העגלה וזוג הסוסים. ויטק איתי, והרוקזאק (תרמיל הגב) איתי, ויהודה. ברחנו לדובנו. ברחנו מהגרמנים. עד כמה שלא היה טוב עם הרוסים, גם אם היה פחד, אולי ייקחו אותו לבית סוהר – לַחיים לא היה פחד, אנשים יכלו לחיות. אבל הגרמנים זה משהו אחר. הייתה שיירה, שלא לתאר איזו שיירה, הרבה־הרבה חיילים רוסים ואוקראינים ויהודים. כולם ברחו. לאחר זמן מה עברנו ליד הזווט סקוט, החווה שבה גרנו. הגענו לשביל קטן שמוביל מהכביש לחווה, ויהודה אומר, "בואי ניכנס וניקח קצת דברים".

יהודה: אנחנו הלוא יצאנו לחופשה, היינו עם דברים קלים. מה לקחנו שם? מזוודה קטנה עם מגבת ועם משחת שיניים ומברשת, מה לוקחים כשיוצאים לכמה ימים? היינו לבושים קל, כי זה היה בקיץ.

ריבה: ואני אומרת, "לא! לא יוצאים מהשיירה, לא צריכה את הדברים, לא דרוש לנו שום דבר, רק לברוח מפה!" ולו היינו עוזבים את השיירה ונכנסים אז לזווט סקוט היו הורגים אותנו, וגמרנו. איבדנו את הכל – לא אכפת לי. זו לא פעם ראשונה. כשברחתי מוורשה גם כן הכל הלך. אז מה? היו לי שם דברים טובים, יפים: בדים וכלי כסף וכלי זהב ופרוות, אבל ראיתי שם, בכניסה לחווה, כמה אוקראינים. הם ישבו והסתכלו עלינו הבורחים, וההרגשה שלי – לא רק הרגשה, אחרי כן גם נודע לנו, שמי שניסו לסטות מהדרך, האוקראינים התנפלו עליהם והרגו אותם.

יהודה: הייתה ערבוביה גדולה בדרכים, המונים הלכו ברגל. היו גם מגויסים שהצבא הסובייטי הוביל לדובנו. חשבנו אולי נעבור דרך מלינוב, להציע להורים ולאחים ולאחיות שיצטרפו אלינו. זה היה הלוא בסביבת מלינוב. צריך היה לסטות מהדרך כמה קילומטרים כדי להיכנס לשם. אבל ריבה אמרה, "לא, אנחנו לא נספיק. אם אנחנו נצא מהשיירה אנחנו אבודים, חייבים להמשיך". זה כבר היה אחרי הצהריים, בין השמשות. אז נסענו ישר, יחד עם השיירה. במשך כל הזמן היו אווירונים והפצצות. פצצות מצד ימין, מצד שמאל. כן, כן, עד שהגענו לדובנו. הגענו מאוחר בלילה, ושם הייתה לי קרובת משפחה. העגלון מצא איזה מקום בשביל הסוסים, הוא הכיר אנשים שיש להם אורוות.

ויטק: העגלון הזה ממש עזר, אה?

יהודה: כן, עזר לנו הרבה מאוד הבחורצ'יק הזה.

ריבה: בחור חמד!

בדובנו הם פוגשים במקרה את יעקב, אחיו של יהודה, אשתו בתיה, ואת חייקה ודבורה אחיותיו, שנמלטו ממלינוב. הם מציעים להם מקום בעגלה.

יהודה: אנחנו הלכנו לישון אצל המשפחה שלנו, שגרה בפרבר של דובנו. כל הלילה שמענו הפצצות בלי הרף. בלי הרף. בבוקר קמתי מוקדם והלכתי לאורווה כדי לרתום ולהמשיך. אחרי ההפצצות האלה כבר היה ברור שאין מה לחכות. בדרך אני פוגש פתאום מישהו ממלינוב, והוא שואל אותי: "ראית את יעקב? את אחיך? הוא נמצא פה בדובנו".

ריבה: נסענו בעגלה ופגשנו אותם. את יענקל'ה ואת בתיה (אשתו של יעקב) ואת חייקה! הם עלו על העגלה שלנו ונסענו יחד.

יהודה: כן. ויעקב אומר לנו שגם דבורה נמצאת בדובנו. הוא וחייקה נמלטו מהבית בלילה, בערב, והלכו כל הלילה. הוא סיפר שביקש גם מבתיה (אחותו של יהודה) שתבוא איתם, אבל היא לא הסכימה, נשארה עם אמא. והאחות הקטנה (בוז'קלה) רצתה ללכת איתם אבל אמא לא נתנה לה – כל מיני דברים.

ויטק: אמא וההורים שלה לא חשבו לעזוב?

ריבה: לא, הם היו זקנים.

יהודה: אספנו גם את דבורה. היא הייתה בחופשת הבראה, וכשפרצה המלחמה היא ברחה משם הביתה, ובדרך, בדובנו, פגשה את יעקב. לקחנו את כולם לעגלה שלנו, שכבר הייתה כמעט מלאה. בדרך הצטרפו עוד אנשים, מכרים, שקפצו על העגלה, אף שהעגלה הייתה מלאה עד אפס מקום! אני לא יודע כמה היו שמה, 15 או 16 או 17 איש על העגלה. הייתה מלאה עד אפס מקום.

ריבה: היו קמים והולכים אחרי העגלה, ומתחלפים כי לא יכלו כולם לשבת ביחד. אני הייתי עם ילד קטן על הידיים, בן שנה, ובתיה הייתה בהיריון עם מוסיק.

יהודה: כשעלינו במעלה ההר רוב האנשים, חוץ מנשים עם ילדים קטנים, היו יורדים והולכים כדי שיהיה יותר קל לסוסים. גם היו מקרים כאלה, שאנשים רצו לעלות, ולא היה מקום.

ויטק: אז אמרתם "אי אפשר"?

יהודה: לא, אה, אמרנו – זה כן אמרנו ולא אמרנו.

ויטק: זה היה ברור.

יהודה: כן, אי אפשר היה. "תיקחו אותנו, תיקחו" – איפה לקחת? לא היה איפה, לא היה מקום להוסיף סיכה. אני זוכר שפגשנו עוד אנשים ממלינוב – המפקד האוקראיני של המיליציה שארגנתי שם ב־1939, הוא גם ברח. פגשתי שם גם את הקצין מה־נקו"ד, כולם ברחו. הם סיפרו כל מיני דברים איומים על הגרמנים. שהם כבר שם, שהם אונסים והורגים. אחר כך שמענו, מאנשים שברחו מדובנו, ששעה או שעתיים אחרי שיצאנו כבר היו שם הגרמנים! אז ככה שזה נהיה נורא מתוח. אני זוכר שהגענו לאיזה כפר ולא היה מה לאכול. נכנסנו לבית אוקראיני לבקש לחם, הם אמרו שאין. טוב, אנחנו הולכים לחפש ומוצאים כמה כיכרות לחם. הם, האוקראינים, היו לרוב לאומנים ואנטישמים, רק חיכו לגרמנים. אני זוכר שבדרך תפסו מרגלים, אוקראינים מקומיים שריגלו לטובת הגרמנים.

ויטק: איך ידעו שהם ריגלו?

יהודה: מצאו אותם בשדות עם מכשירים. כשנכנסו הסובייטים הם ברחו לצד הגרמני, וכשהתחילה המלחמה – הגרמנים החזירו אותם באווירונים, שיעבדו בשבילם. אני זוכר מקרה אחד – עברנו בעיירה וראינו שני אנשים מ־נקו"ד עם אוקראיני כפות.

ריבה: הוליכו אותו ליער.

יהודה: שמענו ירייה, כנראה שחיסלו אותו במקום. כך שהמצב היה מאוד מתוח, הלכנו כל הזמן על חבל דק הייתי אומר, ובצורה כזאת הגענו לגבול הרוסי. כלומר לגבול של ברית המועצות שלפני כיבוש מזרח פולין ב־17 בספטמבר 1939.

ריבה: בגבול לא נותנים לעבור. סיפרו לנו אנשים שמדי כמה שעות הם פותחים את השער.

יהודה: הם היו מבולבלים. מצד אחד, לא רצו להכניס את האנשים מהשטחים הקפיטליסטיים, מצד שני – הגרמנים לוחצים. על כל פנים, הייתה פקודה לפתוח ואנחנו נכנסנו והגענו עם הסוסים עד לז'יטומיר, שזה באוקראינה הרוסית, אוקראינה הסובייטית. עיר גדולה.

ריבה: לא רחוק מקייב.

יוני 1941. פליטי מלחמה בורחים מצבאות היטלר מזרחה

יהודה: שבעה ימים נסענו בצורה כזאת עם הסוסים, שבעה ימים ושבעה לילות, מאז שעזבנו את דמידובקה ועד שהגענו לז'יטומיר. וכל הדרך הפצצות משני הצדדים, כל הזמן. היינו יורדים מהעגלה, מתחבאים ביער, ושוב פעם עולים על העגלה, אחרי הפצצה.

ריבה: הנסיעה הייתה מאוד קשה, בלילות זה היה עוד יותר קשה מאשר ביום. הרקטות היו נופלות, איזה מין כדור גדול, אדום, ירוק וכל מיני צבעים, ממש סביבנו. היינו שומעים ז'ז'ז', ואז מהר יורדים, רצים, שוכבים. אתה ויטק היית שוכב ואני עליך, וגם לא

היה לנו לחם ולא חלב. לא אכלנו כלום, עד שהגענו לז'יטומיר.

יהודה: כשנכנסנו, מיד באו יהודים: "כמה אתם רוצים בעד הסוסים?" רוצים לקנות את הסוסים ואת העגלה. מציאס. רצו לקנות בזול, מציאה. אמרתי, "לא, הסוסים הם לא שלי, זה הסוסים של הממשלה. אני קיבלתי אותם מפקיד ממשלתי ואני אמסור אותם לממשלה". כולם צחקו ממני: "איזה טיפש, איזה אידיוט, בזמן מלחמה מי עושה חשבונות כאלה?" אבל אני לא ויתרתי. הלכתי לעיריית ז'יטומיר ואמרתי להם, "קיבלתי שני סוסים, אני רוצה למסור לכם. בבקשה, תנו לי קבלה". נתנו לי קבלה על זה שהם קיבלו את הסוסים ואת העגלה, ואנחנו נשארנו שם באיזה בית פליטים קטן יום או יומיים, עד שאמרו לנו שאנחנו נוכל להמשיך ברכבת. ובאמת, למחרת נדמה לי, התארגנה רכבת והכניסו אותנו. הרכבת הייתה עם קרונות משא, של בהמות, ופלטפורמות. היה צפוף, מלא פליטים.

ריבה: אני זוכרת שרצנו לאיזו רכבת, ופתאום אני רואה שמישהו פתח לי עם סכין מאחורנית את הרוקזאק והוציא את כל מה שהיה שם, החיתולים לתינוק והשמיכה הקטנה וכל מיני בדים יקרים שחשבתי למכור כשלא יהיה לי כסף – אופס, איננו! אבל לא שמנו לב לדברים האלה. הבעיה הייתה לברוח מהגרמנים. לברוח. והגרמנים מתקדמים מהר. אני זוכרת שכשהגענו לקייב, תושבי קייב אפילו לא חשבו לברוח. ואנחנו ברחנו, לא רצינו להישאר בקייב עוד יום, רק לברוח. זאת אומרת, הייתה הרגשה שהגרמנים זה כמו ים סוער שמשתלט. וזה היה ככה. אנחנו ברחנו מקייב, ובאמת כעבור כמה זמן הגרמנים הגיעו לשם!

יהודה: גם בדרך, ברכבת, הפציצו. הפציצו רכבות כי הם חשבו שזה אולי חיילים, אולי תחמושת. והפציצו כל הזמן, כל הזמן.

ריבה: היו מקרים שהרכבת עמדה בזמן ההפצצה, נעצרה, ואנחנו היינו יורדים לצדי הדרכים, למקרה שהיא תיפגע. הם היו מכוונים לרכבת. בצורה כזאת נסענו כמה ימים עד שהגענו לקייב.

יהודה: בקייב ריכזו את כל הפליטים בפארק גדול במרכז העיר.

ויטק: זה בכלל פעם ראשונה שאתם הייתם בקייב.

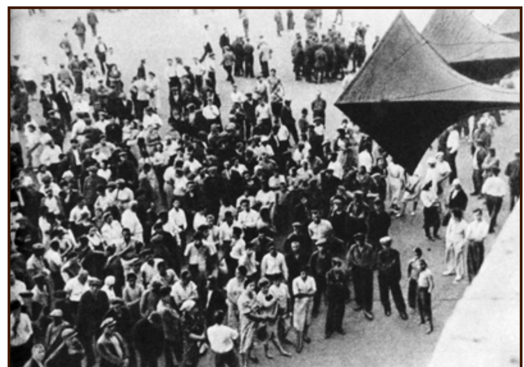
יהודה: בטח. עד עכשיו לא היינו יכולים להיות, כי היה גבול.

ריבה: היה יום חם, ימים חמים. תחילת יולי.

יהודה: ריכזו את כולנו, ואני זוכר שלמחרת, ב־3 ביולי, שמענו את הנאום הראשון של סטאלין שהתייחס למלחמה. שם הוא זרק את הסיסמאות האלה שליוו את כל המלחמה – "נאשה דיילו פראבויה, מי פאביידים!", "העניין שלנו צודק ואנחנו ננצח!" וכולם שמעו את זה בדחילו ורחימו, "סטאלין אמר!"

ויטק: איך שמעתם? זה היה ברמקולים?

ריבה: כן, רמקולים.

ПРАВДА

Все наши силы—на поддержку нашей героической Красной Армии, нашего славного Красного Флота!
Все силы народа—на разгром врага!
Вперед, за нашу победу!

Выступление по радио
Председателя Государственного Комитета Обороны
И. В. СТАЛИНА.
3 июля 1941 года.

נאומו המפורסם של סטאלין מ־3 ביולי 1941 מושמע ברמקולים בקייב. משמאל: טקסט הנאום בעמוד הפותח של "פראבדה"

יהודה: כן, הם הרי יודעים שיש נאום של סטאלין. כל הארץ שמעה אותו, כל ברית המועצות שמעה אותו.

ריבה: כל העולם שמע.

ויטק: אני חושב שהיו כמה מקומות בעולם שלא שמעו את זה.

ריבה: לא. כולם שמעו אותו.

ויטק: בדרום סין אולי היה אחד שלא שמע את זה.

יהודה: הסובייטים לא העמידו רמקולים בסין, אבל בברית המועצות הם העמידו בכל המקומות.

ריבה: בקייב פגשנו את המשפחה של גנריך (גיסה של ריבה, בעלה של פייגל, אחותה). גנריך הרי היה מקייב, והייתה לו משפחה שכל הזמן חשבנו עליה. פייגלה אמרה לנו לבקר אותם. היו לנו הכתובת

והשם. החיים בקייב עוד התנהלו כחיים רגילים, ילדים הולכים לבית הספר ואנשים יוצאים לעבודה. אמנם עומדים כבר בתור לקנות לחם, אבל עשו את כל המאמצים בכדי לשמור על הנורמליות. חיפשנו אותם והלכנו אליהם, אני עם תינוק על הידיים ואבא. אני לא אשכח את הפגישה עם המשפחה הזו, אחת המשפחות המעניינות שאני ראיתי: אחותו של גנריך, אישה יפהפייה, אני זוכרת שהיא הייתה עם הבת שלה ועם עוד ילד, והבן הגדול שלה היה טייס בצבא והיא לא ידעה שום דבר עליו. אגב, אחרי כן נודע לי שהוא נשאר בחיים. האישה הזו, היא הייתה הראשונה שעזרה לי במשהו. ראשית כל היא נתנה לי קצת בגדים בשבילך, ויטק, שיהיה לי משהו להחליף. אני גם זוכרת שרחצתי אותך שם, זה היה בשבילי דבר גדול ביותר. סבון ומים חמים וכל זה. אלה היו הדברים הראשונים שהייתי חולמת לעשות – לרחוץ ושיהיה לי בגד נקי. והם נתנו לנו גם לאכול וגם לדרך משהו, ואפילו כפית. זאת אומרת, היא נתנה לי כמה דברים שיעזרו לי בדרך. נפרדנו בבכי רב. הם נשארו בקייב, ואנחנו כבר הלכנו.

יהודה: הם נשארו.

ריבה: את המשפחה הזו הרגו הגרמנים, רק הבן שהיה טייס בצבא נשאר בחיים. את כל יהודי קייב הרגו בבאבי־יאר.

באבי־יאר (Babi-Yar) היה גיא ההריגה של יהודי קייב. ב־29–30 בספטמבר 1941 נרצחו במקום בידי הגרמנים למעלה מ־30 אלף יהודים.

יהודה: אני זוכר שבעל המשפחה שיבח מאוד את סטאלין, שהוא יהיה זה שיציל אותנו. באותה תקופה הרבה יהודים אמרו שסטאלין הוא הגואל, המשיח.

ויטק: וזו הייתה ההרגשה שלך.

יהודה: בוודאי! בהחלט, אני שמחתי שהוא מסכים איתי. גם יהודים דתיים היו מדברים בסופרלטיבים על המשטר הסובייטי. אמנם הוא מדכא מבחינה כלכלית והרובל

והזלוטי והסחורות וכל זה, אבל הוא הציל את החיים! הם ידעו שכשהגרמנים יבואו הם ישמידו.

ויטק: ידעו את זה?

יהודה: ידעו. ידעו שהגרמנים, הנאצים, הם אנטי יהודים. הם לא תיארו לעצמם את מחנות ההשמדה, כי זה עוד לא היה קיים, אבל הם שמעו על ליל הבדולח ועל זה שלוקחים את בתי המסחר היהודיים ובתי החרושת, שרוצחים את היהודים. ופה באו הסובייטים וליהודים יש חופש פעולה. אולי לא לסוחרים, אולי לא לספקולנטים, אבל אפשר לחיות.

אני רוצה להוסיף שלא רק המשפחה הזו עזרה לנו, כל האוכלוסייה בקייב הפתיעה לטובה: יצאו אנשים לחוצות עם סלים, עם ארגזים, עם סירים, כל מיני דברים: אוכל, ובגדים לילדים ולמבוגרים – עזרה יוצאת מהכלל לפליטי המלחמה! גם הזמינו לבתים. זה לא היה מאורגן על ידי השלטונות. אני מתאר לי שהשלטונות לא התנגדו, אבל הם לא ארגנו את זה.

בהמשך נודע לנו שלהמשיך משם אפשר רק בסירות, על הדנייפר. אז הלכנו לדנייפר, לשפת הנהר. החוף היה מוצף אנשים, המון. המוני אדם. אלפים, אלפים רבים של אנשים. היו מעט סירות עם מנועים, ועוד סירות נגררות, שגוררים אותן.

וכך ההמונים הצטופפו בחוף, ולבסוף התברר כי הם מקבלים לסירות האלה רק נשים עם ילדים קטנים על היד. גברים בכלל לא מקבלים, גם ילדים בוגרים לא. מכיוון שלא היה מספיק מקום, אז קודם כל הנשים והתינוקות, ואחר כך, אם יהיה מקום, אם יהיה זמן, אז גם את האחרים. כמובן גם זה היה מספיק בכדי למלא את הסירות עד אפס מקום. ואז ריבה עם ויטק, ילד קטן, הולכת איפה שהיא מקבלת את הכרטיס ועוברת. אני לא. לי לא נותנים לעלות על הסירה, וגם לא ליעקב ולא לחייקה ולא לכל היתר. אני נשאר על החוף. אנחנו כולנו נשארים על החוף.

ויטק: אמא בינתיים עולה על הסירה?

ריבה: בתקווה שאבא תכף יעלה.

יהודה: אז אני מסתובב על החוף, מחפש איזושהי דרך.

ויטק: בטח היו עוד כמוך שמנסים, לא?

יהודה: אני יודע? יכול להיות, אני לא חשבתי על אחרים. חשבתי איך אני מגיע לשם. ראיתי שאין שום אפשרות להבקיע את החומה הזאת, אז הלכתי קילומטר וחצי או שניים, עד שכבר לא ראו את הסירות, עד שכבר לא היו אנשים, שום דבר לא היה. משם הלכתי בחזרה על שפת הדנייפר, על הגדה הנמוכה, והגעתי אל מתחת למזח, ממש הגעתי לסירה והצלחתי איכשהו להיכנס, להידחף עם האנשים.

ריבה: ופתאום אני רואה אותו.

יהודה: יעקב וכל היתר נשארו שם לחכות. אנחנו הפלגנו. הגענו לקרבת איזו עיר שעל שפת הדנייפר, צ'רנפול, ואז הסירה עם המנוע חזרה לקייב לקחת עוד סירות, ואת הסירות שלנו היא השאירה באמצע הנהר. ראינו את העיר מרחוק. עבר שם גשר ארוך מאוד, כי הדנייפר שם הוא רחב. זה היה גשר ברזל, שגם רכבת עוברת בו וגם מכוניות. אנחנו עמדנו במרחק של 100 או 200 מטר מהגשר, ובלילה – הפצצה! הגרמנים מפציצים את הגשר, והפצצות לא נופלות בדיוק על הגשר, גם על יד הסירות!

ריבה: מסביב נופל.

יהודה: פה ופה וסילוני מים... פאניקה פרצה על הסירות האלה שאין לשער, והרוב המכריע נשים וילדים. היסטריה. אנשים רוצים לקפוץ למים ולא יודעים מה לעשות. בכי וקולות וצעקות וזעקות. אני בדרך כלל הייתי שקט, כי התרגלתי למצב הזה של הפצצות מלחמה. עליתי על הסיפון וספרתי את הפצצות, 17 פצצות נפלו. בבוקר חזרה סירת המנוע והמשיכה איתנו הלאה, וכשעברנו על יד הגשר ראיתי שאיזה שלוש או ארבע פצצות בכל זאת פגעו בו.

ריבה: הייתה שמועה שתפסו מרגל שעמד למעלה ונתן סימנים באור לטייסים הגרמנים.

יהודה: שמועות כאלה היו על כל צעד ושעל. ראינו איך שהז'נדרמריה, המשטרה והצבא, תופסים אנשים ומאשימים אותם בריגול. אני מתאר לעצמי שהרבה מהשמועות האלה לא היו נכונות. המשכנו הלאה. היה נדמה לנו שאנחנו רואים את יעקב והאחיות על סירה אחרת, אבל לא היינו בטוחים כי זה היה רחוק

הפצצות של מטוסים גרמניים בשמי רוסיה, קיץ 1941

מכדי שאפשר יהיה לשמוע או לראות טוב. אחר כך התברר שהם באמת המשיכו בסירה אחת, אבל אנחנו כבר לא נפגשנו יותר עד אחרי המלחמה, לא נפגשנו איתם יותר. יכול להיות שהם ירדו באותו מקום אבל יום אחרי או כמה שעות אחרי. היו המוני אנשים, כל אחד היה עסוק באיך להמשיך הלאה...

המשכנו עם הסירה. כל הדרך, בלילה, ראינו את ההפצצות. היו שם מכרות ובתי חרושת שעלו באש. בבוקר הגענו לדנייפרופטרובסק, משם אמרו לנו שאנחנו עוברים לרכבת. היה ארגון של הצבא הסובייטי. הביאו קרונות עם לחם וכל אחד קיבל כיכר לחם.

ריבה: היה גם חלב לילדים, וקצת מים חמים.

יהודה: אבל בקושי, לא היה הרבה. ברכבת היה צפוף נורא, ואיתה הגענו לסטלינגרד. שם התמקמנו באיזה אצטדיון ספורט. הרבה אנשים, כולם לנים על הטריבונות. שם היינו יום או יומיים, ואז העבירו אותנו שוב פעם לסירות, לוולגה, ועם הסירות האלה המשכנו לכיוון אסטרחן. חשבנו שיורידו אותנו באסטרחן. כמה שיותר רחוק...

ריבה: רחוק, רחוק, רחוק.

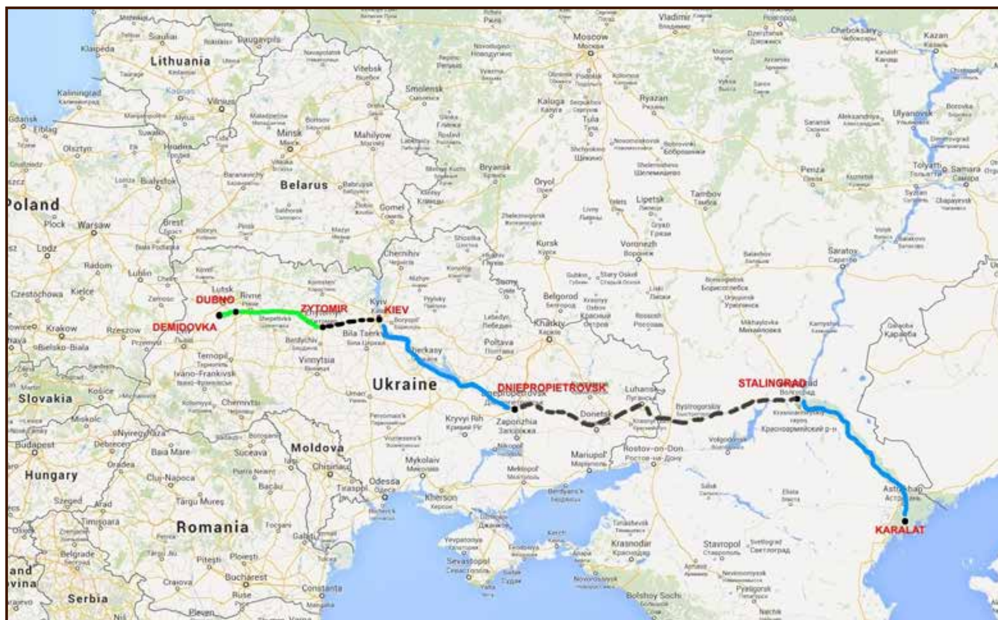
יהודה: כמה שיותר רחוק מהחזית. כשהיינו בדרך, בקייב נדמה לי, הלכתי לשלטונות ואמרתי, "אני רוצה להתנדב לצבא, לפרטיזנים, להילחם!" הם שאלו אותי, "אתה לבד?" אמרתי, "לא, יש לי אישה וילד". "אז לא. רק אחרי שתסדר את האישה ואת הילד". ובכן, אנחנו חשבנו שיורידו אותנו באסטרחן, כי כרגיל היו מורידים בעיר גדולה, בקייב, בסטלינגרד, בדנייפרופטרובסק. פה לא הורידו אותנו באסטרחן, המשכנו הלאה. שאלנו לאן אנחנו נוסעים. לא נתנו אינפורמציה. לא הייתה תוכנית ולא הייתה אינפורמציה. לאן אנחנו נוסעים? אף אחד לא יודע.

ריבה: היו הרבה נוסעים עם ילדים קטנים, הם בכו. נשים שברחו מאוקראינה ונותרו בלי הבעלים, לבד.

יהודה: כן, וכמה סירות כאלה שהכילו כמה מאות אנשים. היו איזה 500–600 איש בטח. העבירו אותנו עד לדלתא של הוולגה, איפה שהוולגה מתפצלת ונשפכת לים

הכספי, ונכנסנו לאחת מהזרועות של הדלתא. שם הורידו שתי סירות בכפר שנקרא קאראלאט (Karalat, Каралат). אבל אנחנו קראנו לו חמאראלאט, כי היו שם המון חמארים, המון יתושים, המונים, לא ראיתי דבר כזה! בערבים הם נראו כמו עננים. זה היה כפר קטן ששוכן על רצועת אדמה צרה בין שתי זרועות בוולגה. אדמה כמעט שאין שם, איכרים כמעט שאין שם. יש שם שני קולחוזים ימיים שחיים על דיג, ואיזה חתיכה קטנה של גינה שיש בה מלפפון, אני יודע, עגבנייה, אבל אין שדות, אין חקלאות, ועיקר העבודה זה בים, בדיג. כולם, כמעט כולם, חוץ מהפקידים, נמצאים בסירות בים, כמעט כל השנה. באים פעם או פעמיים בשנה הביתה. המשפחות מקבלות חלק מהמשכורת של הבעלים, ומקבלות בעיקר דגים, זה המאכל העיקרי שם. עבודה אין, בתי חרושת אין, אין מה לעשות.

נתיב הבריחה של ריבה, יהודה וויטק בן השנה: מדמידובקה דרך דובנו ועד ז'יטומיר (מסומן בקו ירוק) בעגלה רתומה לסוס. מז'יטומיר לקייב (בשחור) ברכבת. מקייב עד דנייפרופטרובסק (בתכלת) באונייה על נהר הדנייפר. מדנייפרופטרובסק עד סטלינגרד (בשחור) ברכבת. מסטלינגרד עד קאראלאט (בתכלת) באונייה על נהר הוולגה. בסך הכל – כמעט 3,000 קילומטר

ופה באים פליטים, מאוקראינה, אנשים שאין להם מושג על דיג. התנאים היו עלובים מאוד, הדיור וכל זה היה מאוד עלוב. אנחנו היינו יחד עם משפחה שפגשנו בדרך, על אחת הסירות. משפחה של יהודים

שמוצאם היה מקייב, אידה ואבא שלה משה. אשתו, האמא של אידה, נזכרה שהיא שכחה איזה מסמכים, אני לא יודע מה, איזה דבר חשוב, וירדה בכדי לקחת את זה. יותר כבר לא ראו אותה. כנראה הגרמנים תפסו אותה... היא הלכה ולא חזרה, והוא נשאר עם הילדה, שהייתה בת שמונה או תשע. איתם היו אחותו של משה ובעלה. ארבעה אנשים. אנחנו נפגשנו והתיידדנו איתם. הוא היה בן אדם מאוד נחמד, מאוד לבבי. הגענו יחד לקאראלאט וגרנו באותו בית.

ריבה: קיבלנו בית ריק, והיו חורים בכל הקירות. הקירות היו מִקש, וכשהייתה רוח הקש היה מתעופף (צוחקת). שלושה־ארבעה חדרים, וכל אחת מהמשפחות קיבלה חדר. הצלחתי להשיג איזו מין עריסה קטנה בשבילך, ויטק, עם כילה, שלא יגיעו היתושים. אכלנו הרבה דגים, זה היה הדבר היחידי שאפשר היה להשיג, ולא היה מלח. היינו צריכים לאכול דגים בלי מלח, ואני לא אשכח את הדבר האיום הזה. והדבר השני היה היתושים שלא נתנו לנו מנוחה. היינו מדליקים מדורות. לא יכולנו להיפטר מהם, לא ידענו איך להיפטר מהם. וכל האנשים אמרו שאלינו באים יתושים יותר מאשר אליהם, משום שאנחנו חדשים והיתושים כבר רגילים אליהם. זה היה דבר איום, אנחנו היינו בים של יתושים.

יהודה: היינו שם כמה שבועות. במשך הזמן כל אלה שבאו איתנו ברחו, ואני אומר "ברחו" מכיוון שאסור היה לעזוב. בשבילי, אתה יודע, אסור זה אסור. בשביל כל היתר האסור לא היה אסור. ומכיוון שפעם ביום או פעם ביומיים הייתה באה סירה מאסטרחן, היו מתגנבים לסירות ולאט־לאט נעלמו אנשים. כל יום פחות, עד שנשארנו רק אנחנו (כלומר, המשפחות שחיו בבית). אז אני באתי לוועד המקומי, "אני רוצה לעבוד! כמה זמן אני אחיה על חשבונכם?" איפה לעבוד? בדיג. לא יודע איך עושים זאת, אין לי מושג. חוץ מזה, ידעתי שבים קר ובגדים חמים לא היו לי. פחדנו מפני הדיג הזה, חששנו לעזוב את המשפחות בזמן כזה ולצאת לים. יש כאלה שרגילים לחיים כאלה, מבוססים, ויש להם פרוות ויש להם תרנגולות.

ופה המשפחות שלנו בלי כלום, ומתקרב החורף! זה כבר אוגוסט. לבסוף החלטנו שננסה. הלכנו לקולחוז הדיג ואמרנו שאנחנו רוצים לצאת. נתנו לנו, מה נתנו לנו? רק מגפיים. יצאנו עם סירה עד לים הכספי, ובים הכספי הגענו לאוניות שעוסקות בדיג. שם הפרידו בינינו, כל אחד בסירה אחרת.

ריבה: אני זוכרת – אחרי שאבא הלך לדיג הזה ישבתי ובכיתי. ממש בכיתי. ההרגשה שלי הייתה שהנשים שם מסכנות, הנשים של הכפר. הן לא היו עובדות, תקועות עם הילדים שלהן, גברים כמעט לא ראו, או שהיו בצבא או שהיו בדיג, והיו מלובשות טלאים על גבי טלאים, עם ילדים שהיו רצים בלי נעליים. ההרגשה שלי הייתה איזושהי בדידות איומה ביותר, כי אבא יצא לדיג. לא להרבה זמן, אבל הזמן הזה היה בשבילי הזמן הגרוע ביותר. חלמתי עליו ורציתי מהר לברוח מקאראלאט הזה.

ויטק: לא הכרת שם אנשים?

ריבה: הכרתי, אבל לא כל כך ידעתי לדבר איתם. הנשים היו כאלה מדוכאות, דיכאון היה. נשארתי עם אחותו של משה ועם אידה הילדה, ואתה, ויטק, היית העיסוק העיקרי לכל שלוש הנשים האלה. גם אידה וגם הדודה שלה אהבו לשחק איתך. היית בן שנה וכמה חודשים. התחלת כבר ללכת, התחלת ללכת מהר ורצת מהר. אפילו התחלת לדבר.

יהודה: לו היינו נשארים שמה היית יכול להיות קברניט.

ויטק: היום אולי הייתי דייג.

יהודה: בינתיים אנחנו היינו על הסירות בים הכספי. הסידור היה כזה: כל סירה הייתה מרוחקת מהשנייה במרחק של האופק. זאת אומרת, כל סירה שעמדה במקום אחד ולא שטה, ראתה מסביב עיגול של אופק, ומהסירות האלה היו יוצאים לדיג בסירות קטנות יותר, של חמישה־שישה אנשים. כמה סירות כאלה היו יוצאות לדיג עם הרשתות, וחוזרות לפנות בוקר עם השלל. אני הייתי יושב ומוציא את הדגים מהרשתות. הדגים נתפסים ברשת בראש שלהם, ולא יכולים להוציא בחזרה את הראש. אתה צריך להעביר את כל הדג דרך החור, והדג רחב יותר, צריך לכווץ אותו, ממש

לדחוף אותו כשהוא חי. הוא מפרפר ומתחלק. אז אני הייתי יושב בסירה ומוציא את הדגים האלה, וכבר מסביב על הרגליים שלי הדגים, עד הברכיים, מעל הברכיים. אני כולי מכוסה בדגים רטובים, אני כולי רטוב. הלילה קר, על הים בייחוד, כי יש רוח קרה. זו הייתה חוויה שאני זוכר עד היום הזה כי זה היה מצב בלתי נסבל. סירה קטנה כמו קליפת אגוז על הים. אני רטוב, רועד מקור, וגם חליתי במחלת ים. עשיתי את החשבון שאחרי שבועיים של דיג כזה, המכנסיים היחידים שהיו לי ייהרסו מהרטיבות, ואני לא יודע אם אני לא אחלה פה, כי לא היו לי בגדים חמים.

בבוקר הייתי עייף עד אפס כוחות, אפיסת כוחות ממש. וגם אז לא הפסיקו לעבוד, כי כשחוזרים לאונייה מתחילים לכבס את הרשתות, לנקות אותן, לתלות אותן לייבוש, להכין אותן ללילה הבא. הייתי תשוש ואמרו לי, "תלך תשכב". הרוסים הם אנשים טובים, טובי לב, והם בעצמם ניקו את הרשתות ואני שכבתי ועשיתי את החשבון: מזה לא יֵצא שום דבר. דייג אני לא אהיה, זה לא יהיה המקצוע שלי, ועכשיו זה זמן מלחמה. אני אעבוד פה לא יודע כמה, שבועיים, חודש, חודשיים. אני אגמור גם עם הבריאות וגם עם הבגדים. בגדים חדשים אחרים לא ייתנו לי. המשפחה שם. זה לא פתרון. החלטתי שאין מוצא אחר – צריך לחזור. בבוקר הייתה עוברת ספינה שטה שהייתה אוספת את הדגים, לוקחת אותם לבית חרושת צף, שבו היו מעבדים את הדגים ומכינים אותם בקופסאות. כשבאה הסירה, אני עליתי עליה והגעתי לאותו בית חרושת וחיכיתי להזדמנות לחזור הביתה.

כל שלושת הגברים חזרו באותו יום. בדיוק אותן המחשבות היו אצל כולם. כולנו חזרנו והחלטנו שאנחנו מוכרחים להמשיך הלאה, אין טעם. אסור או לא אסור – אנחנו צריכים לחפש דרך, להשתדל למצוא דרך לגאלית, ואם לא נמצא – דרך לא־לגאלית. אין מוצא אחר. הלכנו לוועד ואמרנו, "רבותי, היינו, ניסינו, עבודה אחרת אין, אנחנו לא יכולים להסתגל לזה ואנחנו מבקשים מכם שתיתנו לנו רשות לצאת מפה. אנחנו רוצים לצאת ברשות".

קנינו אותם. הם אמרו, "טוב, אנחנו מבינים, אבל יש לנו הוראות מהשלטונות, אנחנו לא יכולים לעזור". אני אמרתי, "אם כן, אני מבקש שתיתנו רשות רק לי. המשפחה תישאר פה, בתור פיקדון. אני רוצה לנסוע לאסטרחן ולהשתדל אצל השלטונות בשביל המשפחה". הם הסכימו. אני נסעתי לבד לאסטרחן ושם היה מצב איום: המוני אנשים ברחובות, פליטים, והשלטונות לא מאשרים להגיע. אנחנו ידענו איפה פייגל. אחותה של ריבה גרה בסיביר וחשבנו שבמקרה כזה אין לנו ברירה אחרת אלא להשתדל לנסוע לשם.

הלאה, לסיביר

ריבה: קודם כל לצאת מקאראלאט. זה היה מקום נורא. אנחנו יצאנו בסוף בלי רישיון. ניגשנו לסירה, השוער נתן לנו לעלות ואנחנו עלינו.

יהודה: כן, כן, אני כתבתי להם מאסטרחן, "תבואו, תשתדלו לצאת בכל אפשרות". והייתי יוצא כל יום לחוף, בשעות בהן הגיעו הסירות מקאראלאט, לראות אם הם באים. זה לקח כמה ימים, עד שסוף כל סוף באו. הסתדרנו ברחוב. קיבלנו מקום על חתיכת מדרכה, והסתדרנו שם (צוחקים), גרנו שם. הלכנו לבקש אישור לנסוע לקזחסטן, לפייגל. אמרנו שיש לנו שם אחות ואנחנו רוצים לנסוע לשם. וסוף כל סוף כולנו, יחד עם המשפחות שהיו איתנו, קיבלנו רשות לנסוע לשם.

אז עלינו על ספינה שהביאה אותנו לגורייב (Guryev, ששְׁמה היום Atyrau). עיר חוף בקזחסטן, מצדו השני של הים הכספי. גורייב היא עיר נפט. כל הסביבה מלאה שדות נפט עצומים וגורייב היא המרכז. שם שיכנו אותנו בבית עצום, זה היה "דום נצ'לניקוב" (בית המפקדים). מועדון גדול. היו שם כמה מאות פליטים, 200 או 300 פליטים. ושם קיבלו אותנו באופן יוצא מהכלל. טיפלו בכל אחד, מצאו לנו מזון ואוכל והשתדלו למצוא לבוש מתאים, גם לילדים.

גורייב – עיר נפט. צילום מ־1938

ריבה: מים חמים.

יהודה: אני זוכר שפקידי השלטון הקזחים, שדיברו רוסית

כמובן, השתדלו מאוד. מזכיר המפלגה ישב שם יום־יום, ומנהל האדמיניסטרציה של המועצה המקומית גם ישב שם. השלטונות הגבוהים ביותר של העיר באו יום־יום למרכז הפליטים וטיפלו בכל דבר וקיבלו כל אחד לשיחה: כל בעל משפחה, כל בודד, כל אחד, ושאלו אותו מה, מו, מי, איך ומה, מה המקצוע ואיפה, והשתדלו ושלחו לעבודה. ארגון יוצא מהכלל וטיפול יוצא מהכלל ויחס יוצא מהכלל. כשהגיע התור שלי סיפרתי להם שהייתי פעם חבר המפלגה הקומוניסטית, ישבתי בבתי סוהר. והיו לי גם תעודות ממלינוב שהייתי יו"ר הוועד המקומי שם וכדומה. טוב, הראיתי את הניירות, עם חותמות והכל, אז הם אמרו, "טוב, אנחנו נשלח אותך לעבודה טובה. אנחנו נשלח אותך להיות אינסטרוקטור (מדריך)", ונתנו לי כתובת ושם.

הייתי צריך לנסוע בסירה. הגעתי למקום, והמזכיר המקומי אומר לי, "מצטער, אבל המקום תפוס כבר, קיבלנו מישהו אחר". הייתי כעני בפתח, חדש וזר, ומי שבא קודם מקבל את העבודה. אני חזרתי, ומסרתי לו, לקזחי הזה, למזכיר המפלגה, את מה שאירע. "מה? איך הוא אמר לך?!" הוא הרים את השפופרת וצלצל אליו, אבל לא היה מה לעשות, המקום היה תפוס. "נסדר לך עבודה אחרת". וסידרו אותי בבית מלאכה לקונפקציה. למעשה היו שם שני חלקים – גם קונפקציה וגם תפירה אינדיבידואלית. הזמנות אינדיבידואליות. עבדו שם כ־30 איש: תופרים, תופרות, חייטים וגוזרים.

אני הייתי צריך להיות בעל המשק, זאת אומרת, המנהל של בית החרושת הזה. תחת הפיקוח שלי היו כל החומרים: הבדים, הכפתורים, המחטים והחוטים. אני קיבלתי עבודות והוצאתי עבודות, ופיקחתי על העבודה שהכל יהיה בסדר. העבודה הייתה באמת טובה, ולו היה מישהו אחר במקומי אז היא הייתה יכולה להיות עוד יותר טובה. כי למשל באו כל מיני פקידים בכירים של השלטונות, וזה רצה להזמין מעיל עור, וזה רצה להזמין חליפה, וכל אחד רצה בלי תור, ונתנו לי רמזים שאני אקבל משהו. אני אמרתי, "לא,

רבותי, יש תור". בינתיים הגיע החג, 7 בנובמבר, יום המהפכה, אז כל אחד מהם רצה משהו ליום המהפכה, אך לא יצא שום דבר.

ריבה: העבודה שאני קיבלתי בגורייב הייתה בקואופרטיב של ציידים. אבא היה פעם דייג, ופה אני הייתי בקואופרטיב של ציידים. הם היו צדים ברווזי בר. ואני עבדתי כמזכירה. מנהל הקואופרטיב הזה היה קזחי, איש מאוד־מאוד סימפטי. אני חושבת שזו הייתה אחת העבודות הטובות שהיו לי אי פעם בחיי. ברגע שקיבלתי את העבודה הייתה לי אפשרות לסדר אותך במעון יום. הייתי מביאה אותך בבוקר מוקדם, הייתי רצה בגשם ובחורף להביא אותך למעון. ואז הייתי רצה לעבודה.

העבודה שלי הייתה טובה, הייתי עושה את החשבונות, כמה הם צריכים לקבל כסף. וחוץ מזה, פעמיים בשבוע הייתי מחלקת להם לחם. היו מביאים הרבה לחם מהמחסן, וכל אחד מהעובדים היה מקבל את הלחם בהתאם למספר הנפשות. לי הייתה רשימה ולפי זה הייתי מחלקת. מאותו מקום הייתי מביאה הביתה לעתים תכופות את הברווזים האלה (מחייכת). אווזים שמנים, ברווזים, ברווזי בר. עכשיו, לו היה מישהו אחר במקומי, כמו שאבא סיפר, היו יכולים שם לקחת לעצמם. הם הסתכלו עלי כמו על משוגעת: אני מחלקת את הלחם בדיוק. לא לוקחת. המנהל ראה את זה ולכן הוא העריך אותי. בגלל היושר של העבודה שלי. וגם כי הייתי מהירה בעבודה – הייתי תופסת מהר, עושה את החשבונות מהר. הוא היה בא אלינו הביתה, אתה זוכר יהודה? היה בא עם עגלה...

יהודה: היה מביא פחם.

ריבה: היה דואג. אהב אותך, ויטק, מאוד. נורא דאג שיהיה לנו טוב. הייתה לנו דירה גדולה, כמעט לא היו רהיטים. אנחנו ישנו על הרצפה, אני זוכרת, על מזרנים, ולך הייתה מיטה קטנה. והכל היה טוב לולא זה שאתה חלית. את המחלה הראשונה אתה קיבלת במעון הזה, ואני באותו רגע החלטתי שאני מוציאה אותך מהמעון. ואז החלטנו יחד שמשה לא יחפש עבודה, שמשה יישאר בבית ויטפל בך, ואנחנו נעבוד,

כי היה לנו חבל לעזוב את העבודה שלי. מה שהייתי מביאה הביתה לא היה בשבילי, זה היה בשביל כולנו. הייתה לנו קומונה מיוחדת במינה.

יהודה: היינו ביחד כל הזמן. משה ישב בבית. הוא בישל, הוא ניקה, הוא הכין בשבילנו, הוא היה הבעלבוסטה, בעלת הבית. אנחנו שנינו עבדנו. וגם הזוג השני. ואז אתה חלית.

ריבה: המחלה הראשונה הייתה דלקת עיניים קשה מאוד. נדבקת מכל מיני ילדים שהיו חולים. חוץ מזה היה קר מאוד ואתה התקררת, וקיבלת כפי הנראה דלקת ריאות עם חום גבוה מאוד. ואני כמובן הייתי כבר לגמרי כמו משוגעת. והאיש הזה, המנהל, היה בא, מביא לנו פחם, מביא סוכריות, מביא שיהיה חם בבית, שיהיה טוב בבית, שיהיה מה לאכול. ואז יהודה הביא שמיכה וכל מיני דברים.

יהודה: כן. אני זוכר שאתה היית אז חולה באמת קשה. פקיד אחד הביא לי עוגיות קטנות, ביסקוויטים, ואמר לי, "שמעתי שהבן שלך חולה, אז הנה אני נותן לך בשביל הבן שלך". אמרתי לו, "לא, תודה רבה. הבן שלי באמת חולה אבל אני לא מקבל שום מתנות. יש לי כסף, מה שאני צריך אני אקנה ממה שאני מרוויח". הבינותי שזה אמור להיות שוחד בשביל שאקדם את ההזמנה שלו, ואני רציתי להיות נקי. ככה עבדנו, עבדתי שמה שלושה חודשים. במשך הזמן הזה השגתי לריבה חליפות יותר חמות. ממולאות בצמר גפן, שיהיה יותר חם לקראת החורף. כאחד העובדים שילמתי בעד זה, אבל בזול יחסית. בשבילךָ השגתי שמיכה קטנה, גם כן מצמר גפן. שם תפרו שמיכות כאלה, והייתה שׂרֵפה והשמיכות קצת נפגעו, אז מכרו אותן בזול לעובדים. בחצי מחיר, ברבע מחיר. אז קניתי שמיכה כזאת בשבילך. וזה למעשה היה הרווח, חוץ מהמשכורת שקיבלתי, זה היה הרווח הצדדי היחידי. לא רציתי לקבל שום מתנות.

לאחר שלושה חודשים בגורייב ריבה ויהודה מחליטים להמשיך לנסות להגיע אל פייגל, אחותה של ריבה, שמתגוררת בסיביר.

ריבה: אחרי שאני ראיתי שהמחלות האלה זה דבר לא פשוט,

החלטנו שאנחנו נוסעים לפייגל. היא הייתה בעיירה בשם טורגאיסטרוי (Turgaistroi, Тургайстрой), בסיביר. במשך הזמן הזה היינו איתה בקשר, קיבלנו ממנה מברק והיא הזמינה אותנו לבוא. אפילו שלחה לנו כסף לכרטיס. החלטנו שאנחנו עוזבים. אמנם הסתדרנו די טוב, אבל אין טעם להמשיך לבד. אם כבר יש משפחה, יש אחות, אז שנהיה יחד. התפטרנו מהעבודות ונסענו בטרנספורט הראשון, ברכבת הראשונה, לכיוון אקמולינסק (Akmolinsk, היום Astana, בירת קזחסטן), בצפון המדינה.

יהודה: החלטנו שאנחנו נוסעים והתקרב החורף. זה לא היה פשוט. בגדים לא היו לנו.

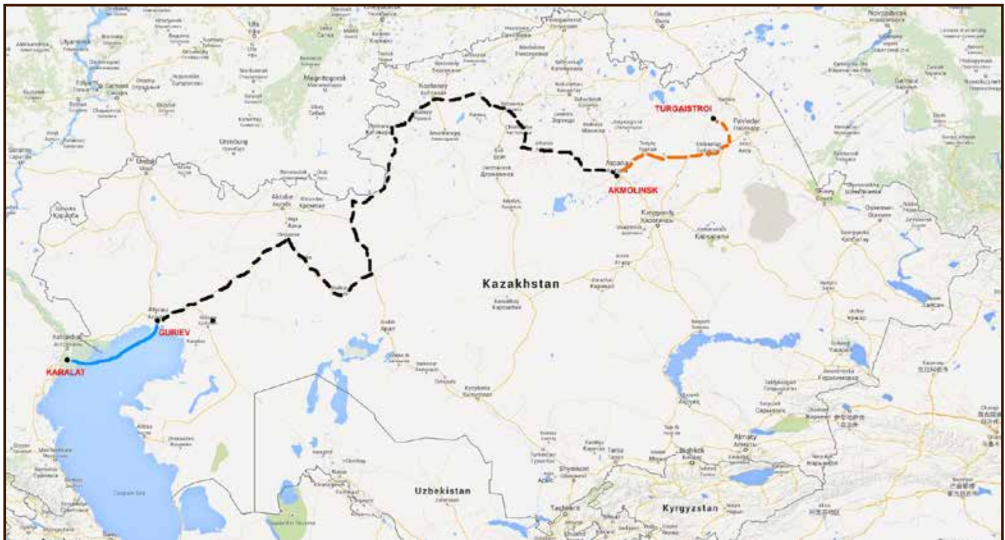
ריבה: לא היו לנו בגדים, ואנחנו הולכים לסיביר. בכל זאת החלטנו שאנחנו ניסע. המעיל היחידי שהיה לי היה זה שאבא תפר. הוא היה קצר, ובזה אני הייתי כל הזמן.

יהודה: ובשבילי לא היה, אני הייתי במעיל דק שהבאתי מהבית.

ריבה: ואז אנחנו ארזנו את החפצים שהיו לנו, שניים וחצי דברים, קנינו את הכרטיסים ויצאנו לדרך. פייגל הייתה בטורגאיסטרוי. גנריך, בעלה, היה עוד בבית הסוהר, במחנות, ולא היה להם שום קשר. היא הייתה לבד עם שלושה ילדים. היא לא ידעה עליו, רק אחרי כן.

ויטק: אז מאיפה היא לקחה את הכסף לכרטיסים?

ריבה: היא הסתדרה שם. אמא שלי, כל זמן שעוד לא פרצה המלחמה השנייה, מ־39׳ עד 41׳, הייתה שולחת לה חבילות על חבילות, והיא הייתה מוכרת, מחליפה. בצורה כזו היא קנתה את הפרה, ובצורה כזו היא קנתה בית קטן, הכל בצורה כזאת. עכשיו, התחלנו את הנסיעה מגורייב לסיביר, וזו הייתה נסיעה של כמה שבועות. התחלנו להתגלגל ברכבות. אני לא אשכח את הלכלוך. בכל מקום היו אנשים יושבים ומחפשים כינים בראש. הנשים – אחת אצל השנייה. הילדים. הייתה מחלת כינים ברכבות. אני זוכרת איך שאני שמרתי עליך, שחס וחלילה לא יהיו לך כינים.

המשך נתיב הבריחה של ריבה, יהודה וויטק: מקאראלאט עד גורייב (מסומן בתכלת) באונייה על הים הכספי. מגורייב עד אקמולינסק (בשחור) ברכבת. מאקמולינסק עד טורגאיסטרוי (בכתום) במשאית. בסך הכל – כמעט 3,200 קילומטר. המרחק הכולל של נתיבי הבריחה – כ־6,200 קילומטר בתקופה של שבעה־שמונה חודשים

החיים בסיביר 1945–1941

הקטעים הבאים מבוססים על זיכרונותיה של ריבה, כפי שסופרו לוויטק בשנות ה־90.

ריבה: הגענו לאקמולינסק, ומשם המשכנו לטורגאיסטרוי, מרחק של כ־500 קילומטר. רוב הדרך נסענו באוטו משא פתוח. כל מה שהגן עלינו היו עיתונים ישנים שהנהגים נתנו לנו וכמה שמיכות בשבילך, ויטק. לא אשכח את התקופה הזו. עד היום הזה אין לי כוח לחשוב על זה. אנשים שונים עזרו לנו, גם אני ויהודה – עזרנו אחד לשני. יהודה לי ואני לו. אחר כך, כשהיינו בישראל, היינו רבים, אבל אז לא היינו רבים. המצב הקשה משפיע על אנשים, גורם להם לרצות לעזור אחד לשני. רצו מאוד לעזור. התנאים הקשים יצרו סיטואציה כזאת.

איך הגענו לפייגלה? הגענו במזחלת שלג רתומה לסוסים עד הבית. היה חורף נורא קשה ואמרו לנו, "פה לרדת". ואנחנו לא הבנו מה זה "פה לרדת". הכל לבן, הכל מכוסה שלג, לא הבנו לאן ללכת. ואז הבנו שאנחנו נמצאים על איזה גג וזה היה הבית של פייגלה. אנחנו הגענו אל הגג (צוחקת). נפגשנו. שתינו בכינו. פתאום היא רואה את אחותה עם ילד. ויטק היה חולה באותו זמן, עם חום גבוה. מצד אחד

זו הייתה שמחה גדולה, ומצד שני, פייגלה הייתה מאוד מוטרדת – איפה היא תאכסן אותנו. היא גרה בבית אחד, בחדר אחד עם שלושה ילדים, ועם עוד משפחה של זוג זקנים עם שני ילדים גדולים, ופתאום באה אליה אחות עם בעלה ועם תינוק בן שנה שהוא חולה קשה. היא הייתה מאוד מוטרדת, אבל די מהר קיבלנו איזה מטבח עם מיטה אצל הקזחית באיאן, והיא התאהבה בוויטק. אני לא אשכח את באיאן זו. הייתה אישה פשוטה, לא ידעה קרוא וכתוב, לא ידעה כלום. היו לה עיניים שחורות ויפות, ושערות שחורות נוצצות, והיה לה המטבח הזה ועוד חדר, והיא נתנה לנו לגור במטבח.

אחרי זה אנחנו הוצאנו את ויטק בכוח מהמחלה הודות לאיזו רופאה יהודייה קטנה מקייב שעזרה לנו. אחרי כן היא עזרה גם כשדני חלה. גרנו ליד פייגלה ויהודה עוד היה איתנו, אבל די מהר לקחו אותו ל"טרוד ארמיה" ["צבא־העבודה" – יחידות עבודה של גברים ונשים שגויסו לעזרת החזית], שהיה באקמולינסק. ואחרי כן הוא התנדב לצבא הפולני. אבל עוד לפני זה הוא היה גם בצבא הסובייטי.

ליהודה היה מזל. מה"טרוד ארמיה" בחרו אנשים ושלחו אותם לצבא הרוסי. ובחרו גם אותו. אחרי שהוא עבר אימונים מאוד קשים בחורף [הוא היה מספר על זה דברים שקשה להאמין איך הם עמדו בזה...], בחרו קבוצת אנשים, והוא ביניהם, ושלחו אותם לעבור עוד קורס, יותר קשה, של מפקדים. ומהקורס שלחו אותם כבר לקרב. ואז הוא – זה לא שהוא ברח, אולי הוא גם בכוונה עשה את זה, אבל יהודה בדרך כלל היה מתנהג כך אפילו כשנסענו יחד לפייגלה – כשהיו עוצרים בתחנות רכבת, הוא היה רץ לחפש אוכל, ולא פעם הגיע ממש ברגע האחרון. הפעם כבר שלחו אותם לקרב, ובאחת התחנות הרכבת נסעה והוא נשאר. ופה הוויכוח – האם הוא נשאר בכוונה תחילה או באמת לא הספיק. בכל מקרה, אסרו אותו. ואז הוא היה בסכנת חיים ממש. טענו שהוא ערק, והוא טען שהוא לא ערק. מה שהציל אותו היו המסמכים ממלינוב. הוא היה ראש המועצה

של מלינוב, והיו לו איתו מסמכים חיוביים. הוא טען שהוא לא ברח, הוא רוצה להילחם. אבל זה מה שקרה, והחזיקו אותו בבית סוהר. אחרי זה הוא אמר לא פעם שהיה בטוח שהוא כבר לא יראה אותנו וגם לא יישאר בחיים. בסופו של דבר פתאום, באיזה ערב אחד, יהודה מופיע. מאוד עלוב, עם בגדים עלובים, מבית הסוהר. אבל הוא הופיע!

ויטק: את ידעת שהוא בבית סוהר?

ריבה: לא. לא ידעתי כלום, אבל כל הזמן חיכיתי למכתב. בגלויה האחרונה הוא כתב שהם מתקרבים לגבול, למפגש עם החיילים, כבר ממש למלחמה עם היטלר. ואחרי כן עובר זמן ואין מכתב, אין מכתב, ואני כבר משוגעת ולא שקטה, ופתאום באיזשהו ערב הוא הופיע. שלחו אותו למשטרה הצבאית אצלנו. ושוב התחילו לבדוק אותו. ולמה לא שלחו אותו למלחמה? מכיוון שבאותו זמן הופיע חוק שקבע שכל החיילים מפולניה, אוקראינה, בלארוס – לא צריכים להישלח כי הם מסוכנים. הגרמנים יכולים להיעזר בהם. ולכן בא החוק שלא לשלוח אותם לקרבות ממש, אלא לשלוח אותם ל"טרוד ארמיה", ו"טרוד ארמיה" זה כבר היה לגמרי סיפור אחר. זה כבר לא ממש צבא. וזה לא בגבול! החליטו לשלוח אותו שוב ל"טרוד ארמיה" באקמולינסק. ושם הוא בעצמו פנה וביקש ללכת לחזית. אז בדיוק הפליטים מהאזורים הפולניים יכלו להצטרף לצבא הפולני שהוקם בברית המועצות. היה צבא של גנרל אנדרס (Anders), אבל לשם הוא לא רצה ללכת. חשש מאנטישמיות. בדיוק התחילו להקים יחידות פולניות קומוניסטיות, את "ארמי לודובה" ("הצבא העממי"), שוונדה וסילבסקה (Wanda Wasilewska) הייתה בין המארגנות שלו. הוא פנה אלי במכתב קצר, וביקש להתייעץ איתי.

בינתיים נולד דני (ב־15 במרץ 1943). הוא כבר היה בן כמה חודשים, ואתה (ויטק) היית בן שלוש. אני לקחתי את דני, את התינוק הזה, ואתה נשארת עם פייגלה ועם הילדים שלה. נסעתי עם דני את כל הדרך הקשה הזו לאקמולינסק ושם נפגשתי איתו. הוא הסביר לי את כל המצב ואני חשבתי, למה שלא

יהודה במדי "טרוד ארמיה"

ילך? כולם הולכים להילחם, אז למה לא? אז אמרתי את דעתי שכן. חשבתי שטוב שהוא ייסע. גם פחדתי, בגלל שחיפשו אותו ואסרו אותו, וחשבתי שעדיף שייסע. באותו זמן הוא גם ראה את דני, אבל יהודה היה נורא עסוק עם עצמו. היה לא רגוע.

ויטק: זאת אומרת שהייתה לו ברירה? הוא היה יכול לא לנסוע?

ריבה: יכול היה אולי להישאר עוד ב"טרוד ארמיה", כי הוא בעצמו הגיש בקשה שהוא רוצה לנסוע.

ויטק: מה הוא עשה באקמולינסק?

ריבה: באקמולינסק הוא עבד ב"טרוד ארמיה" כאינסטלטור. היה לו חבר, חבר יוצא מהכלל, ממש מזל של חבר. הוא לימד אותו כיצד לעבוד, מה לעשות – הוא לא ידע כלום בעצמו. הבחור הזה הכניס אותו לעבודה והיה איתו כל הזמן, וגם אני מאוד חיבבתי את הבחור הזה. הכרתי אותו אז, בחור סימפטי מאוד. לא גבוה אבל מלא, ועם צחוק על הפנים. היה לו מזל. הבחור הזה הציל אותו, כי ליהודה לא היה מקצוע והיו שולחים אותו לחפירות וכל מיני דברים, וכך הם עבדו בתחנת הרכבת. בנו את תחנת הרכבת הלאה, הלאה, לעומק סיביר, והוא עבד שם כאינסטלטור. החבר הדריך ולימד אותו. ויהודה כישרוני, הוא תפס את זה.

היו עוד יהודים, וגם פולנים, שהתנדבו ל"ארמי לודובה", ושלחו את כולם לאיזה מקום איסוף. שם החליפו לו את השם מיהודה מוהל, בעצם יוד'קה מוהל, לווצלב טרץ' (Wacław Tracz). בין המתנדבים היו יהודים, חברי מפלגה במחתרת ומשכילים, ורוב המתנדבים האחרים היו פועלים פולנים. כך שרוב הדיוויזיה הייתה של פולנים עם השכלה מינימלית, ודווקא אלה שידעו ויכלו להיות מפקדים היו היהודים. הם חיפשו חברי מפלגה שיהיו מפקדים בגדוד הזה. ואז הוא נבחר. הם החליטו שהפנים שלו הן מספיק לא יהודיות ושהוא לא יכול להיות יוד'קה מוהל. צריך שם לא יהודי, ונתנו לו את השם וצלב טרץ'. אני לא יודעת למה הוא קיבל דווקא את השם הזה. יכול להיות שהיו להם ניירות על איזה שם וצלב טרץ'. הוא האמין גם שאחרי המלחמה כבר לא יהיו יהודים

ופולנים – וכולם יהיו פולנים. ואני מקבלת פתאום ממנו מכתב שכתוב עליו: "לכב' הגברת אירנה טרץ'" ובפנים כל הסיפור וההסבר, וחתום "וצלב טרץ'".

ויטק: ספרי מה קורה בטורגאיסטרוי באותו זמן, מה קורה איתך?

ריבה: באותו זמן אני לבד עם שני ילדים קטנים, ועל אף העזרה הכבירה שקיבלתי מפייגלה ומהילדים שלה, הייתי חייבת לעבוד, אחרת לא הייתי מתקיימת. דווקא הצלחתי בעבודה שלי, במעון לילדים קטנים. טורגאיסטרוי הייתה עיירה של מכרות, חפירות של וולפראם [Wolfram, הידוע גם כ־Tungsten, יסוד מתכתי קשה *שמשמש לבניית מטוסים*]. גברים לא היו, והנשים עבדו בוולפראם, ולכן היה מוסד לתינוקות שעבד 24 שעות. הם התחילו לחפש מי יוכל לעבוד. ואני הייתי כנראה היחידה שהיו לה דוקומנטים, שגמרתי סמינר ושיש לי השכלה. ובינתיים כבר ידעתי גם לדבר רוסית. זה היה מקום מעולה, כי היה שם אוכל לילדים, חלב ודייסה.

הם די מהר גילו שאני יודעת לכתוב "לוזונגים", סיסמאות. אז היו מביאים לי בד אדום, ובצבע לבן הייתי כותבת: "סטאלין, נושה סולנצה" ("סטאלין, השמש שלנו"), "סטאלין, אטייץ נרודו" ("סטאלין, אבי האומה"), "נאשה דיילו פראבויה, מי פאביידים" ("העניין שלנו צודק, אנחנו ננצח") – כל מיני סיסמאות. זה היה מאוד מקובל. אני אף פעם לא האמנתי שאפשר להשפיע על בן אדם בסיסמאות, אבל שם הייתה בזה אמונה גדולה. היו תולים את השלטים בתוך המכרות, וגם בכניסה למכרות. העבודה הזו גם פתרה לי בעיה של חימום – כדי שאוכל לכתוב בערב, בחושך, הביאו לי מנורות חשמל גדולות וגילינו שזה מחמם את החדר. גרתי בחדר אחד עם שני ילדים ועוד אישה. היא הייתה יותר ותיקה ממני בסיביר. זה היה צריף עם חדרים, ובכל חדר מהצריף הזה גרו נשים, רק נשים, עם תינוקות, או עם ילדים יותר גדולים.

הן היו באות בערב, מתיישבות על הרצפה מסביב, ואני באמצע על שולחן ארוך שבנו מקרשים. אני הייתי כותבת והן היו יושבות ושרות. הייתי מאוד

נרגשת מזה, הן שרו כל כך יפה, שירים עממיים רוסיים. ולפעמים היינו שומעים דרך החלון את יבבת הזאבים. הזאבים היו מתקרבים קרוב מאוד לצריף הזה, קרוב מאוד. אבל לא פחדנו. היינו חזקות. אני זוכרת שפעם הביאו לי עצים, חתיכות עץ, ושמו מאחורי החלון שלי, שזה יהיה לי לחימום הבית ולבישול. זה היה כמו אות הצטיינות כי עבדתי הרבה. גם ביום, עם הילדים, וגם בערבים, עם הסיסמאות. ואני לא אשכח את זה – קמתי בבוקר וגיליתי שאת הכל גנבו. לא נשאר אף בול עץ אחד. זהו, אלה היו החיים. בכל התקופה בסיביר היה רעב מאוד גדול ולא היה מה לאכול. השיניים נשרו לי. הייתי אישה צעירה בלי שיניים. אוויטמינוזה (חוסר ויטמינים) אמרו הרופאים. אני חושבת שזה בגלל שהינקתי את דני ולא היה לי מספיק אוכל.

באותה תקופה גיליתי את מנ׳קה. הכרתי את האמא והאבא שלה שהיו פולנים, ולא היו הרבה פולנים במקום ההוא. היו להם הרבה ילדים, ואני הייתי יוצאת ובאה, והייתי צריכה מישהו שישמור על התינוקות שלי. גם אתה היית עוד תינוק. דיברתי איתם והם שלחו לי את מנ׳קה. היא ממש הצילה אותי ואתכם. היא ידעה לשיר, הייתה נחמדה בפנים, עליזה. האישה שגרה איתי הייתה כזו מבוגרת ותמיד עם פנים כועסות, ומנ׳קה הייתה עליזה, שמחה. על המיטה שלי היא הייתה מחליפה לכם את החיתולים ואת הבגדים, והייתה שרה. היה לי מאוד נעים. מנ׳קה הייתה אולי ילדה בת 13 או 14. בלונדינית. היו לה צמות דקות ועיניים כחולות והיא הייתה צוחקת כל כך יפה... התיידדתי גם עם ההורים שלה. הם היו פולנים, שגורשו כי הם התיישבו על האדמה האוקראינית הקדושה. היו להם שמונה ילדים, ומנ׳קה הייתה אחת מהגדולות. אני זוכרת שהם אמרו, "אולי מנ׳קה תוכל לעזור לך, אולי היא תוכל להרוויח משהו", והיא באמת הרוויחה. אני לא זוכרת כמה שילמתי לה, אבל אני זוכרת שהייתי נותנת לה מפייגלה כל מיני בגדים. פייגלה עוד הייתה מקבלת חבילות מארץ ישראל. הייתי נותנת לה כל מה שרק יכולתי. ומנ׳קה באה

צילום נדיר משנות המלחמה:
בית בטורגאיסטרוי

מכרה וולפראם בטורגאיסטרוי

איתנו לוורוצלב (Wrocław) אחרי המלחמה, זה אתה עוד זוכר בטח. ורק אחרי זמן מה באו ההורים שלה ולקחו אותה.

ויטק: בטח שאני זוכר. ספרי קצת על טורגאיסטרוי, מי היו האנשים שהגיעו לשם?

ריבה: זו הייתה ערבוביה גדולה של אנשים. ראשית כל הקזחים, שהם תושבי המקום. הם לא היו רבים, אבל הם היו המבוגרים יותר. ביניהם היו גברים, ונשים מאוד יפות. הבתים שגרנו בהם היו של הקזחים. אחרי כן התחילו לקחת אותם לצבא. את הבעל של באיאן לקחו לצבא. אחרי כן היו אנשים שגירשו אותם, פולנים מבלארוס ומאוקראינה. ואחרי כן היו סתם רוסים ששלחו אותם בגלל כל מיני סיבות. כולם היו מגורשים, כולם היו עם איזה חטא.

ויטק: אבל אנחנו היינו שם מרצון.

ריבה: בטח, אותנו לא גירשו, אנחנו באנו. וזה היה הנס שלנו, שלא נשארנו בכל מיני מקומות שהיינו בהם קודם. הרבה יהודים נשארו. שאלו אותנו, "למה אתם בורחים הלאה? תישארו כבר פה". אני לא רציתי, כי ראיתי את הגרמנים וראיתי אנשים שזרקו עליהם את הפצצות. ראיתי את זה במו עיני וברחתי. לכן ברחנו לפייגלה. דרך מאוד קשה ומסובכת לסיביר. מאוד קשה ומסובכת.

הכרנו שם משפחה אחת, אמא ושתי אחיות מקייב. אחות אחת, הבכורה, הייתה רופאה, והאחות השנייה הייתה צעירה כזו, גנדרנית. אני זוכרת שדני חלה קשה, קשה מאוד. הייתה לו מחלה, סוג של שלשול מאוד קשה שאזלו לו הנוזלים. הוא היה במצב קשה ולא היו תרופות. האחות הרופאה התמסרה בלב ונפש, בלב ונפש היא התמסרה. היו צריכים פניצילין, ואני לא יודעת באיזה דרכים, היא הצליחה להשיג. האמא שלה באה אלי והוציאה מין מטפחת גדולה, ומשם, מתחת למטפחת הזו, היה סידור. אני רואה לנגד עיני עכשיו את הסידור הזה. היא נשקה אותו ונתנה לי, ואמרה, "שימי את הסידור מתחת לכר של התינוק שלך. אפשר רק להתפלל. אין לנו רופאים, אין לנו עזרה, אז אולי העזרה תבוא מהסידור". לקחתי

את הסידור ליד, הרמתי את דני, שמתי מתחת לכרית שלו ובכיתי, בכיתי, בכיתי. חשבתי אולי אמא שלי גם כן הייתה עושה ככה. פתאום אני, הקומוניסטית, מאמינה בסידורים. זה היה מצב קריטי. ולמחרת היום, לאט־לאט, מצבו של התינוק הוטב. לאט־לאט. בא מישהו, הסתכל איך שהוא נושם, ואמר, "נו, הילד יהיה בסדר".

סיפרתי את זה ליהודה וגם כמובן לאחותי פייגלה. אני זוכרת כמו עכשיו את פני האישה. היא הייתה אישה עדינה, נמוכה, והיא הביאה לי את הסידור הזה. לפני זה, כשהלכתי ללדת את דני, היא הייתה חולה בטיפוס, ובית החולים היה בלפיינקה (בית מחֵמָר). בית חולים של שני חדרים. חדר אחד היה חדר היולדות ובחדר השני חולי הטיפוס. אני לא אשכח שפחדתי לצעוק כשכאב לי בכדי לא להעיר אותה ובכדי שלא תדע, שהיא תהיה רגועה.

זו הייתה משפחה סימפטית שאחרי כן עברה משבר קשה. הבת השנייה, הגנדרנית, התאהבה בבחור מקומי שהצטיין בצבא ונפצע. הוא בא, בחור שבקושי ידע לקרוא ולכתוב. הוא קיבל אות הצטיינות, ופתאום נהפך לגיבור של כל העיירה הקטנה הזו, והבחורה החליטה שהיא מתחתנת איתו. האמא שלה בכתה, "זה לא בשבילך". שום דבר לא עזר – הם התחתנו. די מהר הוא התחיל להרביץ לה והתחיל להשתכר והיא ברחה ממנו. אחרי זה היא כבר ברחה למקום אחר כדי לא להישאר לידו. עוד מכר היה אחד מהעיירה שלנו, סטולין, שהיה מבקר אצל פייגלה. הוא היה חבר של גנריך, חייט. הוא היה חייט ידוע אצלנו בעיירה. כל המשפחה שלו נהרגה לנגד עיניו, איזה טיל או מה, והוא נשאר לבד. גם הוא היה מהאנשים שאפשר היה לדבר איתם. אבל הכי מעניין היה המפגש עם רחל'קה, החברה שלי. איתה אני נפגשתי בעיר הגדולה, אקמולינסק.

ויטק: את הכרת את רחל'קה לפני זה?

ריבה: בטח, היינו יחד בבית הסוהר בפלשתינה [גם היא הייתה קומוניסטית], והיינו נפגשות גם בוורשה. לגמרי במקרה נפגשתי איתה באקמולינסק, כשבאתי

רחל'קה סיגנט, ידידת המשפחה, בעבודה באקמולינסק

עם דני לפגוש את יהודה. היא ממש הצילה אותי כשאמרה, "בואי עם התינוק אלי הביתה ללון". כי אני הייתי צריכה למחרת לנסוע. הייתי אצלה בדירה. היא הלכה לעבודה ואני נשארתי עם דני, ולא היה מה לאכול. אני זוכרת איך חיפשתי אצלה בבית משהו, ופתאום מצאתי צנצנת עם אבקה לבנה והתברר שזו אבקת חלב. אני לא אשכח עד היום איך שנלחמתי עם עצמי – האם לקחת קצת אבקת חלב או לא לקחת. האם לקחת או לא לקחת. בסופו של דבר לקחתי קצת, הרתחתי מים והיה לדני מה לשתות.

פעם אחת, כשחזרתי לטורגאיסטרוי, מזמין אותי לשיחה המזכיר של הפוליטביורו [הגוף המפקח של המפלגה הקומוניסטית]. אתה יודע, זה לא היה ממש פוליטביורו, זה היה משהו של המפלגה שכולנו פחדנו ממנו פחד מוות. אני נחרדתי. פחדנו מהאנשים האלה, פחדנו מהפוליטיקה. לאף אחד לא סיפרתי שהייתי חברת מפלגה. הוא הזמין אותי והתחיל לשאול שאלות, ואני לא יכולתי להבין, איך הוא הגיע אלי? למה פתאום? אחרי כן התברר שרחל'קה הייתה באקמולינסק והייתה קשורה איתם, והם ידעו שהיא הייתה חברת מפלגה. היא סיפרה להם שיש לה חברה שהייתה יחד איתה במפלגה והיא בטורגאיסטרוי. הנס הגדול היה שאני הייתי עם שני תינוקות. הוא התחיל לבוא גם לבית, לראות מה אני עושה, עם מי אני נפגשת. הם רק חיכו לתפוס מישהו.

ויטק: למה הם חשדו במי שהיה חבר מפלגה? למה זה היה מסוכן להיות חבר מפלגה?

ריבה: זו הייתה התקופה שבה חברי מפלגה ותיקים או מחוץ לארץ נחשדו כמרגלים. חשבו שאנחנו יכולים להיות מסוכנים להם, ולכן זאת הייתה תקופה שבה גם לא יכולתי לכתוב ליהודה כי פחדתי – שיאסרו, שידרשו שאני אגיד להם משהו, שאני אעבוד לטובתם – כל מיני דברים.

ויטק: למה רחל'קה עבדה בשבילם?

ריבה: אני לא יודעת אם היא עבדה בשבילם. אני חושבת שהם הכריחו אותה. אמרו לה שהיא צריכה ולכן היא נתנה את השם שלי, כי לא היה לה את מי לתת.

יהודה במדי הצבא הפולני, מיד עם גיוסו, מאי 1944

מאוחר יותר, ריבה מעלה זיכרונות נוספים מהתקופה בסיביר. בשלב זה היא כבר אחרי שבץ מוחי ולא הכל ברור.

ריבה: ויטק ודני היו משחקים יחד מאוד יפה. בסיביר הייתה תופרת, והם היו לוקחים את גלילי העץ של חוט התפירה ועושים מהם צעצועים מאוד יפים. היו מכניסים ברזלים לגלילים ובונים עגלות. עליהן היו שמים ירקות ומשחקים: "מי רוצה תפוחי אדמה? אנחנו מוכרים בזול!" היה עוד ילד, חבר שלהם. ילד רוסי, לא יהודי, והם למדו לדבר רוסית. גם הייתה ילדה רוסייה ושמה נטשה. היא הייתה שואלת, "אתם רוצים להיות חברים שלי?" והם היו אומרים תמיד, "כן, בטח". משחקים מחבואים. מי שמוצא מוחא כפיים. היו לה עיניים כחולות, שערות בלונד. אמא שלה הייתה התופרת. אני זוכרת אותה עד היום.

בעיירה הקטנה שבה היינו היה הר גבוה שבתוכו וולפראם, מתכת קלה שעושים ממנה מטוסים. הרוסים שילמו הרבה כסף בשבילה. היו פועלים שמוציאים את המתכת הזאת בידיים, עם פטישים. מחפשים, מוצאים, מוציאים את המתכת, שוקלים, והרוסים היו קונים. היה לנו מזל שהיינו שם. הרוסים היו נותנים בעד הוולפראם מצרכים – סולת, חלב, ריבות. כולנו היינו מחפשים וולפראם ומוכרים תמורת מצרכים. גם יהודה, כשהיה בא לחופשים מהצבא, היה מצטרף לעבודה. אחר כך ארגנתי שם גן ילדים. היו לי שני ילדים קטנים והייתי צריכה להאכיל אותם. הייתי רעבה. כל הזמן בסיביר סבלתי מרעב. שלוש שנים. גרנו ליד נהר קטן. לפעמים היינו דגים שם דגים. אחרי כן היינו שמים בשמש ואז הדגים התייבשו. אם היה לנו מלח היינו מבשלים מרק שצ'י. מלח היה יקר מאוד. לא היה לנו שמן או חמאה אז לא יכולנו לטגן אותם. לדייגים לא הייתה חכה. אני חושבת שכשהנהר היה קפוא, הם היו עושים חור בקרח והדגים היו באים. וכך היו תופסים אותם. הילדים ראו איך המבוגרים עושים זאת וחיקו אותם. הדגים עזרו לנו מאוד. הייתי מבשלת דייסת סולת לילדים. אם היה מלח, אז זה היה טעים. אנשים היו תופסים ציפורים. הייתי קונה אותן, מנקה, וגם את הציפורים אפשר היה לבשל.

יהודה (מימין) כקצין בחזית, 1944

סמובר רוסי

אולי סנוניות, אני לא בטוחה. היינו עושים מרק ציפורים. אם היה לי מלח. ראשית כל הייתי שמה מלח, כי בלי מלח זה היה לגמרי לא טעים. אם היה לי סולת, הייתי שמה סולת. אם היה לי חלב, אבקת חלב – הייתי שמה, וחתיכות ציפורים.

עם הזמן יהודי ארצות הברית התארגנו, אולי במסגרת אונרא (UNRA), ושלחו חבילות. לפעמים שלחו גם תה וגם סוכר. זה היה משהו. בחוץ קר מאוד ואתה רעב. התה היה נעים.

אני זוכרת שהיה איש שהיה לו סמובר, כלי שמכניסים בו מים ומבעירים עם פחם. מרתיחים את זה והתה נהדר. אם היה סוכר, זה בכלל היה משהו. אבל בדרך כלל לא היה תה ולא סוכר. אני זוכרת איך השיניים נשרו לי אחת־אחת, כמו מתוך חמאה. תוך חודש כולן נשרו. זה קרה לעוד אנשים. הרעב היה נורא. אתה הולך לישון בלי אוכל וקם בלי אוכל. יהודה היה במלחמה. בא מעט לחופשות, פעמים בודדות. הילדים אפילו לא הכירו אותו. תמיד כשהיה מגיע, היה בא עם אצבעות קפואות, כמעט לבנות.

יהודה שולח הביתה מזכרת מהעיר לובלין, שנכבשה על ידי הצבא הפולני והרוסי ביולי 1944

פרק שמיני

זיכרונותיה של ריבה 1961–1945

אחרי המלחמה, בדרך לפולין

בשלהי המלחמה, כשהגרמנים מתחילים לסגת, ריבה והילדים עוזבים את סיביר.

ריבה: אחרי איזה זמן, ב־5–1944, כשהרוסים כבר התחילו להצליח במלחמה, התחילו לדבר על כך שיעבירו את המשפחות של אנשי הצבא מסיביר למקומות עם תנאים יותר קלים. גם אני וגם פייגלה היינו משפחות של אנשי צבא. רחל'קה באה אלי מאקמולינסק כדי שניסע ביחד. את כל המשפחות, גם את מנ'קה ואת המשפחה שלה, החליטו להעביר מהתנאים הקשים של טורגאיסטרוי לתנאים יותר קלים במרכז רוסיה. נסענו במשאיות, ואחרי זה העבירו אותנו לרכבת שהגיעה לסביבות קייב. שם כבר לא היה רעב כמו שהכרנו, ואני זוכרת שהדבר הראשון אותו קנינו היה שק מלא בצל! אנחנו רעבנו לדברים כאלה, לא היה לנו לא בצל ולא שום, וכך הדבר הראשון שקנינו היה שק גדול עם בצל. זה היה מעדן.

ויטק: אני זוכר נסיעה ארוכה ברכבת. בכל קרון היו שתי משפחות ותנור באמצע, והייתה דלת קצת פתוחה, ושם, על יד הדלת, עמד שק עם בצל.

ריבה: זו הייתה הנסיעה מסיביר לתנאים יותר טובים. באותו זמן רחל׳קה נסעה איתנו, וגם פייגל הייתה באותה רכבת, רק בקרון אחר. אותם העבירו לעיירה קרובה אחרת. מהנסיעה הזו אני זוכרת את הסיפור עם החתול. נורא כאב לנו הלב שלא הרשו לנו לקחת את החתול. הוא היה חתול רגיל, אבל אנחנו מאוד אהבנו אותו, בייחוד אתה ודני. לא הרשו לנו לקחת אותו בשום אופן, ואז החתול רץ אחרינו. אנחנו היינו במשאיות והחתול רץ אחרינו.

ב־8 במאי 1945 הגרמנים נכנעים והמלחמה מסתיימת. ריבה והילדים משתקעים בעיר שרק עכשיו שוחררה מידי הגרמנים, ורוצלב. יהודה עדיין משרת בצבא.

ויטק: רצית לעבור לפולניה?

ריבה: כן, רציתי. רציתי.

ויטק: למה?

המשפחה מתחילה להתמקם בוורוצלב, בדירה ברחוב פוצ׳טובה. מימין: ויטק וריבה, במרכז ומשמאל: ויטק (מימין) ודני. צילומים מהשנים 1948–1947

ריבה: כי התנאים בסיביר היו ארעיים, וגם ידעתי שאולי סוף־סוף יהודה ישתחרר והמצב ישתנה. בטח שרציתי. אנחנו היינו יחד עם רחל׳קה. פייגלה הייתה בעיירה לא רחוקה. ההתחלה בוורוצלב הייתה מאוד קשה. הביאו אותנו לאיזה בית ספר גדול, ושם קיבלנו פינה באחד החדרים. ואתה או דני, אני לא זוכרת מי, קיבל חום גבוה! חום נורא גבוה, ואנחנו היינו במצב מאוד מבוהל. רחל׳קה רצה וסידרה לנו דירה. היא לא הייתה כל כך איי־איי־איי – אני חושבת שהיה חדר אחד או שניים ומטבח. זה הכל. עברנו ומצבנו היה כבר יותר טוב. פחדנו להיות עם ילדים קטנים במרכז פליטים, וכבר הייתה לנו דירה משלנו ויכולנו לשמור על ניקיון וכו׳. באותו זמן רחל׳קה עוד הייתה איתנו

וגם מנ׳קה. יהודה הגיע כבר לבית הזה.

ויטק: מה עשית בוורוצלב?

ריבה: בהתחלה לא עשיתי כלום, אבל אחרי כן רחל׳קה קשרה קשר עם הנציגות היהודית. הם היו קבוצה רצינית, והם הציעו לי לארגן גן ילדים לילדי האנשים שבאים ויוצאים מגטאות – האנשים שהתאספו בוורוצלב, כי ורוצלב הייתה מרכז די רציני של פליטים יהודים. בינתיים בא יהודה. אני זוכרת שיהודה בא חבוש בתחבושת גדולה על הראש – הייתה לו איזו תאונת דרכים בצבא – אבל זה עבר לו די מהר. אני נזכרת שהמפגש עם יהודה היה די מתוח. אני לא יודעת מה קרה, הילדים לא רצו אליו, אף על פי שכל הזמן דיברנו "אבא, אבא". גם אני הייתי די מסוגרת, וגם הוא. זה עבר. הוא לא היה הרבה זמן, אבל הוא החליט שזו לא דירה בשבילנו. הוא חזר לצבא, ושם נתנו לו העברה לחיל המצב של הצבא הפולני בוורוצלב. ואז הוא מצא את הדירה ברחוב פוצ׳טובה (Pocztowa) 20. היו לנו כל מיני בעיות, אבל בסופו של דבר עברנו לשם. הכרנו אפילו את האנשים שגרו שם קודם – אישה וגבר שהיא הצילה, שמרה עליו. הוא היה יהודי והיא לא. קראו לו אליאס. קנינו מהם את הדירה, ואחרי שהם עזבו בא איזה איש צבא אחר ורצה להיכנס במקומנו והייתה מלחמה גדולה. הוא לקח המון דברים משם. המון דברים. הוא היה בתפקיד יותר גבוה בצבא. אבל יהודה אמר, "סליחה, הדירה שלנו". והיה לו גם מסמך רשמי של הקנייה.

1947–8. ויטק בחלון הדירה ברחוב פוצ׳טובה 20 בוורוצלב

אוקטובר 2014. ויטק (משמאל) ודני ליד הבית ברחוב פוצ׳טובה 20 בוורוצלב. הדירה בה גרו נמצאת בקומה הראשונה

עם הזמן ריבה ויהודה מבינים את גודל האסון שפקד את יהדות אירופה ומנסים לגלות מה עלה בגורל משפחותיהם.

ויטק: בזמן הזה אתם כבר ידעתם מה קרה למשפחות שנשארו באוקראינה?

ריבה: ידענו מעט מאוד. ידענו שהקשר עם אמא שלי נפסק כשהגרמנים נכנסו לאוקראינה, אחרי שפרצה המלחמה ב־41׳.

ויטק: אז לא ידעתם כלום?

ריבה: היו שמועות. שמועות שהרגו. לא ידענו אז על לאגרים (מחנות) למשל, על זה עוד לא ידענו, אבל כשבאנו לסביבות קייב פגשנו יהודים מהסביבה, ושם כבר ידעו שהרגו את כל היהודים בקייב.

ויטק: חשבתם שיש סיכוי שתמצאו אנשים עוד בחיים?

ריבה: אחרי המלחמה נסענו לסטולין לבדוק. המכתבים שכתבתי לסטולין בזמן המלחמה חזרו. אני זוכרת שנפרדנו מהמשפחה של יהודה, ואני נפרדתי מאמא שגרה הרחק משם במכתב ששלחתי לה. אני זוכרת שכתבתי ובכיתי, כתבתי ביידיש: ״מאמא טיירה״ (אמא יקרה שלי). ישבתי ובכיתי. אי אפשר היה לשלוח

את זה לסטולין, שלחתי את זה לארץ ישראל, לאחותי שרה, והם שלחו את זה לסטולין. כל המכתבים חזרו.

נסענו לסטולין, אני ויהודה באוטו. הילדים נשארו עם המטפלת בוורוצלב. הבית עמד כמו שהיה. יפה, ריק. נכנסנו דרך הדלת והכל היה ריק. לא נשאר כלום. גם החנות – ריקה. המקומיים לקחו כפי הנראה. פגשנו שם זגר מאכר, מתקן שעונים. הכרתי אותו והוא אותי. יהודי. הוא לא ידע מה קרה לאמא.

היינו שם אולי שבוע. פחדתי שם. חשבתי שאולי המקומיים יתנפלו עלינו. ישנו בבית מלון של משפחת פלסניוק. הם היו יהודים, הכירו אותי ממקודם. הבת שלהם הייתה חברה של אחותי שרה'לה, אמא של טלילה. עד שנות ה־60 חשבתי שאולי אמא עוד חיה. עד אז שאלתי סטולינאים ואף אחד לא ידע. רק כשפגשתי את בשקה (שכנה מסטולין) בחיפה היא סיפרה לי מה קרה. הוציאו את אמא שלי, את ציפורה, את בעלה ואת שלושת הילדים. הם היו צריכים לחפור את הקבר שלהם ושם רצחו אותם. בשקה סיפרה לי. היא הצליחה לברוח, התחבאה על המרפסת בבית שלה. אף אחד לא נשאר מהמשפחה – ציפורה, שלוימה גרשונוביץ בעלה, והילדים – מוטלה (מרדכי), יעקב ויצחק. למוטלה הייתה כבר כלה והם עמדו להתחתן.

עשינו אז בשנות ה־60 כנס של הסטולינאים בחיפה. ישבנו ובכינו. יעקב ויוסף (אחֶיה של ריבה) הצליחו להימלט מפולניה ולהגיע לארץ [הם הגיעו ארצה עם סרטיפיקטים רשמיים של ממשלת המנדט הבריטי, אותם השיג עבורם יוחנן בן־זכאי, בעלה של אחותם שרה. הם נסעו מוורשה לטרייסט ברכבת ומשם המשיכו באונייה].

לאחר מכן נסענו למלינוב. יהודה כבר ידע מה קרה לכל משפחתו. הנאצים נכנסו למלינוב כמה ימים אחרי שברחנו. כל המשפחה של יהודה התחבאה במרתף, ההורים, בתיה, בוז'קלה וינטה'לה. זרקו לשם כלבים רעבים. הכלבים מצאו אותם וירו בכולם. הבית במלינוב היה עזוב וריק מכל. יהודה בכה. גם שם היינו כמה ימים וחזרנו לוורוצלב.

מכתב מאח

בשנת 1944 כתב יעקב (יאשה) מוהל לאחיו יהודה מכתב המספר על גורל משפחתם במלינוב. המכתב המקורי – הכולל את עדותה של בחורה בשם שרה נייטר שנכחה בעת הטבח – אמנם לא השתמר, אבל שוחזר מאוחר יותר על ידי יעקב. הנה המכתב המשוחזר:

הטבח של משפחת מוהל (עדות)

עוד בהיותי פליט באוזבקיסטן, חודשים מספר אחרי שחרור האזורים שלנו בווהלין מהכנופיות ההיטלרי־סטיות, קיבלנו מכתב מבחורה מהעיירה מורביץ (שם יהודי לעיירה שכנה בשם Murwica) – שרה נייטר – אשר זעזע אותנו. בגלל הנדודים הרבים מכתב זה, לצערנו, אבד לנו. אך כל מילה נחרתה בזיכרוני, כך שלבטח לא אזייף דבר אם אמסור את תוכנו מזיכרוני. וזה תוכן המכתב:

אין לתאר את המצוקה הנוראה, העינויים והצרות שהיה עלינו לעמוד בהם מידי האוקראינים והגרמנים מזמן שהגיעו למלינוב. אולם אני רוצָה רק לתאר לכם איך נרצחה משפחתכם, אירוע שהייתי עדה לו.

זמן מה לפני זה הכריחו אותנו, נערות יהודיות, לע־בוד בשדות שהיו שייכים לפני כן ל"גראף" (רוזן) הפו־לני מהכפר סמורדוב (Smordwa). בימי הסתיו והחורף הקשים היו מריצים אותנו, חצי עירומות, עדיין באפ־לת הלילה, לעבודה המפרכת. בדרך, בעוברנו את נהר האיקווה (Ikwa), הכריחו אותנו להיכנס למים הקרים כקרח והיו מתלוצצים ולועגים לנו. העבודה הייתה קשה מאוד והיו מרביצים לנו בשוטים כאשר רצינו לחטוף קצת מנוחה.

עבדתי בקבוצה אחת עם אחותכם בוז'קלה, ואני זוכרת שהייתה חותכת חלק מ־100 גרם הלחם שהיינו מקבלים ליום, עבור 12–13 שעות עבודת פרך, והייתה מביאה את זה הביתה להורים ולאחיות, אשר לא קיבלו אפילו 100 גרם אלה. זוכרת אני איך היינו לפעמים בלילות מסתתרים מעין זרה, נפגשים, ואז בוז'קלה

הייתה קוראת לנו את השירים שכתבה. קשה לתאר איך הייתה מסוגלת, איך צברה כוח ועוז נפשי בתנאים בלתי אנושיים אלה לכתוב שירים. השירים שלה היו שירי זעם, שנאה לתליינים הגרמנים ועוזריהם האוקראינים.

כך התמשכו שבועות וחודשים, כבדים כעופרת, עד שניגשו לחיסול הסופי של שרידי היהודים.

כל אחד חיפש מקום מסתור, אך הסיכויים היו אפסיים. אביכם סידר מקום מחבוא במטבח. הוא חתך שני קרשים מהרצפה והתאים אותם בדיוק ומתחתם הכניס את כל בני המשפחה. הוא הזמין גם אותי להצטרף למחבוא זה. אך בעיני, משום מה, המסתור לא מצא חן. החלטתי להסתתר בבית שלכם, אבל בתוך הארובה למעלה.

שמתי קרש בין שתי לבנים והתמקמתי שם.

כך עמדתי בתוך הארובה שלושה ימים ושלושה לילות בלי אוכל ובלי מים, בכותונת אחת לעורי. זה היה באוקטובר 1942. נשבו רוחות קרות. ירד גשם. לעתים קרובות איבדתי את הכרתי מרוב עייפות. הרגשתי שהקץ קרב. אך רק ביום השלישי התעוררתי ממצב חוסר ההכרה, כאשר שמעתי שהרוצחים חדרו בקול שאון לדירתכם. הם חיפשו בכל מקום וגם במטבח. שמעתי שהם גילו את מקום המחבוא... שמעתי איך שהוציאו את בני משפחתכם אחד־אחד מהבור. הם העמידו אותם לקיר ורצחו את כולם. באוזני עדיין מצלצלים דברי בוז'קלה, שאמרה להם: "אתם יכולים לרצוח אותנו, אך האחים שלי ינקמו את נקמתנו. דמנו השפוך לא יסלח לכם. סופכם כבר קרוב". אחרי מילים אלה נשמעה ירייה והכל נדם.

אינני יודעת איך נמצאו לי הכוחות, אך המשכתי לשבת בארובה עד הערב. באישון לילה יצאתי מהארובה, והודות לחשכה, למרות הקור והגשם, הצלחתי לצאת לשדות.

כחיה נרדפת רצתי דרך שדות ויערות. מצאתי מסתור, ואחרי שנים של סבל הצלחתי לזכות לרגע השחרור.

זהו הסיפור הקצר על רצח משפחתנו. אבא ע"ה לא היה במקרה בבית בעת הרצח. כנראה יצא לחפש מזון לבני המשפחה. כאשר חזר כולם היו מתים. הוא עוד שוטט ברחובות בייאושו ללא נוחם עד למחרת היום, בו רצחו אותו, לא רחוק מבית המטבחיים שבו עבד שנים על שנים. וכך בא הסוף המר על משפחת לייזער שוחט, אשתו חנה־לאה, ובנותיהם – בתיה, ברכה (בוז'קלה) וינטה'לה בת ה־12.

יעקב מוהל

ב־4 בנובמבר 1944 השיב יהודה לאחיו יעקב במכתב משלו, שדווקא כן השתמר בניירות של המשפחה. הנה מכתבו של יהודה:

המכתב שכתב יהודה ליעקב

4.11.44

אחי היקר!

אתמול קיבלתי את מכתבך. לא בכיתי. לא. הייתי קר וקשה כמו סלע. רק הלב: טוך־טוך. אם זה היה

אפשרי, הייתי עושה משהו קיצוני. עד חצות לא יכולתי להירדם. כל הזמן עברו לנגד עיני הפנים הסובלות של האהובים שלנו. כן, בוז׳קלה הבלתי נשכחת שלנו אמרה את האמת. האחים שלה ינקמו את נקמתה. ננקום על הסבל שלהם ושלנו. שום דבר לא יעמוד בדרכנו במאבק למיגורה של המפלצת הזאת.

כן, אחי האהוב! האנדרטה שתקום על הקבר של הקורבנות התמימים, שלנו ושל כל אלה שסבלו כמונו מן המפלצת הזאת, תיבנה מרבבות הכלבים הפשיסטים האלה ומאוקיינוס דמם המקולל. האנדרטה הזו כבר נבנית, בקרוב בנייתה תושלם. כל העמים החופשיים בתבל בונים אותה כתף אל כתף, כל האנשים שהחופש יקר להם לוקחים חלק במאמץ אדיר זה. ולא תחסר שם גם הלבנה שלי, על רצח מזוויע של אחיותי ושל הורי ללא כל אשם מצדם.

הנקמה תגיע. אבל המשפחה שלנו לא תהיה כבר.

נרכין את הראש בפני מותם הנורא ונישבע לנקום.

את מכתבך אשמור כמו ספר הקודש, כמו הד רחוק מיצורים אהובים אלה שיוסיף לי כוח במאבק.

את הצילום של אמנו אני שומר בבית תחת השגחתה של ריבה.

מנשק,

וצלב

קבר אחים במלינוב, לזכר קורבנות קהילת מלינוב־מורביץ, שחוסלו בכ״ח בתשרי תש״ג, 9 באוקטובר 1942. צילום מסוף 1944, לאחר שחרור העיר

ריבה ויהודה מבססים את חייהם בוורוצלב. ריבה מקימה ומנהלת גן ילדים ויהודה משרת בצבא כאחראי מטעם המפלגה על הביטחון האזורי.

ריבה: היה לי בוורוצלב גן ילדים בשם "יאנוש קורצ'ק". קורצ'ק היה המורה שלי כשלמדתי בסמינר למורים וגננות, מורה לפסיכולוגיה. מורה בחסד עליון. הייתה לו עוזרת, גברת סטפניה. הוא היה מוציא עיתון לילדים. הילדים עצמם כתבו יום־יום. לגן בוורוצלב היה תור של אמהות שרצו להירשם כי היה ידוע שהגן טוב מאוד. מצאתי גננות טובות. אחת הייתה אניה, הייתה לה בעיה ברגליים. היא הייתה מוורשה מבית עני, אז לא יכלו לעזור לה, אולי אפילו לא ניסו. אניה הייתה גננת טובה והילדים אהבו אותה מאוד. ידעה לספר סיפורים יפים. בכל כיתה הייתה לנו ספרייה. כל כיתה גיל אחר – שנתיים, שלוש, ארבע. אני קניתי ספרים מתאימים. למטה היה המרבד ועליו שיחקו הילדים. קניתי צעצועים: בובות וקוביות. אני הייתי המנהלת, הייתי באה כל יום לבדוק את הכיתות ואת הגננות והייתי מעירה אם היה צריך. זה היה גן יהודי בשפה הפולנית. היו גם ילדים לא יהודים. הייתי מגיעה לגן כל יום באוטובוס.

ריבה עם דני (משמאלה) וויטק בדירתם בוורוצלב ב־1949

התקופה בוורוצלב הייתה בשבילי מאוד חיובית במובן העבודה. הצלחתי בעבודה בגן, היו לי יחסים מאוד טובים עם צוות העובדים ועם ההורים, וגם

בארגון היהודים מאוד העריכו את זה כי היה שֵם טוב למוסד שלנו. אתם באותו זמן הייתם בגן ילדים, לא בשלי, באחר, אבל כעבור איזה זמן עברתם אלינו. אולי לתקופה קצרה כי אחרי זה הלכתם כבר לבית ספר.

תוך כדי העבודה הזו הציעו לי כל מיני עבודות אחרות, ובסופו של דבר הציעו לי עבודה של מפקחת מחוזית בוורוצלב. קיבלתי את העבודה ההיא והיה לי מאוד נעים, מערכת היחסים עם הגננות הייתה מצוינת. באותו זמן השכנים שלנו היו משפחת ציבולסקי, וגם איתם התיידדנו. בשלב מסוים סלה ואלמי, אותם הכרנו עוד בפלשתינה, הגיעו מצרפת והייתה להם דירה לא רחוק. בהתחלה היו אצלנו ואחרי זה עברו לדירה קרובה. כך לילדים היו חברים וסלה הייתה לעתים תכופות אצלנו.

יהודה היה בצבא, הוא אהב מאוד את הצבא ואת המדים (המדים היו פה איתנו באפקה, אך נגנבו מהצריף למטה). הוא היה בוורוצלב בתפקיד גבוה – אחראי מטעם המפלגה לבעיות הביטחון.

ב־1950 הצבא מחליט להעביר את יהודה לוורשה, וכעבור זמן מה המשפחה מצטרפת אליו.

ויטק: למה העבירו אותו לוורשה?

ריבה: ההעברה לוורשה לא הייתה לשם עלייה, לפי דעתי, היא הייתה דווקא לקראת ירידה. היה לו מקרה לא נעים – הייתה בדיקה בלילה ומצאו את המפתח של הארון שבו הוא מחזיק את הדברים הסודיים. הוא סגר ולא לקח את המפתח, יהודה היה לפעמים מפוזר. הוא קיבל איזה הודעה שזה לא טוב, אבל השאירו אותו לעוד איזה זמן. מכיוון שהיה בתפקיד גבוה וגם חבר מפלגה, העבירו אותו מוורוצלב לוורשה, ושם, עוד לפני שאנחנו הצטרפנו, הוא קיבל חדר.

נתנו לו עבודה כמורה, מרצה למרקסיזם ולניניזם בבית ספר גבוה לקצינים. הוא חי בחדר, ליד בית הספר הזה, והעבודה הייתה לו קשה. לא היה לו קל להתכונן להרצאות. הוא חלה כמה פעמים בכיב קיבה, ואני לתומי חשבתי שיש איזה קשר בין העבודה שהוא לא אהב ובין מצב הבריאות שלו. הוא גם עבר

בדירה בוורוצלב ב־1949 עם ידידים. מימין בני הזוג ציבולסקי, במרכז יושבת הידידה הוותיקה אנקה שטראובאום, ומשמאל ריבה ויהודה

ניתוח קשה בכיב קיבה. אני נזכרת בקוריוז קטן, כשבאתי מוורוצלב לוורשה לבקר אותו אחרי שחלה, הייתי עם מטפחת עבה על הראש, באתי ישר מהכפור לחדר שלו. אז הרופא אמר לו: "או, הנה האמא שלך באה!" (צוחקת), הה הה, את זה אני זוכרת!

אנחנו עוד היינו בוורוצלב והוא קיבל את הדירה ברחוב מרימונצקה בוורשה. אני זוכרת שחיכינו שהוא יבוא. יהודה השיג משאיות מהצבא בשביל המעבר. אני והילדים כבר היינו בוורשה וחיכינו שהוא יבוא עם המשאיות. חיכינו המון, הם איחרו, ואז יהודה סיפר לי שמשאית אחת התהפכה. מסתבר שהיה בה ארון, היה לנו ארון יפה בחדר הילדים, והוא הכניס את כל הספרים לתוך הארון הזה וקשר אותו במשאית. הכובד היה כל כך גדול שהארון הזה סחב את כל המכונית והיא התהפכה. היה נס שנשארו בחיים. את הארון אחרי כן תיקנו, ואת הספרים עוד הבאנו ארצה...

יהודה עולה בדרגות בצבא הפולני: סרן (מימין), רב סרן (במרכז) וסגן אלוף (משמאל)

ויטק: תגידי, זו הייתה תקופה של הסטליניזם הכי נורא. אנשים נעלמו, הלכו לבית סוהר. מה הרגשת? מה ידעת?

ריבה: בסביבה שלי לא נעלמו אנשים. אנחנו רק שמענו פה ושם, שזה קורה ברוסיה. זה לא היה בפולין, אנחנו לא ידענו שלוקחים לבתי סוהר. אבל ידענו שמפטרים יהודים, זה כן ידענו. מהצבא. אבל זה לא המפלגה וזה לא גומולקה, וזה לא סטאלין. זה לא עלה על דעתנו.

באותו זמן אני האמנתי, הייתי באה לישיבות המפלגה. אתה יודע, האמונה במפלגה הייתה נורא איומה, היא הייתה כמו איזה סוויץ׳ במוח, העבירו אותנו, והאמונה הייתה מאוד גדולה. כשיצאה הבעיה של הרופאים, הרופאים היהודים, אני אמרתי שזה לא מתקבל לי על הדעת שכל הרופאים פתאום נעשו כאלה. ראינו את הדבר הזה כאנטישמי, רק זה. אבל גם כן לא דיברתי על זה בישיבות המפלגה, כי כבר ההדק סביב החבר נעשה יותר קשה. זאת אומרת, התחילו לא להאמין לו, להסתכל עליו יותר, לחשוד. היו לי קשרים בוורשה, הייתי יחד עם זופיה ווזניצקה (Woznicka), זושה, שהייתה אחותה של ונדה וסילבסקה, שהיא הייתה המזכירה של המפלגה במשרד החינוך הפולני. ואיתה היו לי יחסים מאוד טובים, כך שלא הרגשתי, לא הרגשתי.

משפט הרופאים

ПРАВДА
Орган Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза
ПОДЛЫЕ ШПИОНЫ И УБИЙЦЫ ПОД МАСКОЙ ПРОФЕССОРОВ-ВРАЧЕЙ

כותרת "פראבדה" מ־13 בינואר 1953 המודיעה על גילוי ה"מזימה" של הרופאים

עלילת דם נגד רופאים יהודים בברית המועצות, שהתרחשה בסוף ימיו של סטאלין. ב־13 בינואר 1953 הודיעה ברית המועצות על העמדתם לדין של תשעה רופאים, שישה מהם יהודים. הרופאים הואשמו בחברות בארגון יהודי הקשור לג׳וינט, אשר תכנן להמית מנהיגים

בברית המועצות באמצעים רפואיים ועל ידי הרעלה. נטען כי בעבר גרמו הרופאים למותם של שני מנהיגים סובייטים, ובהם אנדריי ז׳דאנוב, ועתה התכוונו לגרום למותם של חמישה מפקדי צבא בכירים ועטורי תהילה. הרופאים כונו באמצעי התקשורת הסובייטיים "צבועים בחלוקים לבנים" (מלשון צבוע – בעל החיים). כמו כן הוכפש בהודעה הסובייטית זכרו של שלמה מיכאלס, שהיה מנהל התיאטרון היהודי ונרצח בפקודת סטאלין, כמי שיצר את הקשר בין ארגון הג׳וינט לנאשמים. בה בעת הגיעו שמועות על גירוש המוני הצפוי ליהודי ברית המועצות. פחות מחודש לאחר מותו של יוסף סטאלין, ב־4 באפריל 1953, פורסמה הודעה רשמית במוסקבה כי הרופאים שוחררו מאחר שנמצא כי הם חפים מפשע והודאותיהם נתקבלו באמצעי לחץ. בהמשך נאמר כי האחראים לעלילה נאסרו ונענשו.

ריבה: אני זוכרת שסטאלין מת. כשהוא מת אז אני בכיתי כמו ילדה קטנה בבית שלנו. שכבתי במיטה ובכיתי! אז מה? אז מה?

ויטק: זאת אומרת שכל התקופה הזאת פשוט לא ידעתם, לא חשבתם, לא היה לכם כל מושג?

ריבה: רק אחרי הוועידה ה־20, אספו אותנו בסודי סודות בוורשה, את חברי המפלגה ממשרד החינוך, והקריאו לנו חלקים מהנאום של חרושצ׳וב. רק אז פתחנו עיניים, ולא כולם. לפני זה לא התווכחו על הדברים האלה. לא התווכחו. היו כאלה שחשבו בסודי סודות, אני לא יכולה להגיד לך.

ויטק: הרי הוציאו להורג. מי שהיה קומוניסט גדול לפני יום, הפך למחרת לאויב ופושע. הסכם ריבנטרופ־מולוטוב לא הפריע לכם?

ריבה: כן, ריבנטרופ־מולוטוב מאוד הפריע, אבל אמרנו, "הכל עושים לטובת הרבולוציה, לטובת המהפכה, לטובת הפועלים". ואנחנו פחדנו, ידענו שזה לא בסדר, אבל זה לא הגיע עד לסטאלין.

ויטק: כולם היו לא בסדר מלבד סטאלין?

ריבה: אה, כן. הוא לא יודע על זה, הוא לא יודע על זה. ישנם

דברים, ויטק, אל תשאל אותי את הדברים האלה.

ויטק: אני סקרן, אני סקרן.

ריבה: אני לא יכולה לתת לך תשובה. אנחנו היינו מסונוורים. כן, עכשיו אני רואה את זה. עד היום הזה שמחה אומרת לי, "אז מה שזה היה? אבל הסוציאליזם נשאר!" עד היום היא אומרת לי ככה! תבין, אלה דברים שאנשים רוצים להדחיק. לא רוצים לדבר על זה כי קשה להם לחיות עם זה. ככה אני רואה את הדברים. אני מדחיקה את זה כי היה לי קשה לחיות עם זה. יהודה מסר את הכרטיס של המפלגה שלו בימים שהרוסים עלו לבודפשט, אבל אני עוד נשארתי.

פנקס החבר של ריבה במפלגה הקומוניסטית הפולנית, אותו לא החזירה

ויטק: ב־1956 אבא מסר את הכרטיס?

ריבה: כן, מסר, לא רצה להיות ושלח להם את הכרטיס שלו. אני לא האמנתי. אולי כן האמנתי אבל אמרתי שאני לא רוצה לעזוב את המפלגה. אולי המפלגה תוכל להציל במשהו. לפני זה אנחנו לא דיברנו ולא התווכחנו. פחדנו, הייתה אווירה של פחד. את זה אני זוכרת טוב מאוד, את האווירה של פחד. כשאבא נסע למוסקבה בקשר לאליהו גוברמן [קרוב משפחה של יוחנן בן־זכאי, הגיס של ריבה], אני פחדתי נורא. נורא פחדנו. אבל מה? לא מדברים על זה. קשה לנו לחיות עם זה ולכן אנחנו לא מדברים. לא פעם הדסה ואני היינו משוחחות על זה – מה קרה לנו? זה לא דבר רגיל. אנחנו אנשים שחושבים, שמתווכחים – למה קיבלנו

את כל זה? זה מצב טרגי שאף אחד מאיתנו לא עבר קודם. לא פעם אני חושבת איך אנחנו מסרנו את חיינו הצעירים בימי המחתרת עם המכות שקיבלתי וכל זה, לא רוצה לחשוב על זה. הרבה זמן היינו בוורשה ולא הלכתי לראות את הגטאות ואת הלאגרים. אני דחיתי את זה, לא יכולתי לחיות עם זה. וזה אותו דבר. זה אותו דבר. שתדע לך.

במרץ 1953, אחרי משפט הרופאים, יהודה משוחרר מן הצבא הפולני ללא כל הסבר, במסגרת גל הפיטורים הראשון של קצינים ממוצא יהודי (גלי פיטורים נוספים התקיימו ב־7-1956 וב־8-1967). יהודה מתחיל לעבוד במשרד הוצאות לאור של משרד התרבות והאמנות, כמנהל המחלקה האחראית על הגנה אנטי אווירית של מוסדות השייכים למשרד (בתי דפוס, משרדי הוצאה לאור וכו'). הוא עובד שם עד 31 ביולי 1957.

POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA
MINISTERSTWO
SPRAW WEWNĘTRZNYCH
GABINET MINISTRA

Warszawa, dnia 14.luty 1961 r.

Nr AE-II-1/61

Ob.
Wacław TRACZ
W a r s z a w a
ul. Marymoncka 79 m 4.

Odpowiadając na pismo z dnia 30.XII.60 r. dot. wydania paszportu na wyjazd emigracyjny do Izraela zawiadamiam, że Minister Spraw Wewnętrznych po ponownym rozpatrzeniu utrzymał w mocy negatywną decyzję Biura Paszportów MSW w tej sprawie.

DYREKTOR GABINETU MINISTRA
/-/ J. PAWLAK - płk.

Wyk.w 2 egz.
1 - adresat
2 - a/a
Wyk.BM/ZD

דוגמה למכתב סירוב, אחד מני רבים, ממשרד הפנים הפולני: "בתשובה למכתבכם מ־30.12.60 בקשר להנפקת דרכון הגירה לישראל, הריני להודיעכם שהשר, לאחר בדיקה חוזרת, החליט שלא לשנות את החלטתו השלילית של משרד הדרכונים"

ב־1956 חל שינוי פוליטי בפולין. לראש המפלגה הקומוניסטית מתמנה גומולקה, שמנהיג רפורמות דמוקרטיות מסוימות. פתאום יש אפשרות לנסוע לטיול לישראל ואף לעלות ארצה. ריבה ויהודה נוסעים לבקר את משפחתם. בעקבות הביקור הם מגישים מסמכים במטרה לעזוב את פולין ולעלות לישראל, אך כעבור זמן קצר הם חוזרים בהם, מסיבות שאינן ברורות לנו. אחד ההסברים האפשריים הוא רצונם שדני וויטק יסיימו את לימודי התיכון בפולין.

ב־1956, כאשר פשעי סטאלין נודעים ברבים, יהודה מחזיר את כרטיס המפלגה שלו. הוא מחליט להיעשות "פועל יהודי",

עוזב את עבודתו הפקידותית במשרד ההוצאות לאור ומתקבל לעבודה בעיתון היידיש "פולקסשטימה" בתור מפעיל מכונת סְדַר עופרת "לינוטייפ". שם הוא נשאר עד לעלייה לישראל. כל אותה עת ריבה ממשיכה לעבוד במשרד החינוך כמפקחת על גני ילדים.

ב־1960, כאשר ריבה ויהודה שוב מבקשים לעזוב את פולין, הם נתקלים בסירוב. במשך קרוב לשנתיים, וללא כל הסבר, מסרבים השלטונות הפולניים לאפשר להם לצאת מהמדינה.

לבסוף, בתחילת מאי 1961 מאושרת בקשתם. ב־31 במאי 1961 הם לוקחים רכבת לווינה, כעבור יומיים עולים למטוס, וב־3 ביוני 1961 הם נוחתים בשדה התעופה בלוד. כאן ממתינים להם בני משפחה רבים שמקבלים אותם בחום ואהבה.

ריבה ויהודה בדירתם הוורשאית לפני שעזבו את פולין. צילום מ־1960

דני (מימין) וויטק לפני שעזבו את פולין.
צילומים מ־1960–61

פרק תשיעי

בישראל, אחרי 1961

יהודה וריבה לא השאירו כל תיעוד מוקלט או כתוב מתקופת חייהם בישראל אחרי 1961. בפרק זה יובא בקצרה סיפור חייהם ממועד עלייתם ארצה ועד ימיהם האחרונים.

בתחילת יוני 1961 הגיעו ריבה ויהודה לישראל כעולים חדשים, עם שני בניהם ויטק ודני (זנק). יהודה היה אז בן 53, ריבה בת 50, ויטק בן 21 ודני בן 18.

יוני־יולי 1961, ימים אחדים אחרי העלייה לישראל. עומדים (מימין): ויטק, ריבה ודני. יושבים: יעקב (יאשה) מוהל, אחיו של יהודה, ופייגל, אחותה של ריבה

בזכות שליטתם המוחלטת בשפה העברית ומשפחה גדולה ותומכת, יהודה וריבה הסתדרו בארץ מהר מאוד. תוך חצי שנה

רכשו דירה בשיכון עולים בשכונת אפקה בתל־אביב (ברחוב שרשרת 41, דירה 3. כיום נקרא הרחוב ברקאי). עם עלייתם לארץ, הם שינו את שמותיהם: מווצלב ואירנה טרץ׳ ליהודה ורבקה בן־אליעזר (ויטק ודני השאירו את שם המשפחה טרץ׳).

מדינת ישראל

משרד הפנים – אגף לעליה ומרשם

תעודה מספר 48229

חוק השמות, תשט״ז – 1956, סעיף 17 – תקנה 5 (א)

תעודה המעידה על שנוי שם

זאת לתעודה כי האדם/האנשים המפורט(ים) מטה שינה(ו), לפי הסעיף 11 לחוק, את השם(ות) כדלהלן:—

השם לפני השינוי: השם הפרטי	שם המשפחה	מס׳ זהות	סדרה	השם החדש: השם הפרטי	שם המשפחה
וצלב	טרץ	723651	6	יהודה	בן־אליעזר
אירנה	טרץ	723652	6	רבקה	בן־אליעזר

המעון: תל אביב (העיר/הכפר) דפנה (הרחוב) 2 אצל בן־זכאי (מספר הבית)

תוקף השינוי הוא מתאריך התעודה.

ניתנה בלשכת עליה ומרשם ב־ תל אביב (המקום) ביום ו׳ 19 לחודש אב יולי שנה תשכ״א 1961

פקיד רישום

י. גורנשטין

אגרה 1.— ל״י Nr. 71821

משרד הפנים (4) חותם הלשכה

א 2335

מר/159 – רש/67

/אכ

תעודה על שינוי שם מטרץ׳ לבן־אליעזר. למרות ששמה הרשמי של ריבה היה רבקה, כל בני המשפחה הקרובה ומכרים ותיקים קראו לה ריבה

יהודה

יהודה תכנן במדוקדק מה יעשה כשיגיע לארץ. היה לו מקצוע שרכש בפולין, סְדַר דפוס, והוא חשב לפתוח בית דפוס עצמאי קטן. הדבר לא צלח, וכמה חודשים לאחר העלייה ארצה הוא

החל לעבוד כקופאי בבנק "הלוואה וחיסכון" (שהתמזג מאוחר יותר, ב־1974, עם בנק הפועלים). במשרה זו הוא החזיק עד שיצא לפנסיה ב־1974, ובמשך שנים אחדות לאחר מכן עוד המשיך לעבוד כאפסנאי בסניף המרכזי של הבנק.

העבודה הפקידותית לא סיפקה אותו. הוא שאף לעסוק גם בפעילות ציבורית, וחזר לחלום הילדות שלו – הצמחונות. הוא הפך לצמחוני אדוק, עבר בהדרגה לטבעוניות מוחלטת, ואז נרשם לאיגוד הצמחונים הארצי והחל לפעול בשורותיו. עם הזמן יהודה מצא את האיגוד לא מספיק טהור ורדיקלי (כך, למשל, חרה לו מאוד כאשר הארגון קיבל לשורותיו אוכלי דגים). הוא יזם פילוג ונעשה נשיא הפלג הרדיקלי יותר, ששלט גם על כתב העת של הארגון. הוא הקדיש לנושא זה זמן רב. במקביל, הוא טיפח גינה ביתית מרשימה מול דירתו, בה גידל פרחים, צמחי תבלין וירקות.

בשנות ה־70 הוא חווה אירוע לב קשה שבעקבותיו עבר ב־1980 ניתוח מעקפים בלונדון. יהודה נפטר מדום לב בזמן שהוא וריבה טיילו להנאתם באילת, ב־16 במאי 1989.

צילום אחרון של ריבה ויהודה ביחד – בטיול באילת, 16 במאי 1989, כשעה לפני מותו של יהודה

ריבה

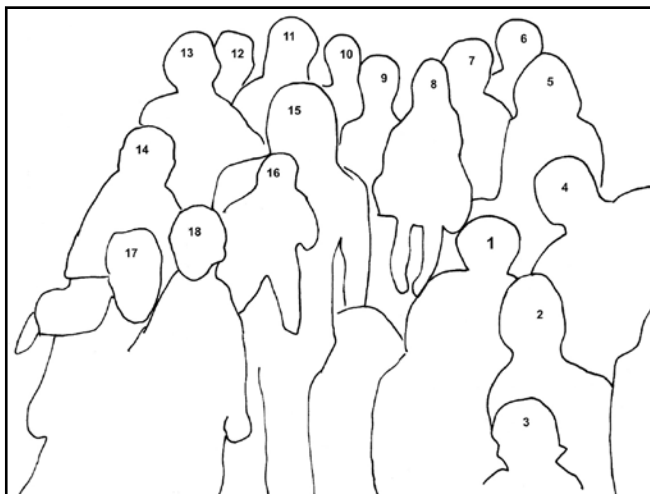
בישראל ריבה החלה לעבוד במשרד החינוך, במשרה זהה לזו שהייתה לה בפולין – מפקחת על גני ילדים. משרד החינוך הכיר בוותק שצברה בעבודה בפולין. היא הצליחה מאוד בעבודתה. ב־1976 יצאה לפנסיה, ומיד יזמה פרויקט מיוחד, בתמיכת משרד החינוך, שנועד לעזור לילדים בגיל הגן שאינם שולטים היטב בשפה העברית (בעיקר ילדי עולים חדשים). במסגרת הפרויקט היא פיתחה והקימה מרכז ללימוד עברית, שבו למדו הילדים הללו יום בשבוע. בעקבות בדיקה שביצע משרד החינוך, שהראתה התקדמות ניכרת ומרשימה בקרב הילדים, הוקמו מרכזים כאלה בכל רחבי הארץ. ריבה ריכזה את הפרויקט במשך שנים אחדות בהצלחה גדולה.

יום הולדתה ה־93 של ריבה בתל־אביב, 22 בנובמבר 2004, כחצי שנה לפני מותה. לכבוד יום הולדתה התכנסו כל ילדיה, נכדיה ונִיניה מהארץ ומחו״ל

במקביל, היא המשיכה לעבוד בפרויקטים שונים הקשורים לספרות ילדים, ואף הוציאה לאור שני ספרים של סיפורי ילדים שליקטה וערכה. מאוחר יותר, בשנות ה־90, היא לימדה ספרות ילדים בסמינר לגננות, והייתה למורה אהובה ונערצת

עבור מאות גננות בכל רחבי הארץ. היא עבדה במסירות ובאנרגיה עצומה עד גיל 87. ב־1998 נפלה ושברה את האגן. מאז התקשתה ללכת והפסיקה לעבוד. מאותו זמן היא גם גרה עם מטפלת צמודה. ריבה מתה בשיבה טובה בגיל 94, ב־4 באפריל 2005.

תרשים הדמויות בצילום בעמ׳ 186: 1. ריבה 2. מאיה ניקולס (טרץ׳) 3. בילי ניקולס 4. ירון טרץ׳ 5. תמרה ורייט (טרץ׳) 6. ויטק טרץ׳ 7. דליה טרץ׳ 8. סופי ניקולס 9. אירנה וולט (המטפלת של ריבה) 10. טלילה בן־זכאי, בתה של שרה (אחותה של ריבה) 11. נעמי טרץ׳ 12. דנוטה וולט, אחותה של אירנה 13. יעל נאמן, בת זוגו של דני טרץ׳ 14. גיא טרץ׳ 15. רחלי שובל (טרץ׳) 16. אור שובל 17. איתן שובל 18. יהונתן שובל

קבריהם של ריבה ויהודה בבית הקברות בקריית שאול – גוש 24, אזור 2, שורה 2, חלקות 13 ו־14

אפילוג

כשנה לפני מותו, ביוני 1988, לקראת יום הולדתו ה־80, כתב יהודה טקסט שיועד לבניו ולנכדיו, ובו ניסה לסכם את חייו. הנה הוא:

להגיע ל־80

אומרים שבסינית ישנה קללה: "הלוואי שתחיו בימים מעניינים".

בעיני איש אירופאי זה דומה יותר לברכה, לחיות בימים מעניינים צריך להיות מעניין.

ולא היא – החוכמה הסינית עתיקת היומין העריכה נכונה ש"תחומים מעניינים" הם ימים, או שנים, כשההתפתחות ההיסטורית של החברה האנושית זורמת במהירות גדלה והולכת, והיא משנה את צורותיה לעתים תכופות יותר ויותר, וזה גורם לאנשים – בייחוד לאלה שבילדותם וצעירותם הכירו צורות מתונות יותר של התפתחויות חברתיות, מדיניות וכלכליות – לזעזועים קשים מאוד. זה מוציא אותם משלוותם והם חיים את חייהם במתח מתמיד ובפחד מפני העתיד, שאת זעזועיו עדיין קשה לנחש.

לצערי, קללה סינית חכמה זו נהייתה למציאות בדור בו חייתי אני (וכמובן כל בני דורי). ולכן 80 השנים שעברו עלי היו מלאות הסתבכויות ושינויי מצב תכופים ומהירים ועצבניים, ומלאות סבל פיזי ורוחני.

כבר בהיותי בן שש פרצה מלחמת העולם הראשונה. הרוגים

ופצועים, פצצות ושֵׂרֵפות, פחד ובהלה, בריחה למרתפים, דאגה לגורל העתיד הקרוב ביותר – אלה הן התמונות שנקבעו בזיכרונו של ילד בן שש, ואותן אני רואה עד היום, כאילו זה היה רק אתמול.

בריחה מבוהלת מהעיר, עם דברים אלמנטריים מועמסים על עגלה קטנה שאבא התקין (ארגז עץ קטן על ארבעה גלגלי עץ קטנים), ונדידה במשך שבע שנים מכפר לכפר בנכר בתנאֵי אימת המלחמה הרודפת אחרינו מחד ותנאי קיום (קשים) מאידך. חזרנו לעיירה ממנה יצאנו, אך תנאי הקיום החומריים המשיכו להעיק. הייתי בן 13, רציתי ללמוד. על קבלה כתלמיד לבית ספר ממוסד אי אפשר היה לחשוב (בן 13 לכיתה א׳ או אפילו ב׳?). אך עז היה רצוני ללמוד.

לקרוא ידעתי מגיל חמש־שש. במשך הזמן רכשתי קצת השכלה בכוחות עצמי. החלטתי להשכיר את עצמי כמורה (יהדות, עברית, חשבון) לילדי משפחות יהודיות בכפרים. כמעט בכל כפר היו שתיים־שלוש משפחות יהודיות שילדיהן למדו בבית ספר פולני, אך חסרות היו להם ידיעות ביהדות (תנ״ך, תפילות, עברית) ועזרתי גם במקצועות כלליים. לימדתי במשך חורף (שישה חודשים) בכמה כפרים, ובתמורה הרווחתי טונה של דגן. מכרתי את זה באביב, ובקיץ הזה למדתי אצל מורה פולני בשיעורים פרטיים כמה חודשים. אותו הדבר עשיתי שנה אחרי זה, בחורף – מורה בכפרים. בקיץ השני למדתי עברית אצל מורה פרטי, וזוהי כל ההשכלה שרכשתי בילדותי.

לא אעייף אתכם בתיאורים של אירועים שונים ומשונים בחיי הסוערים. חלק מהם מתוארים בהקלטות הנמצאות אצלכם וחלק עדיין לא (אני אשתדל להשלים אותן). מה שרציתי להדגיש כאן, ושאין בהקלטות – לתת לכם תיאור פלסטי של שנות ילדותי ונעורי.

אתמול קראתי מאמר על הנערים שהגיעו מאתיופיה לישראל. יש שם תיאור של תנאי החיים שלהם באתיופיה, וראיתי את עצמי כמו בראי. למשל: בתים עלובים מכוסי גגות קש, כמה חנויות קטנות עלובות שבהן יושבות נשים (הבעלים לומדים תורה בבית המדרש או בבית) לבושות סמרטוטים ומחכות לקונה – שלא בא.

בבית לא היו שום מכשירים. לא היה ברז כי לא היו מים שיזרמו בברזים. את המים הביאו, לבד או בעזרת שואב

המים, מבאר או מהנהר, על אסל ושני דליים, והיינו מחזיקים אותם בחבית בתוך הבית. חשמל לא היה והיינו משתמשים בעששיות נפט או בנרות.

בית שימוש לא היה בבית, אלא מחוצה לו, בצורת בור, שעליו הקימו מין סככה ובתוכה מושב מקרשים. נייר טואלט – לא היה ידוע מה זה. היו קורעים עיתונים ישנים ותולים בתוך הסככה.

התחבורה: בין הכפרים והעיירות היו נעים ברגל, ולכל היותר בעגלה רתומה לסוסים, למרחקים של עשרות קילומטרים. גם אופניים עדיין לא הגיעו אלינו, וכשראינו בפעם הראשונה מכונית פרימיטיבית, הסתכלנו על זה כעל פלא לא מהעולם הזה. זוכר אני איך שהגיע אלינו בפעם הראשונה ראינוע (תמונות נעות) ואחותי הבכורה זכתה לקבל כסף ולקנות כרטיס (לקנאתי, כמובן).

בכל שררה אווירה עגומה, כבדה. האנשים המבוגרים והילדים היו לבושים בגדים עלובים, לעתים קרועים ומטולאים. כבישים לא היו אצלנו, רק בערים הגדולות. בית ספר מחוץ ל"חדר" לא היה. רופא לא היה. כ"רופאים" שימשו בדרך כלל הסַפָּרים של העיירות. אלו הרכיבו עלוקות או "כוסות רוח". היה גם אצלנו חובש, חתנו של הכומר, שהיו מזמינים אותו במקרי מחלה.

אלה היו תנאי התפתחות שנות ילדותי ונעורי.

ובתנאי תת־תרבות פרימיטיבית זאת נקלעתי לתלאות מלחמת העולם הראשונה, ולתנאי מלחמת קיום מתמדת בבית עם העוני, עם חוסר פרספקטיבה של לימודים, של התפתחות, של אפליה לאומית (אנטישמיות) וכלכלית כאחד.

בן 13 החלטתי לצאת לעבודה, אך איפה למצוא אותה? במקרה היה לי חבר שאבא שלו עסק בבניין. השתמשו אז בלבנים עצומות. בפרוטקציה שלו ובעד פרוטות אביו העסיק אותי בניפוץ שאריות הלבנים, והיו מערבבים אותן בבטון. מהכסף הראשון שהרווחתי קניתי לי שעון יד.

מכיוון שהייתי חבר ב"השומר הצעיר" ולקחתי ברצינות את הפרספקטיבה לעלות לארץ ישראל – החלטתי ללמוד מקצוע. נסעתי ללוצק ללמוד מסגרות. גרתי אצל משפחה שלא נתברכה בעושר. זוכר אני איך התגעגעתי לפרוסת לחם כאשר עברתי בבוקר, בדרך לעבודה, על יד מאפייה, משם בקע הריח של לחם טרי.

אחרי זה, בהכשרה, בעבודה פיזית מפרכת – לעתים בשתיים־שלוש, ופעם גם עבדתי בארבע משמרות רצופות – כי צריך היה לקיים את קיבוץ ההכשרה. העלייה לארץ, ושוב בקיבוץ – בסלילת כבישים ובייבוש ביצות. יתושים, התקפות של שלושה סוגי מלריה כרונית. עזיבת הקיבוץ וחיי מחתרת עם חוסר עבודה. בתי סוהר, גירוש. המחתרת בפולניה.

המאסר, וארבע שנים בבית הסוהר בתנאי תזונה ירודים ומאבק מתמיד, כאשר אין לי שָׁם משפחה ולא גואל שיושיט לי עזרה. מיד עם יציאתי מבית הסוהר – שוב מלחמה, השלב הראשון של מלחמת העולם השנייה. ואז נולד לנו ויטק, שהיה צריך להיות ילדה והיה צריך להיקרא בשם מאיה.

כעבור שנה – מלחמת העולם השנייה במלוא עיצומה. בריחה, נדודים, חיים קשים. סיביר – עבודה קשה במכרות. בצבא הסובייטי, בבית הספר לסרג׳נטים – בתנאי אימונים מהבוקר עד הערב, בקור של [מינוס] 30–35 מעלות ואימוני לילה בקור של [מינוס] 50 מעלות.

כאלה היו תנאי חיי בתקופת מלחמת העולם השנייה עד שנת 1946–7 ואני כבר בן ארבעים, בערך כמו ויטק היום. ועוד לא היה לי אף יום אחד שקט וטוב. מאז ועד היום היו לעתים זמנים שקטים יותר, לעתים סוערים יותר, אך תמיד קשורים בתנאי חיים קשים שלא אפרט אותם כאן, כדי לא להאריך בדברים.

והנה, למרות הכל, למרות החיים הקשים, הגעתי לגיל 80, כאשר כל בני ביתי – ההורים, אחי היחיד וחמש אחיותי – מונחים מתים לפני, חלקם נספו בשואה וחלקם – כולם צעירים יותר ממני – הלכו לעולמם כבר כאן בארץ.

ראיתי לפני שעה קלה קטע מהסרט ״נסיכה קטנה״. ילדה זו, שאיבדה את הוריה ונמצאת מוכית ומדוכאת בבית יתומים עם מנהלת סדיסטית רודפת בצע, מכריזה תמיד כי היא נסיכה, עד שמתגלה כי היא יורשת עשירה של הון אביה. והנה אחת הטוענת שהילדה התעשרה לפתע, והשנייה עונה לה, ״היא הייתה תמיד עשירה, אפילו כשהייתה ענייה״.

נדמה לי שזה מתאים במידה מסוימת גם לי. בזמנים הגרועים ביותר לא התייאשתי וראיתי את האור בקצה המנהרה. בימים הקשים בבתי הסוהר ידעתי שאני סובל כלוחם על אידיאה. בצבא הרוסי והפולני ידעתי שאני חייל לוחם נגד הנאציזם, עבור חירות העמים, וקודם כל עבור הצלת שרידי

העם שלי, העם היהודי. עם תודעה כזאת הסבל הוא תמיד יותר נסבל.

והנה הגעתי לגיל 80.

זהו גיל שכמעט אין לו כבר עבר, מובן שאין לו גם עתיד. נשאר רק ההווה.

עם זה צריך האדם לצעוד לקראת מותו. האם זה מפחיד? האם זה מייאש?

אצל חלק מהאנשים קיים דבר כזה שקוראים לו "חינוך עצמי". במשך כל שנות חיי עסקתי בחינוך העצמי הזה. כך, למשל, טענתי שאם לפניך עֲרֵמה של קשיים, אל תסתכל על הערמה כשלמות, אלא תבודד את הקשיים אחד־אחד והשתדל בהדרגה להתגבר עליהם, עד שתתגבר על כולם. בעלייה על הר גבוה – ראה כך את הצעד הראשון והבא אחריו והתחל לטפס. התיאוריה שלי הייתה: אל תכביד על עצמך דאגות אם אינך יכולות לתת פתרונות חיוביים. לכן הסובבים אותי קראו לי אופטימיסט נצחי.

גם בעניין חיים ומוות סיגלתי לעצמי גישה עצמאית, האומרת: המוות הוא תופעה בלתי נמנעת. לכן אין טעם לדאוג ולפחד מפני תופעה זו. צריך להתרגל במחשבה ולקבל את המוות כמו כל תופעה אחרת בלתי נמנעת בחיי האדם. עם מחשבה זו אני חי כבר הרבה שנים.

לפני זמן מה קראתי את שיריו של המשורר הישיש אבות ישורון, בהם הוא כותב בין השאר על תופעת המוות, בערך כך: "הלוא עם המוות אני חוזר לתוך האדמה ממנה לוקחתי וזה כאילו הוחזרתי לרחם אמי". הושפעתי מרעיון זה ואני יכול לקבוע בביטחון שאין לי פחד מפני המוות.

אך גם בעיית הזִקנה עצמה היא בעיה שיש להתייחס אליה, כי בתקופה זו אני עדיין נמצא בחברת אנשים ומושפע, במידה מסוימת, מיחסם הם לזקנה.

עובדה היא כי הרבה אנשים מראים יחס של ניכור לזקנים. לא אוהבים לראות זקנים.

חיפשתי את הסיבות לכך ושאלתי את עצמי: האם זה בגלל התופעה של חוסר האונים של הזקנים, המהווים, כביכול, נטל על צווארם של הצעירים הבריאים? אך הלוא גם תינוקות הם חסרי אונים, ובכל זאת חוסר האונים שלהם דווקא מגרה אותנו, מכיוון שתופעה זו אצל תינוקות צמודה לרעננות ולפרספקטיבה של התפתחות, ואילו אצל הזקן מריחים כבר

הצעירים את ריח האדמה הקוראת לנו, ומזה הם מנסים לברוח. גם אין זה משום שהזקנים אינם אסתטיים, כי למשל עץ זית עתיק, בית עתיק, כלים עתיקים – דווקא נאים לנו. איש עתיק, משום מה, אינו נאה לנו. זאת מכיוון שלא למדנו לפגוש את הבלתי נמנע.

ישנן תרבויות המחנכות דווקא למוות. הן מרגילות את הצעירים לנוכחות המוות, ובניהן מפתחים מיתוסים מסביב למוות, עד כי הם מתחילים לזלזל בחיים וכמעט להוטים למות.

כאלה הם למשל המיתוסים מסביב לחראקירי ביפן, מסביב למתאבדים המוסלמים ברכב־פיגוע או מסביב לצעירים השיעים באיראן הנשלחים לחזית.

זהו כמובן מוות מכיוון שהצעירים אמנם מקבלים הכשרה למוות, אך הם מעוותים את טעם החיים.

לכן החברה האנושית הנאורה חייבת להתייחס באותה מידת הכבוד לחיים ולמוות. כך צריך לראות את הפרופורציות ואת הגבולות שלהם. מובן שצריך להשקיע את מיטב ההשקעה במה שנוגע לחיים. אך לחיים יש גבולות. ליכולת האדם בתקופות שונות בחייו יש גבולות ולזהות האדם יש גבול.

אלא שצריך ללמוד את הגבולות האלה כחלק מתפיסת המציאות. אין אתה יכול לבקר בכל מקום בעולם. אין אתה יכול לקרוא את כל הספרים בעולם. אין אתה יכול לבקר בכל המוזיאונים בעולם. אלה הגבולות שאתה חייב להכיר בהם.

הגבולות ניידים, יכולתך כצעיר שונה מיכולתך כבוגר. יכולת אחת עולה, אחרת יורדת, אולם אם אנחנו מודעים למגבלותינו זה עוזר לנו בריכוז ובניפוי, זה מאפשר לנו הבחנה טובה יותר בין העיקר לטפל וזה מצמצם את הבזבוז וההחמצה ומעשיר את ההתבטאות והסיפוק. מי שסובל ממה שאינו יכול להשיג מחמיץ גם את ההזדמנות למה שהוא כן מסוגל להשיג.

מופיעים לא פעם וידויים של אנשים, חולי סרטן למשל, שיודעים להפוך את שנות חייהם האחרונות לטובות מכל קודמותיהן. הם מנפים בכברה את כל המבחר ומצמצמים אותו בקפדנות ומסדירים את עולמם ומשאירים אחריהם "שולחן נקי".

יש מה ללמוד מהם, הם מגלים את סוד הקיום האמיתי, לא מנסים להביט לעָבר שכבר איננו או להזות על העתיד, שגם

הוא איננו, ולומדים לא להחמיץ את מה שישנו בהווה. נשארו גבולות הזהות שלך, גבולות היכולת שלך.

את רוב החיים, 50 מתוך ה־80, היינו, ריבה ואני, יחד. כל מה שעבר עלינו באותה תקופה, אפילו בשנים שלא היינו יחד, עברנו ביחד. עכשיו אנו מזדקנים יחד ולא ידוע את מי מאיתנו ייקח הגורל קודם.

לפי הסטטיסטיקה יש יותר אלמנות מאלמנים. מבלי לחקור את הסיבות לכך צריך להתחלק בעובדה זו. לכן, אני מקווה שריבה תלווה אותי למקום מנוחתי האחרון ולא להפך. אולם כל עוד שנינו בחיים אני רואה את התפקיד של כל אחד מאיתנו לסעוד את השני, ולעזור ככל האפשר להתגבר על הקשיים הפיזיים והאחרים של השני, כדי לסיים את חיינו על כוכב לכת זה בכבוד, כדי שילדינו ונכדינו יוכלו להתגאות בנו.

יהודה וריבה. צילום מ־1987

מ פ ת ח

המפתח אינו כולל את שמות ה"גיבורים" הראשיים של הספר, ריבה ויהודה, על הגרסאות הרבות של שמותיהם: רבקה, ריבה, אירנה, טנצמן, מוהל, בן-אליעזר, יהודה, יודקה, וצלב ועוד.

א

ב

ג

ד

ה

ו

ז

ח

ט

י